УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

4 (24) Рік VI

НЬЮ ЙОРК 1969 МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Загальне Представництво на Німеччину і Европу:

Dr. O. Wintoniak
„Dniprowa Chwyla"
8 München 2, Dachauerstr. 9
West Germany

Австрія:

Mr. Borys Jaminskyj
Anastasius-Grün-Gasse 5/2/20
1180 — Wien
Österreich

Франція:

Mr. A. Joukovsky
55, rue des Pyrénées
75 — Paris, France

Великобрітанія:

Mr. L. Chajkiwskyj
88 Heaton Park Drive
Bradford 9, York's
England

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
UNO Ukr. Histor. Assoc.
5213 Hutchison St.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Mr. O. Nawrockyj
442 Boyd Ave.
Winnipeg 4, Man.
Canada

Британська Колюмбія:

Dr. M. Huculak
2991 West 42nd Ave.
Vancouver 13, B.C.
Canada

Торонто Онт.

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Едмонтон, Алберта

Eng. J. Kostiw
6708 — 101 Ave.
Edmonton 80, Alta
Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyi
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N. Y.

Mr. Mykola Duplak
219 Jane Dr.
Syracuse, N. Y. 13219

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Флорида:

Dr. Roman Klimkevich
573 N. E. 102nd St.
Miami Shores, Fla. 33138

Австралія:

Mr. P. Green, M. i. D.
P. O. Box 1286
Canberra City, A. C. T. 2601
Australia

Головне представництво «Українського Історика:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44 240 U.S.A.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

4 (24)

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

НЬЮ ЙОРК 1969 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
USA

Ціна цього числа амер. дол. 4.

Редакція в порозумінні з автором може скорочувати і виправляти статті. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і листи до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Druck: „LOGOS". Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

CONTENTS

Ярослав Пастернак

ОЛЕГ КАНДИБА, АРХЕОЛОГ — ДОСЛІДНИК

Коли порівняти поетичну спадщину Олега Ольжича-Кандиби, в якій так живо віддзеркалюються духовий світ української людини, з його численними археологічними працями, то тут очевидним стає взаємозв'язок його поетичного слова з його візіями як нащадка козацького старшинського роду.

Наука і мистецтво, хоча йдуть окремими шляхами, то все ж, буває, як у випадку О. Кандиби, їх єднають основні спільні елементи — бажання відкрити невідоме та осмислене будування творчої синтези і тим наблизитися до Правди. Можна здогадуватись, що поет Кандиба зродився з глибокої підсвідомої сфери зацікавлень праісторією України і волелюбним життям її народу і це саме й найшло своє відтворення у його палких поезіях.

І коли тепер з відстані часу перевірити його вклад в ділянку вивчення праісторії України, у тісному зв'язку з розвитком і досягненнями археологічної в ній думки, то, порівнюючи з такими ж у суміжних краях, приходиться ствердити, що О. Кандиба не працював в ізольованості від европейської науки, а своїми відкриттями, добутими в часі розкопів матеріялами та публікаціями в українській, чеській, німецькій та англійській мовах збагачував джерела пізнання життябуття праісторичної людини Европи, зокрема України.

Народився Олег Кандиба 8 липня 1907 р. в Житомирі, в сім'ї поета О. Олеся-Кандиби. Там він, у патріотичному піднесенні, переживав час відродження української державности після революції 1917 р., а по втраті самостійности УНР виїхав з матір'ю у 1924 р. на еміґрацію до чеської Праги. Будучи ще юнаком він став писати надхненні націоналізмом поеми, а водночас, для глибшого розуміння місця України в культурно-цивілізаційному крузі европейських народів, він студіював археологію на чеському Карловому Університеті (докторат, мабуть, у 1930 р.) і працював волюнтарем в Народному Музею в Празі.

З доручення Управи Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові він відбував в часі ферій студійні подорожі по Східній Галичині, щоб особисто ознайомлюватися з тамтешніми праісторичними матеріялами, зокрема з трипільською мальованою керамікою, яка, після відкриття її В. Хвойкою у 1897 р. увійшла у світову наукову

літературу та є сьогодні справжнім шедевром українського праісторичного мистецтва.

В рр. 1928—1929 О. Кандиба побував у двох повітах Західнього Поділля — борщівському і заліщицькому, оглянув залишки трипільських поселень, виявлені переважно Ю. Полянським у 1920-их рр. та розглянув можливості дослідчої праці в цих околицях. Спершу він перевів там пробні розкопи та забезпечив ті пам'ятки, яким загрожувало знищення.

Найдокладніші розшуки та пробні розкопи провадив О. Кандиба у величезній підземній печері «Вертеба» в Золотому Більчу (Борщів),[1] якої круті хідники карстового типу ведуть понад пів кілометра в одному напрямку і творять підземний лабіринт, разом 7820 м. довжиною.[2] Ця печера була досліджувана А. Кіркором (1876—1878),[3] Ґ. Оссовським (1889—1892),[4] В. Деметрикевичом (1898—1904, 1907)[5] і Я. Чекановським (1914),[6] а після О. Кандиби ще К. Журовським[7] та І. Свешніковим (1956),[8] які виявили в багатьох місцях сліди вогнищ, вкриті намулом скупчення уламків, може, ритуально побитих глиняних посудин і цілі посудини з розписом, тваринні кістки з їжі та підземне погребище трипільців — 25 кістякових поховань. Після цього грабунок пам'яток старовини та самовільні «розкопи» у «Вертебі» різними її відвідувачами не припинялись аж до 1928 р., коли її закрили залізною брамою.

О. Кандиба досліджував погребище в печері «Вертеба» в рр. 1928—1929 і 1934,[9] переводячи пробні розкопи у незайманих ранішими дослідниками трьох місцях: у так зв. «малій залі», у найлівішому хіднику і у «великій брамі». Примінюючи найбільш відповідний для того стратиграфічний метод, який давав йому релятивну хронологію нахідок та подекуди історію заселення печери, Кандиба детально досліджував культурні прошарки в намулі на дні «Вертеби». Їх виявив він три і в них сліди вогнищ, багато уламків мальованого посуду, тваринні

---

1 Про походження назви «золоте» є два народні перекази: а) що в ріні р. Серету подибувалися колись золоті зернятка, б) в печері «Вертеба» мав чи має переховуватися великий золотий скарб (подав *О. Наконечний*, Дітройт, 1961).

2 *Я. Пастернак*, Археологія України, Торонто 1961, 221-223.

3 *A. Kirkor*, Zbiór wiadomości do antropologii krajowej II, Kraków 1878, 16; 1879, III, 20, 34-37.

4 *G. Ossowski*, цит. збірник, 1891, V, 4, 52-68, 83; 1895, XVIII, 1-28.

5 *W. Demetrykiewicz*, Vorgeschichte Galiziens, Wien 1898, 118; Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Wien 1904, VII, 152.

6 Експедиція Львівського Університету 1914 р., в якій брали участь Я. Чекановський (антрополог), Е. Лот (анатом) і студенти археології В. Гребеняк і Я. Пастернак.

7 *K. Żurowski*, Rocznik Polskiej Akademji Umiejętności, Kraków, 1935/1936.

8 *И. Свешников*, Археолог. работы музеев в СССР за 1955—1956 гг. (Совет. Археология 1957, кн. 4, 279).

9 *О. Кандиба*, Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928 і 1929 (Записки НТШ, 154, Львів 1937, 6-9).

й риб'ячі кістки та деяке крем'яне й кістяне знаряддя домашнього вжитку.

Несподіванкою була велика кількість людських кісток у спідньому культурному шарі «великої брами». Вони були у великому неладі, як і все друге в цьому шарі, перемішані з череп'ям, брилами каменю, виразно у другорядному зложжі. «Можливо, — каже Кандиба — що тут маємо перед собою жертви катастрофи (землетрус, повідь? — Я. П.), або ворожого наскоку. Не виключене, що в печеру могли зносити трупів, хоч величезна їх кількість у цілій печері, і то в одному поземі, є щонайменше дивна. Бракує і дарів ... Взагалі здається, що в печері збіралися люди лише з великої нужди (в ній і зимно, і вогко, і низько), збірались у великому числі, може цілим селом, але не на довго. Треба пригадати, що в Золотому Більчу відкрито в поміщицькому парку наземне трипільське селище, як показує кераміка, сучасне з печерним».[10]

Ця пригадка автора й вияснює ситуацію. Трипільське поселення було в Золотому Більчу справді тільки на поверхні терену, а печера «Вертеба» була призначена тільки на його місце поховань та прибіжище під час небезпеки, і то не тільки в трипільських часах, але й пізніше, бо в ній найдено, наприклад, теж римські монети з IV ст., з доби великого переселення народів. А коли взяти до уваги хронологію трипільських пам'яток в Золотому Більчу (енеоліт, 2500—1800 до Хр.), тоді згаданий ворожий наскок могли виконати тільки шлезькі племена зі шнуровою керамікою, які вчинили тоді збройну інвазію на західні українські землі і дістались були, вздовж Дністра, аж у Борщівщину.[11]

По словам О. Кандиби «вартість здобутого в печері „Вертебі" матеріялу в тому, що усталено його стратиграфію, яка дасть змогу поділити старші (раніші) знаходи щодо часу». Та тут треба додати й куди більшу вартість остеологічних (антропологічних) матеріялів, які опрокидують колишні теорії В. Ґородцова[12] і В. Щербаківського[13] про короткоголовість трипільських племен і сперте на цьому мильне твердження про їхній прихід в Україну з Ірану через Малу Азію.[14]

Крім детальних досліджень у «Вертебі» О. Кандиба провів пробні розкопи в Ланівцях (Борщів). Там він міг докладніше прослідити спо-

---

[10] op. cit., стор. 9.

[11] Як прим. 2, стор. 202.

[12] *В. Городцов,* Бронзовый век на территории СССР (Большая Совет. Энциклопедия, 7, 1927, 610).

[13] *В. Щербаківський,* Формація української нації, Прага 1941, 41.

[14] *Б. Росінський,* студент Я. Чекановського, дослідив 28 людських черепів з «Вертеби», найдених разом з розписною трипільською керамікою і ствердив між ними три різні антропологічні типи: середземноморський (в значній перевазі), праслов'янський і північно-европейський, при повній відсутності короткоголового (переднє-азійського) — (*B. Rosiński,* Studja nad czaszkami neolitycznemi znalezionemi w Polsce: 1. czaszki neolityczne z Bilcza Złotego, Wiadom. Archeolog. IX, Warszawa 1924, 29-41).

сіб будування трипільських хат, а розкопи на терені трипільського селища в Добрівлянах (Заліщики) дали йому важливу підмурівку для побудови схеми розвитку української мальованої кераміки.

О. Кандиба провів теж дослідження на терені сіл Козаччина і Стрілківці (Борщів) та Голігради, Касперівці й Новосілка Костюкова (Заліщики) і ствердив там сліди трипільських поселень у вигляді уламків мальованої кераміки та випаленої глиняної обмазки зі стін хат-ліп'янок.

В часі своїх польових праць О. Кандиба збирав відомості про раніші нахідки старовини в даних місцевостях. В Ланівцях, напр., селяни розказували йому про численні знаходи людських і тваринних кісток, горщиків з попелом і кісточками, покладів «цегли» (випалені глиняні долівки трипільських хат — Я. П.). Казали, що найдено там і «кам'яну голову як на слупах коло суду» (борщівського), а селянин Бартко, завзятий шукач скарбів, мав викопати на «Замчиську» кістяк у вінці зі золотого листя і з мечем. Вінець купили жиди з Борщова.[15] Того, звичайно, ніхто не міг прослідити, бо такі розповіді живуть, буває, в усній словесності народу.

Усі праісторичні матеріяли, добуті своїми розкопами, та поверхневими дослідженнями, передавав О. Кандиба в археологічний відділ Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

О. Кандиба залишив тривкі сліди своєї дослідницької праці у кількох згаданих вище публікаціях. Предметом першої з них було кам'яне знаряддя трипільських племен в Галичині.[16] Для цієї мети він простудіював археологічні збірки музеїв Львова і Кракова, підшукав у них 74 штуки кам'яного і 36 штук крем'яного знаряддя та поділив їх, за їх призначенням, на дванадцять груп. Після детального типологічного аналізу всього матеріялу, кам'яного й супровідного керамічного, О. Кандиба дійшов до висновку, що кам'яна індустрія трипільських племен тісно пов'язується з таким же виробництвом центрально-европейського круга волютової кераміки (лінійно-стрічкова кераміка, pásková keramika, Bandkeramik, Spiral-meander Ware), а знов форми й орнамент старшої трипільської кераміки мають свої численні аналогії в неоліті Подунав'я.

Темою другої праці О. Кандиби були трипільські керамічні матеріяли в збірках Археологічного Інституту Карлового Університету в Празі.[17] Вони походили ще з перших розкопів В. Хвойки в Трипіллі, який, як чех, вдержував зв'язок з проф. Л. Нідерлем у Празі та пе-

---

[15] Як прим. 7, стор. I.

[16] О. *Kandyba,* Kamenné nástroje neolitické malované keramiky v Haliči (Obzor Prehistorický IX, Praha 1930/1931, 32-56). *Л. Козловський* у своїй праці про неоліт в Польщі (Młodsza epoka kamienna w Polsce, Lwów 1924) не вичерпав був всього матеріялу, деякі типи неправильно характеризував, інші зовсім не згадав.

[17] O. *Kandyba,* Trypilské památky ve sbírkách Archeologického Ústavu Karlovy University (Památky Archeologické II, n. ř., Praha 1933, 1-4), відбитка.

редавав йому зразки кераміки нововиявленої ним трипільської культури. Їхню хронологію старався тепер О. Кандиба визначити за поділом трипільської культури В. Хвойкою на культури А і В та на підставі техніки орнаменту доказати часове першенство першої з них (А).[18] В цьому-ж числі журналу він окремо помістив коротке звідомлення про свої рятункові розкопи чотирьох кістякових поховань ранньої бронзової доби (1800—1500 до Хр.) в Кобилісах біля Праги.[19]

Після дуже солідної підготовки, відбувши студійні подорожі по музеях Львова, Кракова, Берліну, Відня, Букарешту, Софії та Білгороду, О. Кандиба написав у 1936 р. дві статті: 1) про S-спіралю в орнаментиці дністрово-дунайської неолітичної кераміки[20] та 2) про біжучу спіралю у волютовій (і трипільській) орнаментиці.[21] В першій праці автор прийшов до заключного висновку, що S-спіралевий мотив (у лежачому виді ~) є одним з підставових оздобних елементів дністрово-дунайської області, якого змінливість вказує на вітальність і безупинну еволюцію декоративних неолітичних мотивів цих теренів. В другій праці О. Кандиба дійшов до заключення, що спіральний біжучий орнамент ширився в східню й центральну Европу з Подунав'я. Це його більш інтуітивне твердження дістало тепер своє сильне підтвердження виявленням у 1968 р. в Липинському Яру біля Залізних Воріт на Нижньому Дунаю (Сербія) поселення з мальованою керамікою переднеазійського походження, приблизно на тисячу років старшою від раннього трипілля в Україні.[22] Ми додамо, що спіральний меандер, який оббігав безперервно трипільську посудину, мав безумовно вище, символічне значення. Він був для трипільського мистця символом безупинного руху в природі, можливо й вічного позагробового життя.[23]

Наступного 1937 р. О. Кандиба виконав важливу працю для популяризації трипільського мистецтва. Йдеться про велике трипільське селище в Шипинцях на північній Буковині, виявлене в 1893 р., яке став того-ж року досліджувати Й. Сомбаті, директор археологічного відділу Природничого Музею у Відні. Після нього розкопи в Шипинцях проводили Р. Кайндль (1902), Е. Костін (1904—1914) та І. Прокопович (1920-ті рр.). Добуту цими розкопами кераміку, зокрема її ко-

---

18 Відомо, що *В. Хвойка* назвав культурою А верхній, молодший шар селища в Трипіллі, що стало притокою пізніших непорозумінь (*Я. Пастернак,* Археологія України, 147).

19 O. *Kandyba,* Únětické hroby z Kobylis (Památky Archeolog. II, 1933, 4).

20 O. *Kandyba,* S-Spiral in the Decoration of the Dniestro-Danubian Neolithic Pottery (American Journal of Archaeology XI, 1936, No. 2, 228-245); тоді автор був пов'язаний з УВУ в Празі.

21 O. *Kandyba,* Die fortlaufende Spirale in der bandkeramischen Ornamentik (Archiv für Anthropologie, N. F. XXIII, Heft 4, Braunschweig 1936).

22 *L. Popović,* Wielkie święto jugosławiańskiej archeologii (Z otchłani wieków XXXIV, Poznań 1968, 2, str. 79).

23 *Я. Пастернак,* Археологія України, 139.

льоровий розпис, опрацьовували пізніше Ґ. В. Чайльд[24] і Л. Чикаленко.[25] Проте найповажнішу дослідну працю про добуті в Шипинцях матеріяли та їх значення для праісторії Буковини дав О. Кандиба. Він організував з віденських матеріялів (з розкопів Сомбатіго й Костіна) археологічну виставку «Шипинці» у віденському Природничому Музею, відвідав ще музеї в Чернівцях, Львові, Кракові й Берліні, в яких зберігалися матеріяли з Шипинців і написав після того документальну працю про керамічне мистецтво й знаряддя праці шипинецьких трипільців, яку видав віденський Природничий Музей.[26] В ній О. Кандиба проаналізував окремі знахідки, поділяючи їх на глиняний посуд, глиняну пластику (фігурки жінок і тварин) та різне домашне приладдя з каменю, кременю, кісток і рогів. Це все він точно розглянув як з точки погляду форми так і орнаментики та її символіки як і культурного, може й магічного значення фігурок (жінка — символ родючості, бик — робочої сили).

Останню свою археологічну працю, сперту на студіях матеріялів у львівських, віденських та берлінських музеях в рр. 1928—1931 та написану в Празі, О. Кандиба присвятив ранній фазі трипільської кераміки в Галичині.[27] На вступі до неї він зазначив, що «західньо-українська або галицька мальована кераміка не є якоюсь місцевою групою. Це скоріше інтенсивне осереднє ядро культури, яке стояло в тіснішому зв'язку з подунайською областю. В цьому лежить значення цих пам'яток для досліду української мальованої кераміки взагалі».

Дотеперішний поділ галицької трипільської кераміки Л. Козловського на три розвоєві ступні (Незвиська — Золоте Більче — Кошилівці) був надто загальний, тому О. Кандиба рішив зробити спробу докладнішої клясифікації у цій своїй праці. У висліді він вирізнив у кераміці сім основних форм (два типи амфор, горщик, пугар, миска, покришка, бінокль), які не досить ясно мінялися продовж розвитку старшого ступня трипільської кераміки в Галичині.

Зате можна простежити зовсім ясний розвиток-еволюцію спіральної оздоби амфор («баняків») та пугарів і на тій основі та за добором кольорів О. Кандиба розділив західньо-українську трипільську кераміку на два розвоєві ступні: 1) Незвиська і 2) Шипинці-Заліщики.

---

24 *G. V. Childe*, Schipenitz, a late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina (Journal of the Royal Anthropol. Institut LIII, London 1929).

25 *L. Čikalenko,* Die Bedeutung der Schipenitzer Ansiedlung für das Verständniss der Entwicklung der ukrainischen bemalten Keramik (Księga pamiątkowa W. Demetrykiewicza, Poznań 1930, 123-134).

26 O. *Kandyba,* Schipenitz — Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes (Bücher zur Ur-und Frühgeschichte V, Wien 1937, 129 стор., 10 таблиць рисунків, 8 таблиць фотознімок, разом 574 обр.).

27 *О. Кандиба,* Старша мальована кераміка в Галичині (відбитка із Збірника Укр. Наук. Інституту в Америці, Сент Пол, Мінн. — Прага, 1939, стор. 1-29).

Звичайно, гостре розмежування цих ступнів було б надто схематичне, проте встановлення їх — каже автор — «має повну вартість в розумінні напрямку розвитку. Важливе те, що окремі відміни галицької розписної кераміки виступають далі на схід, в центральній Україні аж до Дніпра, в Побожжі, на Буковині та в Бесарабії, що засвідчує етнічну й культурну єдність Галичини з ними вже в неоліті, 5000—1800 до Хр.».

«Аналогії зпоза українських земель є загального характеру і можуть бути зведені до спорідненння паскових культур Дністро-Дунайського водозбору. Воно проявляється так у формах кераміки як і в її оздобі та інших елементах культури і дає дослідам початків української мальованої кераміки ширше значіння».

Це були останні друковані думки Олега Ольжича-Кандиби як дослідника-археолога, одного з кращих знавців праукраїнської трипільської культури. Головна його заслуга на полі археології України полягає в тому, що він, як, мабуть, найкращий аналітик, виявив тісне генетичне споріднення старших форм і орнаментів трипільської кераміки з такими-ж в неоліті Подунав'я, що дістало тепер сильну підмурівку в розкопах останнього часу в Юґославії. Тим, як теж вивченням добутих у «Вертебі» остеологічних матеріялів О. Кандиба причинився до опрокинення думки деяких раніших дослідників про азійське, не місцеве автохтонне походження трипільських племен. І це є його тривким вкладом у досліди над етногенезою українського народу.

Олександер Оглоблин

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКОВНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Вступ

Історіографія історії церкви — порівняльно нова галузь української наукової історіографії. Хоч початки церковно-історичної думки належать ще ранній княжій добі, але протягом століть вона йшла в загальному річищі історичної думки, іноді становлячи головний предмет останньої, бо життя Церкви було нерозривно пов'язане з усім життям народу й нації, а в деякі історичні моменти навіть домінувало над ним. З другого боку, процес розвитку церковної історіографії був підпорядкований конфесійно-теологічним чинникам, зокрема на Україні, де церковне життя, від кінця XVI ст. починаючи, проходило двома головними течіями, що іноді не лише змагалися між собою, але й завзято поборювали одна одну. Природньо, що й церковно-історична думка йшла двома рівнобіжними напрямами — православним і католицьким, і це неминуче впливало на стан і розвиток української церковної історіографії. Нарешті, неабияке значення мало й те, що історія Української Церкви зазнавала постійного тиску і впливу з боку чужих чинників, політичних та ідеологічних: питаннями української церковної історії займалися також російські і польські (частково і закордонні) історики, що так чи інакше відбивалося й на українській історіографії. Щойно після 1917 року, в зв'язку з відродженням національного-державного й церковного життя на Україні, українська церковна історіографія почала формуватись, як окрема наукова дисципліна. Але цей процес був обірваний совєтською владою, яка, провадячи тотальну боротьбу проти релігії й церкви, зокрема на терені УССР, унеможливила наукові студії над історією Церкви, особливо української. В наслідок цього, створення наукового огляду української церковної історіографії залишається й досі черговим і нелегко здійснимим завданням історичної науки.

Процес розвитку української церковної історіографії в короткому огляді можна поділити на три доби. Перша — це українська церковно-історична думка від XI до кінця XVIII століття, мовляв, донауковий її період. Друга — церковна історіографія XIX—початку XX

століття — доба монографічного дослідження окремих періодів історії Церкви, поодиноких церковних інституцій та осередків, біографії визначних діячів тощо — і, звичайно, збирання й видання відповідних документальних матеріялів. Нарешті, третю добу, яка охоплює першу половину XX століття (після 1917 року), характеризує шукання історіографічної синтези, шляхом створення загальних оглядів історії Української Церкви в цілому і в двох головних галузях — православній і католицькій — українського християнства, а разом з тим, підбиття підсумків дотеперішнього розвитку української церковно-історичної думки й науки.

І. Українська церковна історіографія до XIX століття.

Українська церковна історіографія веде свій початок ще з княжої доби, коли Церква відігравала особливо поважну ролю в політичному й культурному житті країни. Перші українські (руські) історики, зокрема літописці були здебільшого особи духовного стану, і природньо, їх увага не могла оминути ні сучасного життя церкви, ні її історичного минулого. Вже перші твори історичного характеру — літописи, біографії («житія») визначніших церковних діячів, оповідання про будівництво церков та монастирів — не тільки містять фактичний матеріял для історії Церкви на Україні (Русі), але й дають певні концепції цієї історії, хоч, правда, здебільшого пов'язані з окремими подіями чи діячами її. Такий характер мають житія святих XI століття (зокрема кн. Бориса і Гліба), оповідання про києво-печерських подвижників і розбудову Печерського монастиря, що згодом увійшли до Печерського Патерика. Але вже в цей — ранній період української історіографії тогочасні історики цікавляться ширшими церковно-історичними проблемами, зокрема центральною проблемою походження християнства на Україні-Русі й охрещення Руської Землі («Сказаніє, як хрестилась Руська Земля»). Далеко не всі ці історичні та гагіографічні твори дійшли до нас і лиш їх фрагменти збереглися в «Повісті Временних Літ», Київському й Галицько-Волинському Літописах та інших пам'ятниках того часу. В кожнім разі, вони залишилися головним (а іноді єдиним) джерелом для дальшої української церковної історіографії. Пізніші редакції й компіляції цих пам'яток за часів литовсько-польських продовжували давню церковно-історичну традицію, модифікуючи й пристосовуючи її до нових умов і потреб церковного і громадсько-політичного життя українських земель.

Церковно-історична діяльність на Україні пожвавлюється в XVI — на початку XVII століття. З одного боку, літописи й літописні збірники (зводи), а з другого боку, різні пам'ятки, що так чи інакше були пов'язані з церковним життям, як, приміром, численні синодики, чи пом'янники церков та монастирів, де містилося також чимало ві-

домостей церковно-історичного характеру (приміром, вступ до пом'янника Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, що містить «Сказаніє об обновленіи запустілого Межигорского монастиря ігуменом Афанасієм» 1599—1612 рр.), монастирські хроніки й хронографи, які так чи так цікавилися церковною історією (приміром, біографії київських митрополитів у «Лѣтописці Волині і України» початку XVII ст., Літопис Межигірського монастиря XVII ст., Густинський монастирський літопис 1600—1641 рр., тощо), — все це свідчить про розвиток і піднесення української церковної історіографії того часу. Окрему групу складають церковно-історичні твори, пов'язані з церковно-релігійною боротьбою на Україні після Берестейської Унії 1596 року, коли обидві противні сторони у своїй полеміці залюбки вдавалися до історії Церкви, використовуючи відповідні матеріяли — здебільшого некритично й тенденційно — для оборони своїх позицій, отже скорше з пропаґандивною, аніж науковою метою, що й відбилося на характері, змісті, а навіть стилі тих творів.

Ширший інтерес до історії Церкви на Україні з'являється в першій половині XVII століття. Він був зумовлений, з одного боку, змаганням двох головних церковно-релігійних ідеологій — православної й католицької — в пошуках відновлення церковної єдности, а з другого боку, пов'язаний був з великою церковно-культурною (зокрема церковно-археологічною) діяльністю митрополита Петра Могили та його київського «Атенею». Минуле української церкви й історія її головних осередків та визначніших пам'яток (в першу чергу київських) стає предметом низки трактатів і публікацій українських церковних істориків. Поруч з церковно-монастирським літописанням, з'являються спроби нової — мовляв, наукової інтерпретації церковноісторичних подій, інститутів, установ та діячів. Звичайно, у відповідних творах наукові завдання й суто історичні проблеми були підпорядковані або взагалі пов'язані з теоретичними, а навіть практичними церковно-релігійними інтересами й справами, і в цілому ці твори ще стоять на межі теології й гагіографії — з одного боку, й церковної історії — з другого, з явною перевагою перших. Це помітне і в Густинському Літопису (його автором був імовірно Захарія Копистенський)? і в Записках Петра Могили, і в «Тератургимі» Атанасія Кальнофойського, і в «Patericon», і Сильвестра Косова, і в пізніших творах холмського єпископа Якова Суші («De laboribus unitorum» 1664 р., «Cursus vitae . . . » архиєпископа св. Йосафата Кунцевича, 1665, «Saulus et Paulus . . . » — життєпис архиєпископа Мелетія Смотрицького, 1666), і в інших творах XVII століття.

Щойно в XVIII столітті суто-наукові завдання починають виразніше виступати в церковно-історичній літературі, як православній, так і католицькій. Але й тоді, у працях православних вчених, пов'язаних з Київською Академією, і в працях греко-католицьких авторів, здебільшого василіян, ще дуже сильні церковно-політичні інтереси і, ясна річ, конфесійні тенденції. Такий характер мають: істо-

ричні твори архиепископа Георгія Кониського — «Prawa y wolności obywatelów Korony Polskiej y W. X. Litewskiego religii Greckiej Orientalney wyznawcom służące» (1767), і його записка про Унію (опублікована щойно в 1847 році); монографія Миколи Бантиш-Каменського «Историческое извѣстіе о возникшей в Польшѣ Уніи...» (написана в 1795 році, але видана вперше в 1805 році); праці київського унійтського митрополита Льва Кишки та інших католицьких авторів того часу. Більш синтетичний характер має твір василіянина о. Ігнатія Кульчинського «Specimen Ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae Fidei ad nostra utque tempora...» (1733), де подано було історію Української Церкви, звичайно, з католицького погляду.

Спеціяльним або локальним питанням історії Церкви на Україні присвячені були праці (студії й збірки матеріялів): Івана Олешевського з історії Василіянського Чину та окремих його монастирів у XVII ст. («Objaśnienia praw i konstytucyow zakonnych», опублікована щойно в 1902 р.); Климентія Ходикевича «Dissertationes historico-criticae de utroque Archiepiscopatu Metropolitano Kijoviensi et Halicensi...» (1770); О. Корнилія Срочинського (Кристинопільський літопис та ін.); Йоаникія Базиловича «Brevis notitia fundationis Theodori Koriathovits pro religiosis Ruthenis in monte Csernek ad Munkacs» (I-IV, 1799—1804) й Івана Пастелія — з історії Церкви на Карпатській Україні; ігумена Якова Воронковського — нариси історії Києво-Видубецького монастиря (останні праці залишилися в рукопису) й Києво-Софійського Катедрального монастиря, та інші.

II. Українська церковна історіографія XIX — початку XX ст.

Наукове розроблення історії української Церкви починається, властиво, в XIX столітті. Головним осередком церковно-історичних студій стає Київська Духовна Академія, спадкоємець старої Києво-Могилянської Академії. Початки цих студій припадають ще на кінець XVIII століття й пов'язані були з іменнями митрополита Самуїла Миславського та його співробітників — єпископів Феофана Шиянова-Чернявського й Іринея Фальковського. Головну увагу було присвячено історії київських церковних пам'яток («Краткое историческое описаніе Кіево-Печерскія Лавры», Київ, 1791). Але щойно в реорганізованій на високу духовну школу Академії (1819) церковно-історичні студії набирають більш систематичного й суто-наукового характеру.

Ініціятива цього належала Київському митрополитові Євгенієві Болховитинову, відомому вченому й церковному історикові. Призначений р. 1822 на київську катедру, Євгеній заходиться коло студіювання історії головних київських осередків — Києво-Софійського собору й Києво-Печерської Лаври, а разом з тим, історії Київської митрополії. Його головні праці в цій царині — монографії «Описаніе Кіево-Софійскаго собора и Кіевской іерархіи» (К., 1825) і «Описаніе Кіево-

Печерской Лавры» (К., 1826), оперті на документальних, зокрема архівних джерелах, були поважним вкладом в церковну історіографію. Поруч і з тим, митрополит Євгеній дбав і про утворення осередку церковно-історичних студій при Київській Академії. За матеріяльною допомогою канцлера Російської імперії, гр. М. П. Рум'янцева, що й сам був аматором і добрим знавцем старовинностей, Євгеній організує при Академії спеціяльну премію (т. зв. Євгеніє-Рум'янцівська премія) для заохочення здібних студентів Академії до дослідів над київською церковною історією та окремими пам'ятками її старовини. Кілька таких дослідів було тоді опубліковано у виданнях Академії та інших наукових інституцій.

Ці традиції не лише збереглися в Академії пізніше, але й вийшли далеко поза межі Києва. Саме з Київської Духовної Академії походили або були пов'язані з нею ідейно й науково визначні церковні історики України й Росії, зокрема Макарій Булгаков, ректор цієї Академії, згодом митрополит Московський, автор капітальної «Исторіи Русской Церкви» (т.т. I-XII, 1857—1883), де багато уваги присвячено й українській Церкві; Філарет Гумилевський, єпископ харківський, згодом архиєпископ чернігівський, автор «Исторіи Русской Церкви» (кн. I-V, 1847—1848), «Историко-статистическаго описанія Харьковской епархіи» (1857—1859), «Историко-статистическаго описанія Черниговспой епархіи» (1871—1874); Гавриїл Розанов, архиєпископ Катеринославський, автор розвідки про Запорозький Самарський монастир (1838); архиєпископ Катеринославський Феодосій, автор «Историческаго обзора Православной Христіанской Церкви въ предѣлахъ нынѣшней Екатеринославской губерніи . . . » (1876) й «Матеріаловъ для историко-статистическаго описанія Екатеринославской епархіи» (1880); та інші церковні історики того часу.

Та особливого піднесення зазнала українська церковна історіографія в другій половині XIX — на початку XX століття, коли оформлюється Київська церковно-істрична школа з її керівним осередком — Київською Духовною Академією (почасти Київським університетом). Характерною особливістю церковно-історичної науки цього періоду було монографічне дослідження певних періодів історії Української Церкви (головне XVI—XVIII ст.), її головних осередків (зокрема київських) та визначніших церковних діячів. Джерельні праці істориків Церкви, професорів Академії (дехто з них викладав також і в Університеті) братів Пилипа і Сергія Терновських, Івана Малишевського, Миколи Петрова, Степана Голубєва й Федора Тітова та їх численних учнів і співробітників створили міцні підвалини для дальшого розвитку української церковної історіографії. Активну участь у цій роботі взяли також інші київські наукові установи, зокрема Археографічна Комісія, Історичне Товариство Нестора-Літописця, гурток «Кіевской Старины», а згодом Українське Наукове Товариство. Праця цих інституцій мала загально-українське значення, впливаючи також на діяльність відповідних наукових осередків поза Києвом, як,

приміром, університетських катедр історії Церкви у Харкові й Одесі, Одеського Товариства Історії й Старовини, Харківського Історично-Філологічного Товариства, губерніяльних, головне Волинського і Подільського церковно-археологічних товариств і архівних комісій, музеїв, тощо. Впливи Київської церковно-історичної школи сягали далеко за межі України, викликаючи інтерес до історії української Церкви в російських, польських і частково закордонних істориків.

Важливим вкладом в українську церковну історіографію були монографічні праці з історії Української Церкви XVII—XVIII ст. Пилипа Терновського (зокрема його «Очерки изъ исторіи Кіевской епархіи въ XVIII ст.», 1879), Сергія Терновського («О подчиненіи Кіевской митрополіи Московскому патріархату», 1872), Івана Малишевського («Кіевскіе церковные соборы», «Варяги въ начальной исторіи христіанства въ Кіевѣ», «Западная Русь въ борьбѣ за вѣру и народность», І-ІІ, 1895—1897), Миколи Петрова (праці з історії Василіянського Ордену, з історії Київської Академії, історії церковних пам'яток Києва, дослідження й видання джерел тощо), Степана Голубєва (окрім численних розвідок, капітальна монографія «Петръ Могила и его сподвижники», І-ІІ, 1883—1898), о. Федора Тітова «Русская Православная Церковь въ Польско-Литовскомъ Государствѣ въ XVII—XVIII вв. (1654—1795)», І-ІІІ, 1905—1916; «Исторія Кіево-Печерской Лавры» тт. І-ІІ, тощо) та їх численних учнів, які дали низку монографій (в «Трудахъ» Академії й окремо) про українських церковних діячів XVIII ст., головне київських митрополитів того часу й стан Київської митрополії за їх керування (праці І. Риболовського про Варлаама Ванатовича, І. Граєвського про Тимофія Щербацького, М. Шпачинського про Арсенія Могилянського, Ф. Рождественського про Самуїла Миславського, А. Білгородського про Ієрофія Малицького, В. Чехівського про Гавриїла Банулеско-Бодоні; про інших церковних діячів, зокрема А. Осинського про Мелетія Смотрицького, С. Кургановича про Діонисія Жабокрицького, В. Іваницького про Віктора Садковського, Г. Булашева про Іринея Фальковського, тощо; студії про духовенство на Гетьманщині другої половини XVIII ст. (А. Діанина), про історію церков та монастирів, головне київських (приміром, монографія М. Мухина «Кіево-Братскій училищный монастырь»), церковно-громадських організацій (приміром, монографія А. Криловського про Львівське Братство), духовної освіти, церковного мистецтва тощо.

З Київською церковно-історичною школою були так чи так пов'язані праці київських істориків — Петра Лебединцева (історія київських церковних пам'яток, зокрема Софійського собору, Печерської Лаври й Михайлівського Золотоверхого монастиря), його брата Феофана Лебединцева, фундатора журналу «Кіевская Старина» (монографія про Мелхиседека Значка-Яворського), Миколи Оглоблина (старшого), С. Крижановського, Петра Орловського, Льва Мацієвича та інших; а також харківських церковних істориків Амфіяна Лебе-

дева (про Білгородську єпархію XVII—XVIII ст.) і І. Стеллецького; волинських істориків Миколи Теодоровича («Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи», т.т. I-V, 1888—1903, та інші праці), Андрія Хойнацького й О. Фотинського; подільського історика Юхима Сіцинського («Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи», т.т. I-VIII, 1895—1911, «Матеріалы для исторіи монастырей Подольской епархіи», 1891, тощо); чернігівських істориків Петра Добровольського, Петра Дорошенка, Аркадія Верзилова; полтавських істориків Льва Падалки, Матвія Астряба, Івана Павловського та інших, присвячені історії місцевих єпархій, їх діячів, церковних осередків та пам'яток, здебільшого на підставі локальних архівних матеріялів.

Питанням церковної історії велику увагу приділювали в своїх працях (загальних і спеціяльних) з історії України визначніші українські історики XIX—XX ст., зокрема Михайло Максимович (розвідки про церковну старовину Київщини і Переяславщини); Микола Іванишев («Свѣдѣнія о началѣ Уніи», 1859); Микола Костомаров («О причинахъ и характерѣ Уніи въ Западной Россіи», 1842; біографії українських церковних діячів в «Исторіи Россіи въ жизнеописаніяхъ главнѣйшихъ ея дѣятелей» та інші); Володимир Антонович («Очеркъ состоянія Православной Церкви въ Юго-Западной Россіи съ половины XVII до конца XVIII в., 1871, та інші праці); Орест Левицький («Внутреннее состояніе Западно-Русской Церкви въ Польско-Литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI ст. и Унія», 1884; «Южно-русскіе архіереи въ XVI—XVII в.»; «Церковні справи на Запорожу» та інші); Олександер Лазаревський (про духовенство на Гетьманщині); Микола Василенко, Михайло Грушевський (головне в «Історії України-Руси») та інші. Вони подали багато документального матеріялу й дослідили низку важливих питань з історії Церкви на Україні, а дехто з них дав монографічні твори, які належать до церковної історіографії. Велике значення мала також переведена за їхньою (та інших вчених) ініціятивою й керівництвом публікація архівних матеріялів до історії Української Церкви в «Архивѣ Юго-Западной Россіи» (частина I, т.т. 1-12, 1859—1914), «Памятникахъ» Київської Археографічної Комісії (т.т. I-IV, 1845—1859), у виданнях різних наукових та академічних інституцій і товариств (зокрема в «Чтеніяхъ» Історичного Товариства Нестора-Літописця й «Запискахъ» Одеського Товариства Історії і Старовини), краєзнавчих товариств і архівних комісій, у журналах (зокрема в «Кіевской Старинѣ»), в «Трудахъ» Археологічних З'їздів тощо. Чимало документальних матеріялів до місцевої церковної історії було опубліковано в «Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ», ювілейних (меморіяльних) збірниках та інших виданнях.

Треба згадати також про численні монографічні праці XIX століття, присвячені історії багатьох українських монастирів. Хоч більшість їх написана не фаховими істориками, а дослідниками місцевої ста-

ровини, але вони містять чимало джерельного матеріялу з архівів тих монастирів, що з них багато не збереглося до нашого часу.

З церковно-археографічною діяльністю на Україні були близько зв'язані історики Церкви українського й білоруського походження, що працювали над історією Української Церкви, перебуваючи поза межами України. Зокрема треба згадати: Іларіона Чистовича («Очерки исторіи Западно-Русской Церкви, т.т. I-II, 1882—1884, й монографія «Феофанъ Прокоповичъ и его время», 1868); Платона Жуковича, автора капітального дослідження «Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной Уніей (1602—1632), т.т. I-IV, 1901—1912; Константина Харламповича (монографія «Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь», т. I, 1914, та інші праці) та інш.

На початку XX століття виступає низка нових дослідників, що цікавляться проблемами церковної історії України. Коло їх дослідів поширюється на давніші часи, зокрема на початки християнства й Церкви на Україні. Питання локального характеру відходять на другий плян, поступаючись ширшим проблемам історії Церкви, на тлі загальної історії України. Приміром, Володимир Пархоменко, автор монографії «Очеркъ исторіи Переяславско-Бориспольской епархіи (1733—1785) въ связи съ общимъ ходомъ малороссійской жизни того времени» (1910), переходить до дослідів над давньою історією, зокрема в своїх працях «Древнорусская княгиня Ольга (вопросъ о крещеніи ея)» (1911) і «Начало христіанства на Руси. Очерки изъ исторіи Руси IX—X в.» (1913). Н. Полонська (Полонська-Василенко) досліджує початки християнства на Україні (студія «Къ вопросу о христіанствѣ на Руси до Владимира», 1917). В цей період з'являються праці майбутніх видатних істориків Української Церкви — О. Лотоцького й В. Біднова (див. далі). З другого боку, українські історики присвячують велику увагу історії Української Католицької Церкви (див. далі) й починають більше цікавитися історією протестантизму на Україні (В. Липинський). Це відкриває нові й ширші обрії досліду для української церковної історіографії.

Другим важливим осередком української церковно-історичної науки в XIX—XX ст. була Галичина, головне Львів. Увагу церковної історіографії на цьому терені приділено було історії Церкви, як Православної (до XVIII ст.), так особливо Греко-Католицької — загально-української (від кінця XVI ст.) і локальної (переважно XVIII—XIX ст.). Продовжуючи давні історіографічні традиції, церковні історики Галичини чимраз далі шукають нових наукових шляхів і застосовують більш досконалі методи дослідження. В основі й тут переважають монографічні та джерелознавчі студії. Але, в силу певних історичних умовин, тут скорше кристалізується поняття Української Церкви, принаймні в її католицькій галузі, і це, не зважаючи на відміни й тенденції (іноді досить гострі) конфесійного характеру, не могло не

вплинути й на формування *української* церковної історіографії на Великій Україні.

Проблемами церковної історії в Галичині й Карпатській Україні займалися українські й почасти польські історики, світські й головне духовні. Спочатку це були індивідуальні праці окремих дослідників, а під кінець XIX ст. студії над історією Церкви стають предметом наукової й видавничої діяльности кількох церковних і світських інституцій.

Протягом XIX століття над окремими (здебільшого локальними) питаннями історії Церкви працювали: Михайло Гарасевич, автор документальної компіляції «Annales Ecclesiae Ruthenae» (складена на початку століття, але опублікована щойно р. 1862); Денис Зубрицький, автор низки праць, зокрема «Die griechisch-katholische Stauropigialkirche in Lemberg» (1830), «Начало Уніи» (1848), документальних публікацій з історії галицького сільського духовенства XVII—XVIII ст. тощо; Т. Захаріясевич («Vitae Episcoporum Przemisliensium», 1844); Яків Головацький, Михайло Малиновський («Историческое обозрѣніе митрополіи Руской Галицкой», 1860), Антін Добрянський («Исторія епископовъ трехъ соединенныхъ епархій Перемышльской, Самборской и Саноцкой, отъ найдавнѣйшихъ временъ до 1794 г.» 1894) і особливо Антін Петрушевич і Ісидор Шараневич.

А. Петрушевич, у своїй «Сводной Галицько-Русской Лѣтописи» (6 томів, 1874—1891), чимало уваги присвятив подіям з церковної історії Галичини, зокрема подав низку історичних відомостей про галицькі церкви. Йому належить також ряд монографічних студій з історії Церкви в Галичині й Буковині («Житіе Іова Княгиницкого, основателя Скита Манявскаго», 1860; «Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича», 1881; «Бывшая Радовецкая епископія на Буковинѣ», 1885; «Краткое историческое извѣстіе христіанства въ Прикарпатскихъ странахъ», 1882; «О Галицко-Русскихъ митрополитахъ» тощо).

Більш науковий характер мали праці Ісидора Шараневича, зокрема «Rzut oka na beneficya Kościoła Ruskiego za czasów Rzeczypospolitej Polskiej pod względem historyi» (1875), «Patryarchat Wschodni wobec Kościoła Ruskiego i Rzeczypospolitej Polskiej (1879), «Ставропигійская церковь Успенія въ Львовѣ» (1888), «Іосифъ Шумлянскій, епископъ Львовскій отъ 1667 до 1708 г.» (1896), «Церковная Унія на Руси и вліяніе ей на змѣну общественнаго положенія мірского русского духовенства» (1897), «Черты изъ исторіи церковныхъ бенефицій и мірского духовенства въ Галицкой Руси» (1902) та інші.

Поруч з монографічними дослідженнями, в Галичині XIX століття з'являються спроби синтетичної історії Української Церкви, зокреман на Західньо-Українських землях. Першою науковою працею такого роду був твір епископа Перемиського Юліяна Пелеша «Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom . . .» (т.т. I—II, 1881—1882), де подано нарис історії цілої Української Церкви до Берестейської

Унії й Українсько-Католицької Церкви. Інші спроби синтези торкалися головне історії Української Католицької Церкви й здебільшого мали характер популяризацій (праці І. Рудовича та інші).

Та справді наукові, на широку скалю поставлені досліди — монографічні, джерелознавчі й синтетичні — з історії Української Церкви на Західньо-Українських Землях і Української Католицької Церкви зокрема починаються щойно в кінці XIX і на початку XX ст. й пов'язані були з діяльністю Наукового Товариства ім. Шевченка, під проводом М. Грушевського, Галицької Митрополії, в особі Митрополита Андрея гр. Шептицького та його співробітників, частково Львівської Ставропігії, а згодом головне Василіянського Чину. Праці Олександра Сушка з передісторії Берестейської Унії, Богдана Бучинського з історії Унії, Федора Срібного з історії Львівської Ставропігії XVI—XVII ст., опубліковані в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка»; Івана Франка («Z dziejów Synodu Brzeskiego 1596», 1895) й Кирила Студинського («Причинки до історії Унії», 1895) та інших дослідників з історії Берестейської Унії; документальне видання «Monumenta confraternitaitatis Stauropigianae Leopoliensis» (т.т. I-II, 1895—1898) та інші праці й публікації, зокрема пов'язані з 300-літтям Берестейської Унії, започаткували нову добу в українській церковній історіографії в Галичині.

Далеко менші були наслідки української церковної історіографії XIX століття на Карпатській Україні. В царині церковної історії Закарпаття працювали Михайло Лучкай, автор «Historia Carpatho-Ruthenorum sacra et civilis» (чотири томи, що залишилися в рукопису); Олександер Духнович, автор «Исторіи Пряшевской епархіи (въ Угорской Руси)» (російський переклад 1877), Іван Дулишкович, Юрій Жаткович та інші дослідники, діяльність яких почасти виходить за межі XIX століття (див. далі).

Історією Церкви на Україні дуже цікавилася в XIX столітті також російська й польська історіографія, що розглядала церковні події на Україні з погляду своїх «звичайних схем» російської і польської історії й трактувала їх, яко частину загальної історії Церкви або в Російській імперії, або в Речі Посполитій Польській. Російські історики, зокрема М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський та інші торкалися цих питань у загальних та спеціяльних працях з історії Росії. Ще більш уваги приділили цьому російські церковні історики XIX століття, починаючи з архиєпископа Амвросія Орнатського, автора «Исторіи россійской іерархіи» (т.т. I-VI, 1807—1815), й кінчаючи Євгеном Голубінським, автором капітальної «Исторіи русской Церкви» (т.т. I-II, кожен у двох книгах, 1880—1917). Інші опрацьовували питання історії Української Церкви в монографічних студіях: примірoм, праці Геннадія Карпова з історії Православної Церкви в часи Хмельниччини й Руїни; Віталія Ейнгорна (монографія «Сношенія Малороссійскаго духовенства съ Московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича», 1899); Івана Шляпкіна («Св. Ди-

митрій Ростовскій и его время», 1891), а згодом, на початку XX століття — Михайла Приселкова («Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X—XII вв.», 1913, та інші праці) та інш.

З свого боку, польські історики у своїх дослідах торкалися переважно історії Церкви на Українських землях Речи Посполитої, зокрема Греко-Католицької й Римо-Католицької Церкви. Спеціяльну увагу цим питанням присвятили: біскуп Едвард Ліковський, автор монографії «Unia Brzeska» (1896) і ширшого твору «Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi» (т.т. I-II, 1906); Антоній Прохазка, Владислав Чермак, Йосиф Третяк, Анатолій Левицький, Йосиф Фіялек, Владислав Абрагам, Казимир Стадницький (праці з історії Римо-Католицької Церкви на Україні), та інші, досить численні польські дослідники.

Менше цікавилися історією Церкви на Україні західньо-европейські (головне німецькі) дослідники XIX — початку XX століття. Серед небагатьох імен треба назвати Леопольда Карла Ґетца (Götz), автора монографія про Київо-Печерський монастир («Die Kiever Höhlenkloster», 1904) і збірки пам'яток церковного права Київської Руси; Йосифа Фідлера (Fiedler), автора праць з історії Унії; і особливо П. Пірлінґа (Pierling), дослідника ватиканських архівів і автора «La Russie et le Saint-Siège» (1896).

III. Новітня українська церковна історіографія (1917—1967).

Праця істориків Української Церкви протягом XIX й початку XX століття зібрала досить великий матеріял — документальний і монографічний, який дозволяв розпочати ширші синтетичні студії, зокрема після 1917 року, коли відновлено було національно-державне й церковне життя Українських Земель, зокрема утворено було Українську Автокефальну Православну Церкву. Але на шляху до синтези українська церковно-історична наука натрапила на поважні, частково непереборні труднощі. Насамперед історіографічна спадщина попередньої доби була хоч велика, але здебільшого побудована не в маштабі історії Української Церкви, а як частини то західньоруської (українсько-білоруської), то навіть загально-російської церковної історії або ж історії Православної й Греко-Католицької Церков у межах цілої Речи Посполитої, а згодом Австро-Угорської монархії. Проблема історії *Української* Церкви не була поставлена, й саме поняття Української Церкви ще не було усталене в науці церковної історії Східньої Европи.

З другого боку, хід історичних подій після 1917 року, особливо на терені Центрально- й Східньо-Українських земель створив цілком ненормальні умови для дальшого розвитку церковно-історичної науки. Антирелігійна політика советської влади фактично унеможливила будь-які наукові студії над історією Української Церкви, і цей стан існує далі в УССР, навіть поширившися після останньої війни на За-

хідньо-Українські Землі. Ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви, а головне Української Греко-Католицької Церкви (1945), закриття всіх церковно-наукових установ (починаючи з Київської Духовної Академії в 1920 році) і товариств, фактична заборона наукових студій над історією Церкви тощо — дослівно вигнали церковно-історичну науку за межі України й ізолювали її від архівних джерел, що залишилися на Батьківщині. За винятком дослідів у царині церковної археології, мистецтва й почасти історії церковного землеволодіння та господарства майже всі інші студії й публікації в УССР, що так чи так торкалися Української Церкви та її історії, мають антинауковий, пропаґандивно-атеїстичний характер. Це загальмувало загальний розвиток науки історії Церкви, зокрема Православної Церкви на Україні, що її проблемами могли займатися лише українські історики на еміґрації й частково на Західньо-Українських Землях (між двома світовими війнами), де існували відповідні науково-академічні й церковно-освітні осередки або працювали окремі церковні історики (місцеві й еміґранти) та їх учні.

Такими осередками, зокрема для студій над історією Української Православної Церкви, були в 1920—1930-их роках: Український Науковий Інститут у Варшаві (праці О. Лотоцького), Теологічний (Православний) Факультет Варшавського Університету (праці В. Біднова, Д. Дорошенка, В. Заїкина, І. Огієнка), почасти Православна Духовна Семінарія у Крем'янці та інші локального маштабу й характеру осередки.

Праці Олександра Лотоцького були присвячені проблемам історії Церкви, зокрема духовенства й церковного права та устрою на Україні. Ще до 1917 року він опублікував в Записках НТШ кілька студій з церковної історії, між іншим розвідки про «Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV і XVI вв.» й «Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в.». На еміґрації Лотоцький присвятив свою увагу ширшим питанням історії Української Церкви: окрім спеціяльних розвідок про церковні устави Володимира Великого і Ярослава Мудрого, він опублікував монографії «Українські джерела церковного права» (1931) і «Автокефалія» (т.т. I-II, 1935—1938), що мала бути вступом до ширшої праці з історії Української Церкви, яка не була опублікована.

Василь Біднов, автор монографії «Православная Церковь въ Польшѣ и Литвѣ» (1908) і «Матеріаловъ по исторіи церковнаго устройства на Запорожьѣ» (1907), на еміґрації опублікував кілька розвідок з церковної історії, зокрема про останнього архимандрита Запорозької Січи — Володимира Сокальського, про теолога Адама Зернікова та інш., а також історіографічну статтю «Дослідження церковної історії в православних країнах» (1931).

Дмитро Дорошенко, який приділив велику увагу історії Церкви у своїх загальних працях з історії України, а також в «Огляді української історіографії», на еміґрації опублікував, крім низки статтей,

ширшу студію «Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу» (1940).

Іван Огієнко (нині Митрополит Іларіон) присвятив багато своїх праць історії Української Церкви, головне XVII—XVIII ст. Зокрема він опублікував монографію «Українська Церква. Нариси з історії Української Церкви» (т.т. I-II, 1942), а по війні, перебуваючи в Канаді, видав монографії: «Українська Церква за Богдана Хмельницького» (1955), «Українська Церква за час Руїни» (1956), історію Почаївської Лаври (1961), про Дмитра Туптала (1960) й Арсенія Мацієвича (1964), про канонізацію святих в Українській Церкві (1965) та інші.

Чимало праць з історії Української Церкви опублікував історик-правник В'ячеслав Заїкин. Йому належать: монографія «Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej od czasów Apostolskich do księcia Igora Starego» (1926), студії «Християнство на Україні за часів князя Ярополка I» (1928) і «Участіе свѣтскаго элемента въ церковномъ управленіи, выборное начало и «соборность» въ Кіевской митрополіи въ XVI—XVII вѣкахъ» (1930), стаття «З сучасної української церковної історіографії» (1927) та інші праці.

З інших праць православних церковних істориків поза межами УССР треба згадати студії Євгена Саковича «Kościół Prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788—92» (1934); і Пинський Собор 1791 року» (1936).

Праця молодших істориків Церкви, учнів Лотоцького, Д. Дорошенка й Біднова, не встигла розгорнутися й була припинена подіями другої світової війни.

Значно ширше розгорнула в цей період свою діяльність українська католицька церковна історіографія. Маючи змогу до 1939 р. більш-менш вільно розвиватися поза межами УССР (у Галичині, Карпатській Україні, а по війні — на еміґрації й закордоном, головне в Римі) й розпоряджаючи відповідними архівними фондами, українські католицькі церковні історики виконали велику наукову роботу. Головними осередками цієї праці були: Українська Богословська Академія й Українське Науково-Богословське Товариство у Львові, на чолі з о. д-р Йосифом Сліпим («Праці» і квартальник «Богословія», 1923—1939), і Чин Св. Василія Великого («Записки Чину Св. Василія Великого», Жовква, 1924—1939, за редакцією о. д-р Й. Скрутеня), а почасти НТШ.

Серед світських істориків Церкви треба насамперед згадати Степана Томашівського, автора кількох важливих праць, зокрема студії «Петро, перший уніятський митрополит України-Руси» (1928) і «Вступу до історії Церкви на Україні» (1932).

Широку діяльність у царині церковної історії розгорнув Микола Чубатий, автор монографії «Західня Україна і Рим в XIII в. в їх змаганнях до церковної Унії» (1917), студії «Правне положення Церкви в Козацькій Державі XVII—XVIII ст. (1925), курсу лекцій «Історія Уніонних змагань в Українській Церкві» (т.т. I-II, 1935) і капітальної

праці «Історія Християнства на Руси-Україні», перший том якої, що охоплює історію Християнства й Церкви на Україні від найдавніших часів до 1353 року, вийшов у світ у Римі, 1965 року.

Над окремими питаннями історії Церкви працювали: Микола Андрусяк, автор кількох праць з церковної історії XVII століття (монографія «Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski», 1934; студії «Іван Хлопецький, Перемиський Православний єпископ-номінат в 1632—1633 рр.» «Sprawa Patriarchatu Kijowskiego za Władysława IV», 1934, та інш.), Іван Крип'якевич, Меланія Бордун, Омелян Пріцак та інші, а також Володимир Січинський, Володимир Залозецький, Микола Голубець, Іларіон Свєнціцький, дослідники історії церковної архітектури та мистецтва. Окреме місце займає історіософічна праця Вячеслава Липинського «Релігія і Церква в історії України» (1925).

З істориків духовного стану треба насамперед згадати Йосафата-Івана Скрутеня, фундатора й редактора «Записок ЧСВВ», який опублікував там і в інших виданнях низку джерельних студій, статтей і матеріялів до історії Василіянського Чину на Україні (зокрема біографії оо. Василіян, на підставі матеріялів збірки митрополита Льва Кишки), до біографії св. Йосафата Кунцевича й до церковної історіографії (Синопсис Підгорецького монастиря), а також нарис «Un demisiècle d'histoire de l'Ordre des Basiliens» (1933).

Над історією Церкви працювали також: Теодосій-Теофіль Коструба, який присвятив свої досліди історії Церкви княжої доби й був автором численних студій і статтів, частина яких увійшла до його книги «Нариси з церковної історії України X—XIII ст. (1939, II — доповнене видання 1955), а також дослідів над історією василіянських монастирів; Роман-Степан Лукань, який працював над історією василіянських монастирів у Галичині й Карпатській Україні; Андрій Іщак (студії про «Уніонні і авотокефальні змагання на українських землях від Данила до Ізидора», 1923—25, і про Захарію Копистенського, 1930) Теодосій Галущинський і Кирил Королевський (джерелознавство), Макарій Каровець, Петро Табинський, єпископ Григорій Лакота та інші.

Над історією Церкви на Закарпатті працювали Антоній Годинка, Олексій Петров, Євген Перфецький, Василь Гаджеґа, Гліб Кінах та ін.

Українські церковно-історичні студії, перервані II світовою війною відновилися у другій половині 1940-их років, в умовах еміґрації й розселення по різних країнах Західньої Европи й Америки. Головним осередком дослідів над історією Православної Церкви на Україні спочатку була Богословська Академія УАПЦ в Мюнхені (праці Н. Полонської-Василенко з історії Церкви, О. Оглоблина — з церковної історіографії, В. Гришка й Л. Окіншевича з історії церковного права, тощо), а згодом Науково-Богословський інститут (І. Власовський та ін.), який переніс свою діяльність до ЗДА, і Українське Наукове Православне Богословське Товариство в Канаді, під проводом Митрополита Іларіона Огієнка (див. вище). Поруч із тим досліди з

новітньої історії Православної Церкви на Україні провадилися в Інституті для дослідження СССР у Мюнхені (праці Н. Теодорович та ін.), а також поодинокими дослідниками в ЗДА і Канаді (праці † Л. Соневицького, † П. Грицака, І. Коровицького, Б. Боцюркова — з історії Церкви в УССР, — І. Левковича та інш.). Окрім численних публікацій Митрополита Іларіона (див. вище), треба згадати синтетичний твір Івана Власовського «Нариси з історії Української Православної Церкви» (т.т. I-IV, 1955—1966), монографії Леоніда Соневицького «Український єпископат Перемиської і Холмської єпархій в XV—XVI ст.» (1955), Наталії Полонської-Василенко «Історичні підвалини УАПЦ» (1964), низку розвідок, опублікованих у різних виданнях, зокрема в «Бюлетені Богословської Академії УАПЦ», в журналі «Віра й Культура» (Вінніпеґ), у збірнику «Віра і Знання» (1954) тощо, Аркадія Жуковського «Петро Могила . . . » (1969) і інш. В царині історії церковного мистецтва працювали Петро Курінний і Олекса Повстенко, велику монографію якого «The Cathedral of St. Sophia in Kiev» видала УВАН у США 1954 р.

По війні особливо пожвавилася діяльність української католицької церковної історіографії. Головним осередком її стає Рим, де Василіянський Чин не лише відновив (1949 р.) видання «Записок» (Analecta OSBM) (до 1967 р. вийшло 6 томів), але й поширив його на видавництво монографій (до 1967 р. вийшло 23 томи), а головне організував монументальну науково-археографічну й видавничу працю, на підставі архівних матеріялів Ватикану, над історією Української Церкви, передусім Греко-Католицької (за 1952—1967 рр. вийшло 42 томи документів). Цю величезну працю очолив і перевів Протоархимандрит ЧСВВ — Атанасій Григорій Великий, за участю своїх співробітників оо. Іринея Назарка, Михайла Ваврика, Ісидора Патрила та інших.

В 1960-х роках діяльність Римського наукового осередку поширюється у зв'язку з відновленням Українського Науково-Богословського Товариства, а головне з утворенням у Римі 1963 р., за ініціятивою й заходами Митрополита-Кардинала Йосифа Сліпого, Українського Католицького Університету ім. Св. Климентія Папи, що протягом короткого часу встиг опублікувати низку монографічних праць з історії Української Церкви, зокрема праці М. Чубатого (див. вище), о. І. Нагаєвського, В. Ленцика та інш., і розпочав видання ватиканських архівних матеріялів до історії Української Церкви, зібраних свого часу заходами Митрополита Андрея Шептицького («Monumenta Ucrainae Historica», I-III, 1964—1966).

З монографічних праць, опублікованих українськими католицькими церковними істориками в 1940—60-х рр., треба згадати монографії: єпископа Івана Прашка «De Ecclesia Ruthena Catholica sede metropolitana vacante 1655—1665 (1944), о. Ісидора Нагаєвського «Кирило-Методіївське Християнство в Русі-Україні» (1954), о. Іринея Назарка «Св. Володимир Великий, Володар і Хреститель Руси-України» (1954)

й «Київські і Галицькі митрополити 1590—1960» (1962), о. Мирона Стасіва ««Metropolia Haliciensis» (1960), о. Ісидора Патрила «Archiepiscopi «Metropolitani Kievo-Halicienses» (1962), Василя Ленцика «The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I», (1966), о. Атанасія Пекара «Нариси історії Церкви Закарпаття» (т. І, 1967), а також численні студії о. Атанасія Великого, о. Михайла Ваврика (з історії василіянських манастирів), о. Мирослава Марусина, о. Олександра Барана (з історії Церкви на Закарпатті XVIII—XIX ст.), о. Мелетія Войнара (з історії церковного права), о. Мелетія Соловія (історія Київської Унійтської митрополії за Олександра І.), о. Івана Хоми, о. Богдана Куриласа, Петра Ісаєва та ін.

Синтетичний характер має праця Григорія Лужницького «Українська Церква між Сходом і Заходом» (1954). Матеріял для історії Церкви й релігійного життя на Україні містить редаґований Володимиром Яновим збірник «Релігія в житті українського народу» ЗНТШ, т. 181 (1966). Розвідки і матеріяли з історії Української Церкви друкувалися також в канадійсько-українському католицькому журналі «Логос».

Особливий характер мала діяльність Церковно-Археографічної Комісії, яку заініціював Митрополит Андрей Шептицький у Львові 1944 року і яка мала на меті об'єднати українських істориків — католиків і православних — для джерельних дослідів над історією Української Церкви. З огляду на воєнні обставини, Комісія мала змогу розпочати свою працю щойно в 1946 році, в Мюнхені, при Апостольській Візитатурі, під патронатом Архиєпископа Івана Бучка. Наслідком праці Комісії була збірка студій про московську теорію «III Риму», в церковно-політичному аспекті (праці О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького, В. Гришка, І. Мірчука, Г. Коха та ін.), опублікованих окремо в 1951—1954 рр.

Історією Церкви на Україні цікавилися в цю добу й чужинецькі історики, зокрема польські і німецькі, а також російські (еміґраційні). З польських істориків, які працювали над історією Української Церкви, треба згадати Казимира Левицького («Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r.» 1933), Казимира Ходиницького («Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370—1632», 1934), Януша Волінського, Александра Лапінського, Юзефа Умінського, Алексія Деруґу, Теофіля Длуґоша та інших, а в повоєнний час Оскара Галецького (монографія «From Florence to Brest 1439—1596», 1958) і Валеріяна Мейштовича.

З праць німецьких істориків, що торкаються історії Церкви на Україні, треба згадати праці Ганса Коха («Byzanz, Ochrid und Kiew», 1938), Едварда Вінтера («Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine, 955—1939», 1942; «Russland und Papstum», 1960), A. Ziegler'a («Gregor VII und der Kiewer Grossfürst Izjaslav», 1947) тощо.

Більше уваги приділили історії Церкви на Україні російські еміґраційні історики, зокрема Євген Шмурло («Римская курія на русскомъ

Православномъ Востокѣ въ 1609—1654 гг.», 1928, і французькою мовою: «Le Saint-Siège et l'Orient Orthodoxe Russe, 1609—1654»), барон Михаїл Таубе («Rom und Russland im X bis XIII Jhd.» 1927), Ніколай Баумгартен («Chronologie ecclésiastique des terres russes du X au XIII siècle», 1930; «Saint Vladimir et la conversion de la Russie», 1932, тощо), Володимир Мошин, Георгій Острогорський, Юрій Вернадський, Антін Карташев («Очерки по исторіи русской Церкви», I-II, 1959), Георгій Федотов («The Russian religious mind. Kievan christianity», 1946) та інші.

Історії Церкви на Україні присвячено чимало уваги у працях (загальних і спеціяльних) ватиканських церковних істориків, зокрема A. Ammann'a («Storia della Chiesa russa e dei paesi limitrofi» 1948; німецьке видання: «Abriss der Ost-Slavischen Kirchengeschichte», 1950, «Untersuchungen zur Geschichte der kirchlichen Kultur und des religiösen Lebens bei den Ostslawen», 1955), G. Hofmann, Michael Lacko (З історії Церкви на Закарпатті) та інші. Менш цікавилися історією Церкви на Україні історики французькі (треба згадати тут працю B. Leib «Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI-e siecle», 1924) й англо-американські (треба назвати праці чеського історика-еміґранта F. Dvornik). Румунські історики (зокрема P. Panaitescu та T. Ionesko) цікавилися Петром Могилою, а також Григорієм Цамблаком (E. Turdeanu).

Останнім часом помітний в російській советській історичній науці зріст інтересу до історії Церкви, зокрема на Україні (праці Якова Щапова та інші).

Значно менше досліджено історію протестантизму на Україні. Це пояснюється насамперед природою самого протестантизму, диференційованим характером його окремих течій, а також загальною слабкістю їх на Україні. Окрім того, історичний розвиток протестантизму на українських землях, який почався в другій половині XVI століття, переважно у вигляді аріянства (соцініянства, антитрінітаризму) і почасти реформатства й евангелизму, був перерваний у середині XVII ст. заходами церковної і державної влади майже на два століття й обмежений був рамцями нечисленних чужоземних (переважно німецьких) колоній і груп людности. Лише в половині XIX ст. з'являються на Україні різні модерні протестантські течії, які натрапили на опір з боку Церкви (як католицької, так православної) й утиски та заборони з боку держави (головне російського уряду, як царського, так советського). Це, природньо, обмежувало науково-історичне дослідження протестантизму на Україні.

В українській історіографії протестантським течіям і організаціям на Україні приділили увагу головне: Орест Левицький, автор джерельної студії «Социніанство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси» («Кіевская Старина», 1882; англійське видання, з передмовою Д. Чижевського «Socinianism in Poland and South-West Rus'», — «The Annals» УВАН у США, 1953); Михайло Грушевський (зокрема у VI томі «Історії України-Руси» і в студії «З історії релігійної думки на Україні», 1925), Вячеслав Липинський, якому належить розвідка «Аріянський

соймик в Киселині на Волині в маю 1638» (ЗНТШ, т. 96); Домет Олянчин та інші. Поза тим маємо низку публікацій з історії новітнього протестантизму на Україні, що їх авторами є представники й керманичі сучасних українських протестантських течій (Василь Кузів та інші).

Більш уваги протестантизму на землях колишньої Речи Посполитої Польської, зокрема на Україні, приділили польські (а також німецькі) історики. Не згадуючи вже давніших публікацій (W. Zakrzewski, I. Szujski, I. Bukowski, Szczęsny Morawski, A. Brükner тощо, а також російсько-польський історик Ніколай Любович), назвемо тут новітніх істориків: Kaz. Chodynicki «Reformacja w Polsce» (1922) і особливо Станислав Кот (Kot), який опублікував низку праць, присвячених протестантизму, зокрема монографію «Socinianism in Poland» (1957).

ЛІТЕРАТУРА:

Загального огляду української церковної історіографії немає. Деякі матеріяли до неї, здебільшого бібліографічного характеру подано в різних загальних і спеціяльних працях з історії Церкви на Україні, а також з історії України й української історіографії, зокрема в «Примітках» до томів, 3, 5, 6, 7, 8 «Історії України-Руси» М. Грушевського і в англомовній Українській Історіографії Д. Дорошенка й О. Оглоблина в «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.», vol. V-VI, ч. 4 (18) — 1, 2 (19-20), New York, 1957.

Див. ще: *В. Заїкин,* З сучасної української церковної історіографії («Записки Чину Св. Василія Великого», II, 3-4, Жовква, 1927); *Л. Окіншевич,* Наука церковного права на Україні («Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ», ч. 2, Мюнхен, 1946); *І. Власовський.* Нарис історії Української Православної Церкви, т. III (Нью-Йорк — Бавнд-Брук, 1957, розділ V); о. *Михайло Ваврик,* ЧСВВ, Бібліографічний огляд історії Василіянського Чина за 1935—1950 рр. («Записки Чина Св. Василія Великого», серія II, том III (IX), вип. 1-2, Рим, 1958).

Олександер Оглоблин

Володимир Міяковський

ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ ДОРОШЕНКО (1879—1963)

(Закінчення)

Еміґраційна лихоманка захопила родину Володимира Вікторовича дуже скоро по переїзді до табору в Берхтесґадені.

Репатріяційні заходи Совєтів, скрінінґі офіційних чинників, неперебірлива внутрішня політична боротьба в таборах та безперспективність перебування в Німеччині створювали тривожну атмосферу. Переселенчі комісії до країн обох Америк і Австралії ставили перед людьми питання, куди подаватися. Всі навколо записувалися до всіх можливих країн, щоби скоріше вибратися з непевности перебування в Европі. Листи Володимира Вікторовича цього часу повні суперечливих плянів переселення кудись за океан. «Ми тут позаписувались, куди тільки писали: до Канади, до Арґентіни, Параґваю, куди найскорше повезуть, туди й поїдемо» (лист з 8. IV. 48). «Я ще не знаю, куди податися. Волів би до Нової Зеляндії, або до Австралії, де темп життя не такий прудкий, як у США чи ЗДА ... Ми позаписувались скрізь — до Нової Зеляндії й до Америки. Отже може однієї днини прийти запотребовання до США (ЗДА), і чоловік — хоч-не-хоч — їдь» (14. IV. 49). Але всі ці вагання опановує думка про необхідність організаційних заходів: «Треба б нам мати свої наукові установи за океаном і там розвинути видавничу діяльність». ... «Що Ви думаєте про найближчу майбутність., запитує він: Чи Академія робить які заходи перенести роботу десь за океан? Чи кожен її член подається нарізно?» Згадуючи про пляни Наукового Товариства ім. Шевченка заснувати централю в Нью-Йорку, В. В. пише: «Манять і мене, що влаштують бібліотекарем там. Але дуже можливо, що доведеться виїхати до Параґваю, не діждавшися благ від НТШ». (8. IV. 48). Роком пізніше думки В. В. кружляють навколо можливости бібліотечної роботи в Америці, де проф. М. Чубатий розпочав був організацію наукової праці з рамени НТШ. «Хотілося б притулитися, хоч «фамулюсом», у якійсь бібліотеці. ... НТШ носилося з гадкою заснувати філію в Нью-Йорку, а при ній бібліотеку, і я мав би бути її «директором», але хоч філія і є (той же Чубатий), та справа зі мною цілком не з'ясована. Я, бачте, не своя людина» (1. III. 49).

До Америки Володимир Вікторович приїхав у кінці вересня 1949 року. Місцем його поселення стала Філядельфія. Мрії про бібліотечну працю одразу ж розвіялися: на перших кроках: просто ні до чого було прикласти своїх рук і свого досвіду.

«Ніякої путящої бібліотеки тут нема, пише він у листі 29-го травня 1950 року: От хтось із старих щось має пару книжок, та дехто з нових імігрантів попривозив. Уявіть собі, тутешні галицькі установи, світські, попівські й монаші, не мають навіть Загальної Енциклопедії. Навіть редакція «Америки» — не має. Як Вам це подобається».

Лишалося продовжувати розпочату в Німеччині роботу над збиранням, комплектуванням і описом поточної української преси по цей бік залізної заслони. Малося тоді на увазі зібрати декілька комплектів еміґраційних видань для центральних і більших бібліотек майбутньої вільної України. Володимир Вікторович називав усю цю акцію «Книжковою Палатою» і віддавав свій час на збирання матеріялів для Львівської бібліотеки НТШ. Але в Новому Світі показались більші труднощі, ніж це було в повоєнній Европі: бракувало матеріяльних засобів, відповідних приміщень, а ще більше — розуміння в українському суспільстві необхідности систематичного переведення подібної акції.

Листи В. В. з 50-х років повні нарікань на труднощі в здобуванні тих, так званих «обов'язкових примірників». Але вдалося перевезти зібрані в Німеччині матеріяли, і знову появлялася надія на бібліотечну роботу, особливо з того часу, як НТШ придбало будинок. В. В. увесь час мав надію на переїзд до Нью-Йорку, який вабив його своїми бібліотеками Центральною Публічною, Колумбійського Університету та пресовими збірками УВАН-івського Музею. Надія на те, що «Американський Виділ НТШ покличе завідувати бібліотекою» все не справджувалася. 3-го лютого 1954 р., В. В. написав мені: «до Нью-Йорку ще не переїду, бо НТШ не має грошей, щоб мені платити. Може взагалі не переїду, а житиму тут до кінця свого бренного життя».

Наукове Товариство ім. Шевченка в Сполучених Штатах Америки існувало вже кілька років, коли УВАН почала тут в роках 1949—1950 свої перші організаційні кроки. Статут УВАН окреслював її, як найвищу наукову установу в країнах розселення української еміґрації. На цьому тлі проблема двох наукових центрів створювала певну гостроту, що почувалася ще в Німеччині, після відновлення НТШ в 1947 р., коли УВАН вже встигла зайняти певні позиції.

Володимир Вікторович у своїй діяльній співпраці з секціями і Музеєм УВАН постійно опинявся в складній ситуації. Давній дійсний член старого НТШ, співучасник важливих наукових, літературних, видавничих підприємств цієї некоронованої Академії Наук, близький співробітник керівників НТШ періоду найбільшого його розквіту, нарешті, довголітній директор знаменитої Бібліотеки НТШ з її розгалуженими плянами бібліографічної праці, Володимир Вікторович не міг не почувати себе в першу чергу НТШівцем, більше того — НТШів-

ським нотаблем. Він міг претендувати на перші місця в організаційній роботі відновленого НТШ. У всякому разі завжди відчувалося, що саме він є носителем старих традицій, має свої погляди на організацію науки і бажає взаємної підтримки і співпраці з УВАН. Ще в Німеччині він сформулював ці засади. В листі з дня 30 серпня 1947 р. В. В. писав мені: «Я особисто хотів би взаємного порозуміння і співпраці. На мій погляд, добре сталося, що відновили НТШ. Для репрезентації української науки перед Заходом це дуже важно: НТШ існує з 1892 р., видало цілу купу дуже цінного матеріялу й стояло перед війною в обміні майже з усіма науковими установами культурного світу. . . . Отже нам тут слід підтримати відновлене Товариство, яке ніколи не замикалося в рямці суто провінціяльної інституції. . . . Я гадаю, що нам, наддніпрянцям, не слід відскакувати від НТШ, щоб не дати йому перемінитися в чисто галицьку організацію».

Образ давнього НТШ, часів Грушевського, являється для В. В. мірилом, до якого він прикладає сучасні обставини, і людей, і установи, а в першу чергу УВАН. Він дорікає Академії, що її діячі не можуть відрізнити ідеї Товариства від його сучасних керівників. Маючи певні застереження до керівників УВАН (на той час у Канаді), В. В. надрукував у «Свободі» несправедливу рецензію на книгу «Український Літопис»,[1] виходячи з невірного здогаду, що поява цієї книги зв'язана з тодішнім президентом УВАН проф. Л. Білецьким.

Перші кроки УВАН у США теж викликають нарікання В. В. на «метушливу пропаґанду», і він радить замість того «писати, як справа стоїть у дійсності» (лист 28. VI. 50).

Через місяць, ніби як поучення УВАНові В. В. пише: «Майте на увазі, що Сушко[2] заснував першу після Київо-Могилянської українську Академію Наук, випередивши ВУАН, Мазепо-Могилянську Академію, ну і Вашу Авґсбурґську. В новому листі на другий день, 27. VII., Володимир Вікторович підкреслює: «Не забувайте, що я все ж таки зв'язаний з НТШ, як (бібліотеки), хоч і в partibus infidelium». В цьому ж листі він скаржиться на обидві установи: «Ніхто не заохочує брати участь і не інформує. Це тільки М. С. Грушевський дбав за співробітників». Пізніше, згадуючи про своє тяжке матеріяльне становище і про свої неодноразові звернення в справі оплати вже зробленої праці, В. В. пише: «Як би на чолі НТШ чи УВАН стояв Михайло Сергійович, то він негайно подав би мені помічну руку» (18. III. 52).

Дві справи, зв'язані з УВАН, боляче зачепили В. В. Справа друкування «Українських Бібліологічних Вістей», розпочата ще в Німеч-

---

[1] Рецензія В. Дорошенка на книгу Дм. Соловья (Д. Філомелі) Український Літопис появилась у «Свободі», 1950 р., ч.ч. 117-120.

[2] Видання двох книжок під фірмою Української Академії Наук в США було особистою ініціятивою д-ра Олександра Сушка. Мазепо-Могилянська Академія Наук створена була урядом УНР у Варшаві в 1938 р., видала три томи видань.

чині за редакцією Володимира Вікторовича, і справа видання в Канаді 4-х томового «Кобзаря» за редакцією Л. Т. Білецького.

«Українські Бібліологічні Вісті», як орган книгознавчої секції УВАН, мали складатися з наукових статтей, обширного бібліографічного відділу і багатої хроніки. В. В. з захопленням працював над першим числом журнала, маючи за взірець київські «Бібліологічні Вісті» 20-х років, де колись сам містив свої праці. Але видання «Українських Бібліологічних Вістей» припало на тяжкі часи грошової реформи в Німеччині і масової еміґрації за океан. Перебуваючи у Філядельфії, В. В. дуже турбувався долею свого журнала, що друкувався в Німеччині без його догляду. Не лишилося там нікого з членів Книгознавчої секції, кому можна було б доручити нагляд. Товариство прихильників УВАН, що відало друкуванням журнала, не подавало редакторові ніяких інформацій і не посилало йому коректи. У листі з дня 29 травня 1950 р. В. В. пише: «Щодо „своїх — не моїх" Українських Бібліологічних Вістей, то я вже махнув рукою. Це вже явний саботаж... Скажіть самі, який сенс видавати журнал з таким опізненням! Хроніка буде цілковитим анахронізмом. Мені сором заливає щоки, як подумаю, що на журналі є десь моє ім'я, навіть у тому куточку не хотів би фіґурувати, люди сміятимуться з таких темпів. Я вже хотів був писати до Курінного,[3] щоб цілком зняв моє ім'я з титулової сторінки. Не знаю, як довго ще друкуватиметься І-й випуск, півроку? І Ви хочете, щоб на такі видавництва складали люди гроші? Не знати, коли вийде, а вийде, як упорядчик буде на тому світі, та ще й з купою помилок».

Врешті, перше число «УБВ» появилось в значно скороченому виді, і найбільше постраждала якраз хронікальна частина, в опрацюванні якої В. В. поклав найбільше труду.

На першому числі стояла дата виходу 1948, В. В. дістав його до рук лише 8 жовтня 1951 р. Скорочення і зміни, зв'язані з усякими перешкодами викликали нові протести редактора проти самовільного розпорядження призбираним ним матеріялом.

Друга справа видання в Канаді «Кобзаря» від імени Інституту Шевченкознавства УВАН, викликала з боку В. В. рішучий протест. Було незрозуміло, що криється під фірмою Інституту Шевченкознавства в Канаді. Керівник Інституту Павло Зайцев лишався в Німеччині, у США Інститут розпочав уже видання річників «Шевченко», хто ж належить до Інституту в Канаді? Крім того, В. В. стояв на тому, що біля такої відповідальної справи, як видання широко коментованого Шевченка, мав би стояти цілий гурт шевченкознавців, а не одна людина — редактор Л. Т. Білецький.

Обидві ці справи знову таки дають привід В. В. порівнювати сучасний стан редакційно-видавничої праці УВАН з порядками старого НТШ.

---

[3] Проф. П. Курінний — керівник Філії УВАН в Німеччині.

В Академії Володимир Вікторович був пов'язаний редакційною роботою з цілим рядом літературних задумів у першій половині 50-х років. Це були, крім Бібліологічних Вістей і Шевченківських річників, ще й окремі збірники, що вже намічалися тоді: 2-гий Науковий Збірник, як продовження Українських Бібліологічних Вістей, ювілейний — Гоголівський, плянувався ще й франківський збірник. Сама постановка справи з цими збірниками викликала у нього критику. В. В. домагався, щоб для цих збірних видань були визначені відповідні редактори для кожного зокрема. Для збірника, присвяченого Гоголеві, він прислав основну статтю і мав повну можливість рахувати, що й уся редакційна робота буде доручена йому. Не маючи відомостей про справу, В. В. запитує про долю збірника і разом з тим у листі з 8 травня 1952 р. подає цілком речеві поради зі свого давнього НТШівського досвіду: «А що з Гоголівським збірником? Нехай УВАН *доручить комусь одному* займатися його впорядкуванням, але щоб автори знали, хто це робить, бо тепер я, наприклад, абсолютно не знаю, не відаю про долю збірника ... Рішуче не розумію редакційно-видавничої політики УВАН ... Я пам'ятаю, як було в НТШ за Грушевського. Секція (дана) обговорювала на свойому засіданні предложену розвідку, і вона йшла чи то до Записок, де був редактором Михайло Сергійович, чи то до відповідного збірника, чи іншого видання, що мало свого редактора. І чоловік знав, з ким має діло, до кого вдатися — до Грушевського, чи до Франка, чи до Гнатюка, чи до кого іншого, хто був редактором. А в УВАН я не знаю, як поставлена справа ... То ж, як Ви редагуєте з доручення даної секції, чи з Божої ласки, якесь видання, то Ваше ім'я і повинно стояти як редактора, як я, то моє, як Чижевський, то його. Але на це повинна бути відома постанова Президії, якщо це її привілей. В УВАН цього всього я не бачу, найголовнішого *пляну*. Невже все діється самопливом? Хто виробляє пляни? Я люблю, як працюю де, знати, що робиться і яке маю я місце в роботі. Тим більше, як сиджу далеко від центру, де це робиться, і не можу, як Хома невірний помацати власними пальцями».

До керівників сучасного НТШ Володимир Вікторович має теж свої жалі, що тягнулися ще з Німеччини. Найбільше огірчила його справа з виданням «Історії НТШ». Написання її, обминаючи В. В., доручено було д-рові Л., проте рукопис праці д-ра Л. був переданий В. В. на рецензію. Згадуючи про це в листах десятьма роками пізніше, В. В. писав: «Я гостро скритикував працю Л., і її НТШ не взяло». Основний закид його полягав у тому, що автор представив НТШ, «як твір par excellence галицький, що постав у наслідку культурно-національного розвитку галицької вітки українського народу», між тим як в дійсності і Літературне Товариство ім. Шевченка «поставило в 1873 р. з ініціятиви наддніпрянських українців», так само, як і перетворення його в 1892 р. було ділом «головного промотора» О. Кониського.

Відкинувши Історію НТШ д-ра Л., провід Товариства замовив написання її іншому авторові і знову таки не В. Дорошенкові, а Є. Ю.

Піленському. Офіційна рецензія В. В. була на цей раз більш прихильна. «Історія» була видана, хоч і без імени автора.

Дражливим для В. В. було й закінчення цієї справи. Не цілком задовольнившись і новим варіянтом Історії НТШ, прийнятим до друку, В. В. написав на цю тему свою працю, що була надрукована д-ром Л. Цегельським у підвальних фейлетонах газети «Америка», звідки вона була випущена окремою книжкою для Американського НТШ. Проте книжка не мала на титульній сторінці фірми Товариства, тільки передмову написав тодішній голова Американського Відділу проф. М. Чубатий. Фірма НТШ не була поставлена, як пояснює В. В. в листі 2-го червня 1951 р. «через протест Централі, що вже видала свою «Історію» . . . А тільки з уваги на це фірмування я згодився на цензуру Філії, в наслідку якої багато чого відпало».

Своєрідну позицію зайняв Володимир Вікторович в справі виданого в серії «Доповіді» НТШ елябората пок. Р. Смаль-Стоцького під назвою «Мазепинські традиції Старої УНР». Автор старався довести, що УВАН у протилежність до НТШ не має «наукової благодати», бо не має серед своїх засновників ні одного академіка Української Академії Наук в Києві першого її складу. Група членів УВАН, що були одночасно дійсними членами НТШ, вислала до Американської філії протест з вимогою анулювати брошуру, як недружелюбну і з невірними твердженнями. Підписали цей протест п'ятеро членів, троє інших вибрали інші способи виявити своє ставлення до брошури, а В. В. у листі з дня 9 січня подав пораду «поминути виступ Романа Степановича мовчанкою — ніби його й не було». Назвавши протест УВАНівців «гістерією», В. В. писав: «В усякому разі я до неї ставлюся неґативно, не бачачи потреби ставати на захист УВАН із-за неприємних вам висловів Р. Ст. Стоцького й виступати, як Дон Кіхот, на боротьбу з вітряками . . . Нам не годиться ділитись на православних східняків і католицьких західняків. Я сам бачу чимало неприємного в діях братів-галичан, але й східняки не без гріха. Отож у ніяку мишодраківку я вступати не буду. Хочу жити з усіма в мирі, а не псувати собі нерви у взаємних которах».

Таку життьову філософію В. Дорошенко вибрав собі протягом багатьох років. У листах він одводив душу, гостро реаґуючи на всякі неприємности, що торкалися його особисто. У житті старався їх злагіднити, закриваючи очі на все від'ємне.

Можна думати, що ця толеранція й була причиною його життєвих труднощів на еміґрації. «Не своя людина» — це він відчув одразу, ще в перших роках перебування в Европі. І дивно, що його незаперечні заслуги перед НТШ не промостили йому легшої дороги. У зміцненні й розбудові роботи НТШ він залишався все десь збоку. Його не покликали до Нью-Йорку, як він увесь час сподівався. На місці, у Філядельфії, йому нещастило з заробітком. Все знаходилася якась «своя людина», що перетинала йому шляхи. Всілякого роду підтримки для переселенців-інтелектуалів якось обминали його, не пощастило йому

включитися в роботу для редіопересилань у проф. Н. Григориїва, не вдалося договоритися з редакцією «Свободи» про важливу й потрібну справу індексування річників газети за ввесь час її існування. Всі спроби здобути хоч невеличкий, але постійний і на довший час заробіток не доходили до реалізації.

І все ж, навіть при всіх цих трудних обставинах, Володимир Вікторович продовжував працювати щоденно, систематично, напружено, втягаючи й інших до своєї роботи. В пошуках потрібних матеріялів, можна було почути від нього нетерплячу вимогу: «Будь ласка, пошукай у дублетах ч. 44, 1947 р. мюнхенську «Укр. Трибуну» і *негайно* пришли мені. Негайно, чуєш?» (картка 9. IX. 1950).

Найбільш важливими були його літературні праці над двома темами, що В. В. ще раніше мав перед собою. Це — розчищення місця в історії української літератури для Миколи Гоголя і друга — розкриття постаті Михайла Грушевського в усій її величі. Окремо стоїть серія мемуарних статтей з багатої пам'яти В. В. про зустрічі і довшу співпрацю з його видатними сучасниками: Агатангел Кримський, Катря Гриневичева, Михайло Возняк, Дмитро Дорошенко, Василь Стефаник, Іван Франко, Михайло Грушевський та багато інших — ціла ґалерія талановито зображених діячів першої половини XX-го сторіччя. Володимир Вікторович плянував обробити всі ці, розкидані по різних виданнях спогади, і видати їх книжкою. В останні роки життя він почав збирати для цього вирізки з газет, але цей, такий важливий том його мемуарів лишився тільки заповітом для друзів допровадити його до видання.

Те, що В. В. пощастило довести до кінця — це бібліографія Шевченкових творів для перевидання Варшавського Повного Зібрання Творів Шевченка, 30-х років здійсненого чверть сторіччя пізніше М. Денисюком у Чікаґо. При тій скрупульозності, якою взагалі позначилися бібліографічні праці В. В., ця робота забрала в нього багато часу й сил. Все йому хотілося перевірити самому і не залишити без перевірки найдрібніших деталів. «Ти знаєш, писав він якось, що бібліографу завжди кортить осягнути якнайбільшу кількість і повноту своїх заподань» (8. VII. 59).

Згадуючи в одному з листів 1959 р. за ті перешкоди в його науковій праці, що походили з самої суті щоденної роботи, Володимир Вікторович писав: «Не думай, що я маю багато вільного часу. Стежити за видавництвами, зокрема за різними газетами, журналами і бюлетенями, забирає гук часу на переписку і комплектування. Розуміється, я не маю тої навали матеріялу, що ти, бо до УВАН раз-у-раз надходять цілі бібліотеки, чого НТШ не має . . . А я, скажу тобі, дуже люблю розбирати жертвовані бібліотеці матеріяли. У Львові забирало мені масу часу, розуміється зі шкодою для дослідницької роботи, тим більше, що я жив або в будинку самої бібліотеки, або в сусідньому, що теж належав до НТШ. Отже я був увесь час на послугах громадянства від ранку до пізньої ночі. Але я був завжди на послугах читачів

і жертводавців, і тішився, що бібліотека раз-у-раз зростає. Ця «бібліотечна служба» та бібліографія не давали мені тоді часу на дослідницьку роботу. Мені зоставалося тільки одна сатисфакція, що я можу помагати своєю ерудіцією іншим, не тільки молодим, але і старшим від себе дослідникам, які за малими вийнятками промовчували мою поміч» (9. IX. 59).

Серед всіляких турбот і праці без кінця і краю, непомітно вчепилася смертельна хвороба. Володимир Вікторович почав жалітися у листах на втому, на нестерпні болі в лівій нозі. Лікар гадав, що це дошкуляє ішіяс. В. В. ще тримався. 25-го січня 1963 р. писав: «Я, як на свої роки, працюю немало, але вже не можу так інтенсивно працювати як давнішими роками: стомлююсь», і додає: «в голові маю цілу купу плянів, але списати все те, що в ній роїться, не годен уже».

Не зважаючи на стан здоров'я, В. В. їде до Вашінґтону, де 24 лютого свого останнього року читає доповідь на Шевченківському святі; 9-10 березня бере участь в ювілейному відзначенні 90-річчя НТШ в Нью-Йорку, виголошує там промову, а 24-го березня плянує свій виступ з шевченківською доповіддю в УВАН у Нью-Йорку. У міжчасі збирався працювати в Публічній бібліотеці над матеріялами для своєї останньої шевченківської теми: «Шевченко як людина». Але 10-го березня, зовсім хворий, він перервав побут у Нью-Йорку і повернувся до Філядельфії. Болі в нозі зовсім знесилюють його. 9-го травня з великим зусиллям В. В. вистукує на машинці лист: «Зо мною зовсім погано: моя нога далі хорує, а що найгірше, що її недуга відбивається на всьому моєму організмі: світ мені крутиться, нічого робити не можу: кожне зусилля — фізичне чи психічне — мене так знесилює, що я мушу лягати, і так пролежую цілісінький день, і не маю з того для себе жадної приємности. Ніщо мене не тішить: хотілося б одного — поринути в нірвану . . . ».

До цього останнього, писаного ним листа, — приписка: «Сьогодні одержав від митрополита Сліпого листа у відповідь на моє привітання з нагоди його визволення з довголітньої неволі. Лист дуже для мене приємний. В додатку до писаного на машинці тексту, він дописав власноручно: Про Вас нераз ми говорили по таборах і згадували про Вашу велику людяність і ввічливість».

У листах цього року до мене Володимир Вікторович не раз підписався — «Твій многострадальний Іов».

Він помер 25-го серпня 1963 року.

Один з моїх кореспондентів одразу ж по смерті Володимира Вікторовича написав мені: «Велика шкода, що з його смертю переривається останній зв'язок УВАН з Науковим Товариством ім. Шевченка».

Зі смертю Володимира Дорошенка дійсно одійшов один з останніх могіканів, який ще принаймні символізував собою зв'язок сучасного покоління з тією славною добою, коли діяли Михайло Грушевський, Іван Франко, Володимир Гнатюк.

Марко Антонович

П. КУЛІШ В ОЦІНЦІ І. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКОГО

(З приводу 150 роковин з дня народження П. Куліша)

Як відомо, Пантелеймон Олександрович Куліш (8 серпня 1819 — 14 лютого 1897) не був популярний серед наших діячів XIX стол. Про причини цього явища багато вже писалося. Були вони і об'єктивні, і суб'єктивні, а серед останніх найбільше шкодила П. Кулішеві його палка вдача («гарячий Куліш»).

Проте існував також цілий ряд передових українських діячів, з якими Куліш зберіг дружні, або принаймні коректні зносини протягом десятиріч, хоч і розходився з ними в дуже багатьох питаннях під час своїх не завжди вдалих шукань і хитань зокрема в другій половині свого життя. До них можна зарахувати одного з провідників галицьких народовців Олександра Барвінського,[1] а з наддніпрянців хоч би Миколу Лисенка.[2]

Іншим таким прикладом може бути Іван Семенович Нечуй-Левицький. Тепер, коли в десятому томі творів І. Нечуя[3] опубліковано багато листів цього письменника, можна скласти в загальному ясну картину про відносини І. Левицького до П. Куліша. Ця дружба тривала 28 років, а з боку Левицького перетривала смерть П. Куліша.

*

Насамперед треба сказати, що й Куліш високо оцінював І. Нечуй-Левицького як письменника. Суворий і вимогливий критик, яким завжди був Куліш, в даному разі захопився творчістю молодого тоді ще Нечуя, а це варто підкреслити зокрема у зв'язку з тим, що, як не

---

[1] Про ці взаємини досить докладно, хоч з перспективи часу і трохи ідеалізуючи їх, розповів сам О. Барвінський, Образки з громадського і письменського розвитку Русинів, т. І, Коломия 1912, стор. 175—336 (листи Куліша до Барвінського Олександра і його брата Володимира) і т. II, Коломия 1913 стор. 3—16 і 149—156.

[2] Див. М. В. Лисенко, Листи, Київ 1964, стор. 533, зокрема листи до Ганни Барвінок.

[3] І. С. Нечуй-Левицький, Зібрання творів, т. X, Київ 1968, стор. 587.

як, Нечуй мав уже інші естетичні критерії й у порівнянні з літературними смаками, в яких виховувався Куліш, був все ж прогресивний.

З другого боку від проникливого Куліша не заховались і слабі сторони творчости Левицького. Так у листі до О. Барвінського від 3 лютого 1876[4] Куліш закидає І. Нечуєві нерозуміння історичного життя, а далі зазначає: « . . . а найгірш, що пише докіль пишеться. Се все одно, що змолотивши копу жита, везти до млина не перевіявши і не перепускаючи: поїдять, мовляв, і таке. Воно — то поїдять, тільки не в таку користь, як саме чисте зерно . . . »

Майже п'ять років пізніше О. Барвінський дав П. Кулішеві на дорогу один із кращих творів І. Нечуя «Кайдашеву сім'ю», що саме тоді вийшла.[5] Прибувши до Відня П. Куліш написав Барвінському листа (16. XII. 1880), а до листа додав таку красномовну дописку: «З великим уподобанням читав дорогою Кайдашеву сем'ю, що Ви, Добродію, спасибі Вам, дали мені. Що за свіже чуття краси природи і людського серця! Ні, ще наша Мати не вмирає».[6]

*

У статтях і листах поміщених у десятому томі творів І. Нечуя-Левицького багато згадок про П. Куліша, з яких можна побачити як оцінював Нечуй Куліша як знайому особу, мовознавця, письменника й перекладача та як історика.

Особисті зносини.

Ще батько Івана Семен Левицький збирав і записував для П. О. Куліша етнографічні матеріяли і малий Іван переписував їх для Куліша, як це пізніше виявив Панько Олелькович.[7]

У всякому разі І. Нечуй-Левицький мав змогу з батькової бібліотеки познайомитися добре з творами П. Куліша, якого він глибоко поважав, як це бачимо з спогадів та різних згадок. Під час свого учителювання у Седлеці (1867—72) І. Левицький довідався, що Куліш перебуває в Варшаві й поїхав спеціяльно його відвідати й познайомитися особисто. Це знайомство мало величезний вплив на Левицького.

У автобіографічному листі до історика української літератури Омеляна Огоновського (24. VII. 1890) Левицький докладно зупиняється на цій поїздці і знайомстві з П. О. Кулішем, його дружиною Ганною Барвінок та її братом В. М. Білозерським. «Ця знайомість, — пише Іван Семенович, — додала мені моральної сили на чужині: мені було з

---

4 О. Барвінський, Образки . . . т. І, стор. 256.
5 op. cit., т. II, стор. 153.
6 op. cit., т. І, стор. 288 (правопис сучасний, М. А.).
7 Твори т. X (повна бібліографічна нотатка в прим. ч. 3), стор. 508.

ким душу одвести».[8] Завдяки Кулішеві І. Левицький мав нагоду познайомитися також з М. Костомаровим.[9]

Хоч Куліш незабаром після переїзду Левицького в Седлець і припинив свою нещасливу службу в Варшаві, то все ж таки, мабуть, Левицький декілька раз встиг його відвідати. На те принаймні вказують деякі натяки. Нечуй використовував літературний досвід Куліша і давав йому свої твори на перегляд («Причепа»).[10] При одній такій нагоді П. Куліш і загубив першу редакцію «Миколи Джері».[11]

З одного з таких перебувань у Варшаві в Куліша І. Левицький пригадував пізніше в листі до Михайла Грушевського одну свою розмову про Шевченка (лист 28. II. 1902). На запитання, чому Шевченко писав свої повісті російською мовою, Куліш запевнив Нечуя, що «Шевченко думав, що треба писати українською мовою не тільки повісті, але й усе. А писав він свої повісті для журналів, ради заробітку, бо в його засіб був малий».[12]

Ще одна згадка про Варшаву і Куліша є в листі Левицького до Івана Пулюя (9. IV. 1905).[13] На запитання Пулюя, з якої мови зроблений переклад Біблії (це хотіло знати Британське Біблійне Товариство — видавець першої української Біблії) Іван Левицький пригадав, як він прийшов до Куліша «в Варшаві й застав його за роботою, за перекладом „Біблії”», що потім згорів у Мотронівці.[14] Перед ним лежала польська, російська і французька „Біблія”». Куліш закликав тоді Нечуя відсвіжити знання гебрейської мови в рабіна, в якого вчився і Куліш.[15] Сам Левицький, хоч і мав певне знання старогебрейської мови робив свій переклад з німецької, як зазначав у тому ж листі.

Усе це вказує на дружні відносини між Кулішем і Левицьким, які збереглися на все життя. Символічним можна назвати також той факт, що їх співробітництво не припинилося з смертю Куліша. Доля хотіла, що І. Левицький докінчував переклад Біблії, над яким П. Ку-

---

8 op. cit., стор. 326.

9 ibid.

10 У першому томі творів І. Нечуя-Левицького (Київ 1965, стор. 144—145) є фото — копія сторінки повісті «Причепа» з власноручними поправками Куліша.

11 op. cit., стор. 270. Сам Куліш писав про цю пригоду О. Барвінському 9 травня 1871 р. з Відня: «Сю повість украдено в мене в Кракові з вельми для мене дорогими, хоч ні для кого більше незначними папірами...» (О. Барвінський, Образи... т. І, стор. 226—7). Ця перша редакція називалася «Наймит Яріш Джеря». Пор. лист І. Левицького до М. Грушевського (11 грудня 1900 р.). Твори т. X, стор. 369.

12 op. cit., стор. 397. Це не зовсім точно. Насправді Шевченко писав свої повісті на засланні, де мав неофіційний дозвіл писати і то лише по-російському.

13 op. cit., стор. 442—3.

14 Хутір, де жив і працював Куліш.

15 Нечуй-Левицький вивчав старогебрейську мову в духовній академії.

ліш працював довгі роки.[16] Тай сам Нечуй-Левицький уважав Куліша своїм другом[17] і пильнував оскільки це було в його силах за фінансовими інтересами Ганни Барвінок у зв'язку з гонораром за переклад Біблії виданої Британським Біблійним Товариством.[18] Все ж таки Нечуй уважав Пулюя авторитетнішою особою і ближчим «до небіжчика Куліша», тож і звернувся до нього, коли хотів переконати Ганну Барвінок, щоб і вона передала свою частку гонорару «на убогих студентів русинів Львівського університету», як це зробив і сам Нечуй.[19]

Куліш — мовознавець.

Це окрема, складна та широка тема, якій можна було б присвятити спеціяльну увагу, а тому ми на цьому питанню зупинимося лише коротко. Як бачимо з численних згадок І. Нечуй-Левицький уважав П. Куліша великим авторитетом у всіх мовних питаннях. Щойно десять років після смерти Куліша (десь від 1907 р.)[20] внаслідок дрібних спорів Нечуй-Левицький набрався в мовних питаннях крайньої нетерпимости, став дріб'язковим та сварився на ліво і на право за правопис і тоді попадало вже й покійному Кулішеві, якщо він писав щось не так, як подобалося Нечуєві.

У багатьох питаннях І. Левицький займав без сумніву правильні позиції, але його нетерпимість і азарт засліплювали письменника. Так, наприклад, він почав воювати проти слів складених з префіксом співі пропонував замість співробітник вживати сотрудовник, зам. мені — міні, зам. боїшся — боїсся, тощо.[21] Ця нетерпимість довела І. Левицького й до морально недопустимих нарікань, які він звернув російською мовою до Британського Біблійного Товариства, закидаючи І. Пулюєві, що він переправив текст на правопис Желехівського,[22] себто удосконалений правопис Куліша. Не задовольнившись цим він ще й під'юджував Ганну Барвінок і від себе написати в цій справі листа і навіть склав їй текст.[23]

---

[16] Лист до Івана Пулюя (14 травня 1901 р.). Твори т. X, стор. 373.

[17] Лист до Бориса Грінченка від 11 липня 1901. Op. cit., стор. 384.

[18] Численні листи до Ганни Барвінок та інших осіб.

[19] Лист до І. Пулюя (14 січня 1904) op. cit., стор. 409. Див. також лист до М. Грушевського (21. І. 1904) стор. 408.

[20] Ще в листі до Павла Житецького (26 квітня 1906) він на деякі мовні неконсеквентності Пулюя реаґував досить резиґновано: «що впало з воза, — то пропало», op. cit., стор. 467, а 13 квітня 1907 р. в листі до М. Лободовського він уже займає войовничі позиції: «А коли Куліш казав Вам, що галицьку письменську мову варто викинуть на смітник, то він казав правду». op. cit., стор. 468. Тоді ж Нечуй-Левицький зводив також бої з С. Єфремовим і О. Лотоцьким за правопис видавництва «Вік».

[21] op. cit., стор. 470.

[22] op. cit., стор. 473—4.

[23] op. cit., стор. 478—480.

Все ж таки для Левицького Куліш лишався в загальному великим авторитетом у мовних питаннях,[24] хоч при одній нагоді він і згадував, що «я йду за народною живою мовою й за Шевченком, а не за чернігівцем Кулішем, та й годі».[25] При іншій нагоді він підкреслює, що сам Куліш, мовляв, казав: «...пишіть так, як говорять у вас в Канівському, Черкаському, Чигиринському повітах, бо там (та й в цій половині Київщини до Таращі й Білої Церкви, додам я) нема нічого великоруського й польського».[26]

У листі до Б. Грінченка Нечуй-Левицький обороняє Кулішеві неологізми в перекладі «Біблії», «бо в кого ж їх тепер нема, хоч вони повинні бути, бо це закон розвитку кожної мови, коли вона поступає наперед».[27] 8 лютого 1902 р. Нечуй просить Пулюя ввести консеквентно одну якусь форму назв народів чи осіб у «Біблії» й лишає йому в цьому вільну руку, хоч і радить Кулішеве «египці» переправити на египтяни по аналогії з кияни.[28] Поряд з тим І. Левицький виступав проти переборщеного вводження в мову архаїзмів, які так любив Куліш.[29]

У деяких випадках Куліш у твори Нечуя вставляв такі слова, про які сам І. Левицький каже, що він їх не знає. Так, наприклад, в «Причепі» Куліш вставив слово бодян (рослина, на якій настоювали горілку). При цій нагоді І. Левицький признається Б. Грінченкові; «Я ні горілки, ні деяких настойок із роду непив».[30]

Коротко кажучи, в питаннях мови Левицький високо цінив Куліша й йшов у основному за його вказівками, хоч і виявляв і в мовних і в правописних питаннях багато дріб'язковості такої чужої поколінню Куліша.[31] Все ж таки основний підхід обох до мови протилежний:

---

[24] У статті «Українська Декадентщина», Твори т. X, стор. 201, І. Левицький оцінюючи одне оповідання Г. Хоткевича пише, що воно «написане гарною чистою народною мовою, якраз такою, як Іродчук (П. Куліш) писав відоме оповідання „Сіра кобила"». Ця стаття написана приблизно в 1911 р.

[25] op. cit., стор. 455 (Лист до П. Стебницького (21 вересня 1905). Ця мова була ж органічно близька Нечуєві, оскільки він походить з тих же околиць, як і Шевченко.

[26] Лист до М. Лободовського (29 травня 1907), стор. 471.

[27] op. cit., стор. 387.

[28] op. cit., стор. 392.

[29] op. cit., стор. 434.

[30] op. cit., стор. 398 (лист 12 березня 1902).

[31] Досить характерним з цієї точки зору може служити лист М. Костомарова до О. Кониського (січень 1863 р.), в якому читаємо: «...підіймати речі та сварки за правопис єсть-то педантство і школярство, котре не тільки жодної користи не принесе, але ще й народній нашій справі у великій перешкоді стане. Нехай лучше правопис неладний буде, та література цвістиме і народ підноситься, ніж правописа ради стати важнійшому ділу. А воно стане запевне, як тільки ми почнемо про той правопис теревені гнути». (М. Возняк, листування Костомарова з Кониським, Україна 1925, кн. 3/12), стор. 74.

Куліш архаїзує нарочито мову, а Нечуй виявляє часом просто революційні тенденції в пристосуванні до найновіших, часто випадкових мовних форм.[32]

Оцінка літературної творчости Куліша.

Ми вже бачили з деяких цитат, що І. Нечуй-Левицький високо оцінював П. Куліша як письменника. Зрештою в цій галузі в українському літературознавстві панує однозгідність. Куліш-прозаїк, а зокрема автор дрібних оповідань користується загально пошаною. У згоді з загально утвердженою оцінкою І. Левицький не надто високо ставить «Чорну Раду». У листі до Грушевського Левицький згадує, що «Чорна Рада» «написана сухувато».[33]

Досить несподівана оцінка Левицького поезії Куліша. У листі до того ж М. Грушевського[34] Нечуй-Левицький дуже високо ставить такі твори Куліша, як «Маруся Богуславка» і «драмована трилогія» («Байда Вишневецький», «Гетьман Петро Сагайдачний» і «Цар Наливай»). Ці твори на думку Левицького «... мають високу поетичну вартість ...». Трохи згодом він, щоправда, «Царя Наливая» уважає рифмованою історією, але ж «Гетьмана Петра Сагайдачного» Левицький ставить «нарівні з утворами Лермонтова та Альфреда Мюссе» і додає:

> «Я розгортав Лермонтова і порівнював деякі місця з утворами Кулішевими, читаючи їх навперемінки — і поезія там і там однієї вартости... І все те виложено гарними віршами, не білими, котрих я не зношу, а через стрічку рифмованими...»[35]

Обговорюючи збірку поезій і прози «Досвітні огні», упорядковану Б. Грінченком (Київ 1906), І. Левицький закидає упорядникам, що вони «не вибрали кращих і вищих поезій небіжчика Куліша з його «Марусі Богуславки», де є місця високої поезії, котрі можна поставити нарівні з кращими й високими поетичними творами польського поета

---

[32] Ілюстрацією до цього може послужити такий багатомовний уривок з листа І. Левицького до П. Стебницького (7 лютого 1905 р.): «... Д. Грінченко знов проводе ту думку, щоб зв'язати нову українську письменність з старою та з Кулішем, і через те треба писати — щастє, сей, мені. А Куліш мені казав, що він пише так не почернігівській, а щоб був зв'язок теж з старою літературою... Але так можна дійти до Максимовичевої правописі і... навіть до Нестора-літописця. А я по своїй вдачі не люблю усякого староття і маю потяг до живої сьогочасної мови. За мій вік, за якихсь 50 років в нас на Київщині та і в Полтавщині мова так змінилась, що за народньою мовою нам треба не йти слідком, а бігти, щоб догнати її...»

[33] Твори т. X, стор. 362.

[34] op. cit., стор. 370—71. Лист 11 грудня 1900 р.

[35] ibid.

Словацького, або й Лермонтова».[36] Також у листі до Б. Грінченка (24 лютого 1901) Нечуй-Левицький порівнює Куліша з Лермонтовим: «Вірш у нього пречудовий, гладенький і влучний та твердий, як сталь. Сила в віршах подекуди велика, хоч видно в них потроху школу й вплив Байрона в деяких побічних міркуваннях, перемішаних з картинами та лірикою».[37] Також у цитованому листі до М. Грушевського він вказує на байронівську форму — не зміст».[38]

Цікаво, що в оцінці перекладів Куліша І. Левицький скоріше захоплений самим фактом перекладу, гордістю з того, що ось нарешті й по-українському є переклади світових письменників. Менше тодішніх громадян українського світу цікавила форма і точність перекладу. Зрештою був у тому й запал боротьби, адже ж російська цензура найбільше поборювала якраз усякі переклади на українську мову.

З усього бачимо, що Нечуй-Левицький високо цінив творчість Куліша, хоч поезію він оцінював не надто фахово. По-новому до цього питання зумів підійти щойно М. Зеров за 1920 років.[39] У перекладі «Біблії І. Нечуй-Левицький став співавтором П. Куліша і цій справі він присвятив більше труду ніж могло б видаватися на перший погляд.[40]

Історична оцінка.

Ми вже згадували, що П. Куліш був невисокої думки про історичні знання І. Левицького. Левицький істориком не був, а його літературні твори на історичні теми викликали сумніви й у інших знавців.[41] Проте, він цікавився історією, а його знання в цій ділянці були досить значні як на любителя.[42] З цього погляду зокрема цікаві листи Нечуя-Левицького до М. Грушевського, з яким він листувався ще від 1884-го року і якого фактично вводив у літературу.

З свого боку і Нечуй-Левицький гостро критикував Куліша-історика, зрештою — це було тоді «модерно». В історичній галузі між Кулішем і українською громадськістю велася завзята війна, в якій з боку громадськости брали участь навіть такі діячі, як М. Костомаров, Д. Мордовець, тощо.

Зрештою, треба визнати, що І. Левицький не критикував знання Куліша. Навпаки, з натяків бачимо, що він шанував це знання Улі-

---

36 op. cit., стор. 177.

37 op. cit., стор. 372.

38 op. cit., стор. 371.

39 Поетична діяльність Куліша (М. Зеров, До джерел, Краків-Львів 1943, стор. 17—58).

40 Твори т. X, стор. 373—4. Лист до І. Пулюя (14 травня 1901 р.).

41 Так напр., редакція «Киевской Старины» відмовилася друкувати Єремію Вишневецького, твір Нечуя з уваги на історичні недогляди (op. cit., стор. 391 і 394—5).

42 op. cit., стор. 411—13 (лист до Ганни Барвінок 22 квітня 1904 р.).

ша і його освіченість. Все ж таки Нечуй-Левицький уважав його письменником, а не історіком. З цим трудно погодитись, але ж не забуваймо, що це реакція не так на зміст, на факти та на глибину історичного знання П. Куліша, як на його інтерпретацію фактів та концепцію історії України.

У листі до М. Грушевського (11 грудня 1900 р.) І. Левицький згадує, що «Куліш мав великий талант, та шкода, що він пошився навіщось в історики і понаплітав там якоїсь джумикії, повернувши українську історію догори ногами, як писав критик, Карпов, замість того, щоб присвятити себе поезії».[43] Далі, у тому ж самому листі І. Левицький, до речі досить правильно підкреслює, що:

> «в Куліша... історичні діячі... часом освітлені... тенденцією дуже неправдивою, бо написаною „задніми числами". Куліш силує Петра Сагайдачного к а я т и с ь (підкр. І. Н.-Л.), що він ходив воювати Московське царство. Але чи він не самохіть туди ходив? І він, і Богдан, і козаки ходили туди під загадом Польщі як піддані короля. Певно Куліш не доглядів, що й Москва так само плюндрувала Україну в ті часи, як, приміром, військо Бориса Годунова зруйнувало дорешти Прилуку з храмами в часи Самозванщини в 1604 р., а Алексій Михайлович і стрільці руйнували Білу Русь так, що од їх одкинулись православні пани, що були поприставали до їх. А що тепер діють просвічені „союзные войска" в Китаї? Грабують Пекін та палять...»[44]

Писалося це саме під час «боксерського повстання» наприкінці 1900 року.

Незабаром після того у листі до Б. Грінченка (24. лютого 1901 р.) І. Левицький повторює ці думки в дечому їх уточнюючи. Нечуй-Левицький тішився тим, що Б. Грінченко задумав видати альманах на пам'ятку П. Куліша («такого славного письменника»), але додає від себе:

> «Тільки горенько, що це усе освічено неправдивим світлом, поглядами на українську минувшину, чисто польськими, через котрі він поставив нашу історію догори ногами, як сказав у свій час критик Карпов. Це багато попсувало його утвори та ще й з додатком оригінальничання та супротивності Костомарові та Шевченкові... Ось, мов, вам! Дивіться! Он якої я заспівав вам зовсім не в унісон з вами і... і пошкодив своїм утворам таки здорово...»[45]

Проте, це стусується, самозрозуміло, лише пізнішої творчости Куліша. За 1860-х років Нечуй-Левицький уважав Куліша авторитетом.

---

43 Твори, т. X, стор. 370—1.
44 ibid.
45 op. cit., стор. 372.

Так, наприклад, обговорюючи «малоросійську оперу — Послідній кошовий запорозький» маловідомого письменника Дмитра Старицького (1865 р.) І. Нечуй протиставить йому «чудових „Гайдамак" Шевченка і „Коліїв" Куліша».[46] Доказуючи, що гайдамаки не розбійники, як думають поляки, Нечуй додає такі маркантні слова: «Але відома річ, чому гайдамаки не любі ляхам! — Бо вони були спасителями своєї батьківщини і ворогами своїх ворогів».[47]

Приховану критику П. Куліша-історика маємо, мабуть, і в листі І. Левицького до Ганни Барвінок (22 квітня 1904), хоч його там і не згадано. Це самозрозуміло, адже ж лист писаний дружині покійного письменника, для якої постать Куліша була найвищою вартістю в її житті. Всупереч ідеї Куліша про «культуртреґерство» Москви на Україні ввесь свій довгий лист І. Левицький присвячує доказові того як Москва грабувала культурно Україну творячи своє власне культурне життя і будуючи свою власну імперію.[48]

Як бачимо, Куліша як історика Нечуй-Левицький не зумів належно зрозуміти і оцінити. Як завзятий борець на ясно визначеному громадському фронті Нечуй-Левицький вірно йшов уторованим шляхом і приніс своєю працею багато користі Україні. Він не міг зрозуміти, що оригінальні, хоч часом підказані й особистими мотивами, концепції Куліша відкривали нові обрії, що деякі з них треба було перевірити, а навіть якщо велику частину їх варто відкинути, то й це треба зробити щойно після докладного їх вивчення.

Дискусія з Кулішем сприяла поглибленню історичного знання, з'ясуванню правди і кристалізації нових інтерпретацій історичного розвитку. М. Грушевський, хоч і не погоджувався з П. Кулішом, але ж він правильно побачив, що історичні праці Панька Олельковича дуже цінні і глибокі.[49]

Цього не міг побачити письменник і громадський діяч Іван Семенович Нечуй-Левицький, для якого Куліш був у галузі історії провалом одного відтинку протиросійського фронту, на якому Нечуй-Левицький боровся усе своє життя.

---

46 op. cit., стор. 70.

47 ibid.

48 op. cit., стор. 411—413.

49 Розвідку Куліша «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» («Правда» 1868) оцінив так: «первий період» був цінний широким соціяльним тлом, на якім Куліш виводив історію козаччини, й значною свободою своєю від леґендарної традиції; можна назвати його може найціннішим з усієї літератури...» (Історія України-Руси, т. VII, стор. 567.

Наші ювілеї

З нагоди 70-ліття життя і 50-ліття наукової праці Високодостойного і Дорогого Професора Доктора ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА, Голови Українського Історичного Товариства, одного з найвизначніших сучасних українських істориків, найсердечніше вітаємо Достойного Ювілята та складаємо Йому наші найсердечніші побажання.

У зв'язку з цим незвичайним Ювілеєм наступний випуск «Українського Історика» буде ювілейним числом, присвяченим Олександрові Петровичу Оглоблинові.

З нагоди 80-ої річниці з дня народження заслуженого українського історика Професора Доктора МИКОЛИ ЧУБАТОГО, члена Управи Українського Історичного Товариства, визначного професора українських високих шкіл і суспільно-громадського діяча, найщиріше вітаємо Достойного Ювілята та складаємо Йому наші найкращі побажання.

Управа Українського Історичного Товариства
Редакційна Колегія «Українського Історика»

*

Михайло Ждан

МИКОЛА ЧУБАТИЙ

Українська самостійницько зорієнтована історична наука стрічала на своєму розвоєвому шляху у дев'ятнадцятому та в першій четвертині двадцятого сторіч багато перешкод. У царській, російській займанщині, що відверто обстоювала засаду «не було, не має і не може бути» всякий прояв українського інтелектуального проґресу, в тому і розвій української історичної науки, зазнавав брутальних переслідувань. Знов же в австрійській Галичині знана «галицька нужда», брак відповідних державою субсидійованих установ та університету з відповідними катедрами, врешті привілейоване становище поляків, які кидали колоди на шлях розвою українського життя, бажаючи задержати західню вітку українського народу на суспільній площині «popa i chłopa» дуже ускладнювали ріст нашої науки.

Але не зважаючи на ці перешкоди знайшлись серед українського суспільства сильні духом одиниці, які своїми здібностями та наполегливою працею зуміли побороти всі труднощі та вийти на передові

позиції творців української історичної науки. До них належав Михайло Грушевський, до них належала й група його учнів та однодумців, до яких зачисляємо також професора д-ра Миколу Чубатого, який у 1969 році обходив 80-ліття з дня свого народження.[1]

У Тернополі, в серці галицького Поділля та довколичних селах, зокрема Гаях, до першої світової війни проживало приблизно п'ятдесят родин Чубатих. Хоч здебільшого міщани, вони творили клясу заможних хліборобів. За місцевою традицією вони зв'язували своє походження з «чубатими» запорожцями. Цю традицію підтверджувала записка у хроніці маґістрату Тернополя, що за короля Я. Собеського прибув з Дубна одружений козак Чубатий, який осів на Волині, мабуть після битви під Берестечком. З тим, історичним уже, Чубатим був пов'язаний клян Чубатих, а серед них і міщанин Дмитро Чубатий, хлібороб з Тернополя, одружений з Параскевією з дому Зарихта, батько нашого Ювілята.

Крім Ювілята у сім'ї Дмитра Чубатого була одна донька, Текля, та три сини Володимир, Теодор і Йосиф. Донька Текля вийшла заміж за о. Іллю Кливака, священика, якого вивезли москалі на заслання під час першої окупації Тернополя в 1914 році. В часі революції о. Кливак повернувся з заслання до Одеси, де в 1917—1918 роках організував греко-католицьку парохію. Повернувшись до Галичини виконував обов'язки священика в різних місцевостях — останньо у Мшанці біля Теребовлі. Вдруге ув'язнений большевиками в 1941 р. помер у тюрмі

[1] Відомості з біографії і наукової праці Ювілята подаємо в першу чергу на підставі матеріялів, що зберігаються в Архіві Українського Історичного Товариства. Додаткові інформації про проф. д-ра М. Чубатого можна знайти: 1) ЗНТШ том 169, рік 1962, стор. 573. 2) The Monthly Supplement International „*Who's Who*". October 1947; 3) *Who Knows and What*, Ed. 1. 1954. — The Marquis Co. Chicago *(Who's Who)*; 4) *Who's Who in the East*, Ed. 6, 1957; 5) *Directory of American Scholars*, Ed. 3th. 1951 — J. Cattel Press; 6) *Directory of American Scholars*, Ed. 4th. 1963 — J. Cattel Press; 7) *Directory of American Scholars*, Ed. 5th. 1969 — J. Cattel Press.

Про інші джерела подаємо дані в окремих замітках.

в Ґоркому — дружина ж його, сестра Ювілята, померла восени 1968 р. у Львові. — Найстарший брат Ювілята, Володимир, був державним урядовцем за австрійських а потім за польських часів. Помер у Тернополі після закінчення другої світової війни. — Другий брат, Теодор, був священиком. Ув'язнений москалями восени 1914 р., перебував на засланні на Сибірі до революції, опісля повернувся у рідні сторони де далі був священиком, останньо парохом у Чорткові. В 1941 р. арештували його большевики та вивезли на заслання, де він і загинув. — Наймолодший брат Ювілята, Йосиф, ще як студент прав у 1914 р. був мобілізований до австрійської армії. Восени 1914 р. попав у російський полон. Вивезений до Ташкенту помер в таборі полонених.

Ювілят, другий наймолодший віком син Дмитра, народився 11 грудня 1889 р. Початкову освіту одержав він у школі вправ при вчительській семінарії в Тернополі. Там же ходив він в 1900—1909 рр. до української державної гімназії ім. Франца Йосифа, яку закінчив з відзначенням. Цього ж самого 1909 року вмер його батько. Після смерти батька Ювілят переїхав до Львова, де студіював теологію у Грек.-Кат. Семінарії в 1909—1913 рр. Одночасно з тим, за окремим дозволом митр. А. Шептицького, Ювілят у 1912—1914 рр. ходив на виклади М. Грушевського, професора Львівського університету. Після закінчення теологічних студій М. Чубатий вирішив не висвячуватись на священика, а вступив на Львівський університет де в рр. 1913/1914 на філософічнім факультеті студіював історію. Вибух першої світової війни та інвазія російських військ на Галичину, приневолили Ювілята переїхати до Відня де він на тамтешньому університеті продовжував історичні студії в 1914/1916 рр. Після відступу російської армії з Галичини Ювілят повернувся до Львова та завершував там в 1916/1917 рр. свої історичні студії. У тому ж часі він, будучи учасником семінара проф. Освальда Бальцера великого знавця історії польського права, вирішив спеціялізуватися в ділянці українського права. Тому по закінченні філософічного факультету та осягнення ступеня доктора філософії — в серпні 1917 р. — він, за порадою проф. Бальцера в 1917/18 рр. студіював право на правничому факультеті Львівського університету готуючись до габілітації на доцента слов'янського права. Темою праці, яку він одержав від проф. Бальцера було: «Державно-правне становище руських земель Литовської держави під кінець 14 ст.».

Але пляни Ювілята були перервані розвалом Австрії та Листопадовим Зривом, який втягнув його до активної праці в будові Української Держави: він став першим асистентом секретаря Агенора Артимовича в Секретаріяті Освіти Західньої Области Української Народної Республіки. Треба також зазначити, що Ювілят був активним учасником зайняття Львова українцями в ночі першого листопада 1918 року. У січні 1919 р., прем'єр д-р Сидір Голубович включив Ювілята, як знавця історії українського права в склад 40-членної делеґації до Києва для проведення злуки Західньо- та Східньо- Україн-

ських земель в одну Українську Державу.[2] В цьому ж самому році він отримав доцентуру історії українського права на Кам'янецькому Університеті. Після заломання ЗОУНР, в червні 1919 р., з дозволу уряду през. Петрушевича Ювілят повернувся до Львова де від 1919 р. віддався журналістичній праці в редакції щоденника «Нова Рада». З початком 1920 р. він заложив тижневик «Правду», орган призначений для ширших читацьких крутів дописуючи постійно до обох згаданих часописів головні статті без підпису або з підписом «Катон». За принципіяльний напрям, що противився польським шовіністичним інтересам, польська окупаційна влада в березні 1920 р. закрила «Правду» а в місяць пізніше й «Нову Раду». В обох часописах автор помістив приблизно вісімдесят статтей.

Бойкотуючи польський університет, українське громадянство покликало до життя влітку 1920 р. Український Тайний Університет, на якому до викладів історії українського права на правничім відділі запрошено Ювілята. Одночасно з тим він був вибраний членом сенату і кураторії високих шкіл.[3] Виклади з історії українського права провадив Ювілят до літа 1923 р. т. є до часу коли з приводу переслідувань польської адміністрації та відпливу студентів на заграничні університети прийшла конечність ліквідувати Український Тайний Університет. Після цього Митр. А. Шептицький запросив Ювілята викладати історію української церкви на Богословськім факультеті при грек. кат. Духовній Семінарії. У цьому ж часі (1926 р.) він був іменований членом Українського Богословського Товариства. Коли ж у 1927 р. Богословський факультет перетворено на Богословську Академію Ювілят продовжував у ній свою працю спершу як надзвичайний (до 1932 р.), а опісля як звичайний професор аж до 1939 р. Одночасно з тим професор М. Чубатий принагідно писав статті до часописів «Діло» та «Наша Мета». — За осяги на науковому полі Наукове Т-во ім. Шевченка 24 вересня 1928 р. іменувало його дійсним членом, у 1932—35 рр. він був членом його управи, а в роках 1937—39 він виконував обов'язки заступника директора Історично-філософічної секції Т-ва.

Обраний членом управи Міжнародної організації «Pax Romana» професор М. Чубатий виїхав, як український делеґат у серпні 1939 р. до США на міжн. Конґрес тої установи і в зв'язку з вибухом другої світової війни, не міг повернутись до рідного краю. У 1939 по 1941 р. працюючи як професор в Коледжі св. Василія в Стемфорді, Ювілят

---

[2] Спогади про діяльність делеґації подає Ювілят у розвідці «Десять днів у Києві в січні 1919» поміщеній в журналі *Літопис Червоної Калини* ч. 5 і 6. 1931 р. На цю тему пише автор теж у статті «Як родилася Соборна Україна» в час. *Америка* з 22, 23 і 25 січня 1957 р. Про діяльність Ювілята як члена делеґації див.: д-р Матвій Стахів *Україна в добі Директорії УНР*, том 3. Скрентон 1963.

[3] Володимир Дорошенко, *Огнище Української науки НТШ*, Ню Йорк 1951, стор. 109.

відновив свою журналістичну працю приготовляючи для тижневика «Шлях» щотижня передову ідеологічну статтю та друкуючись час від часу в щоденнику «Свобода». Цілий його журналістичний дорібок того часу становить приблизно 100 статтей.

Восени 1941 року професор М. Чубатий переніся на постійно до Нью-Йорку де став співробітником час. «Свобода», пишучи спершу по три статті тижнево, а після закінчення світової війни по дві. З кінцем 1954 р. проф. Чубатий перестав бути співробітником «Свободи».

Одночасно з журналістичною працею проф. Чубатий присвячував багато часу і труду організації українського наукового життя в діяспорі. У зв'язку з відновленням діяльности Наукового Т-ва ім. Шевченка в Німеччині та його реорганізацією на чотири автономні товариства: в Европі, в США, в Канаді та в Австралії професор М. Чубатий став основником та першим головою НТШ в США (1948—1952 рр.) і заступником президента Головної Ради НТШ (1952—1955 рр.). При цьому слід згадати, що він став членом «American Historical Assosiation» (1946), «Academy of Political Science — Columbia University (1946) і ALLSS (1952), а крім того його іменовано доктором «гоноріс кауза» Українського Вільного Університету.[4] В 1965 році проф. М. Чубатий стає членом ініціятивної групи Українського Історичного Товариства і до тепер є членом Управи УІТ. В останньому часі, у зв'язку з організацією українського католицького університету в Римі, Кардинал Йосиф Сліпий іменував проф. М. Чубатого деканом факультету права і суспільних наук цього університету.

Перебуваючи постійно у Wyckoff, New Jersey професор Чубатий продовжує свою невтомну працю на різних секторах українського наукового, публіцистичного та суспільно-громадського українського життя. Головні напрямки та осяги тієї праці — хоч і далеко неповно — з'ясовані в наступних розділах:

Професор Микола Чубатий як історик.

Часові рамки історичних праць проф. М. Чубатого дуже широкі: вони обіймають усю історію України від найдавніших до найновіших часів. Якщо йдеться про тематику його праць то вона дуже різнорідна: він пише праці з ділянки історії українського права, має багато творів з історії української церкви і врешті дає її повну синтезу, насвітлює чимало з ділянки політичної історії України, з'ясовує етногенезу українського народу і досліджує проблеми української історіографії. Але в цьому широкому часовому і тематичному діяпазоні є проблеми, які передусім притягають увагу нашого Ювілята. До них належить в першу чергу історія українського права. До цієї галузі він відповідно приготовлявся, мріючи про становище професора на

---

4 Український Вільний Університет. Мюнхен 1958, с. 9.

катедрі права слов'ян на львівському, австрійському тоді ще, університеті. Для тієї цілі він написав габілітаційну працю *«Державноправне становище українських земель Литовської Держави під кінець 14-го століття»*. Але з уваги на розвал Австрії габілітація не відбулася, а праця появилась друком допіру в 1924 р. в 134/135 томі Записок НТШ у Львові. Рецензію-критику на цю працю написав Л. Окіншевич в журналі *«Україна»* у 1927 р. Про високу, тривалу вартість тієї праці свідчить факт, що видатний сучасний російський історик В. Т. Пашуто у своїм творі *«Образование Литовского государства»* 1959 р., полемізуючи зрештою з тезами автора, лояльно поміщує її у списку літератури до тієї теми, її цитує також В. І. Пичета в праці *«Белоруссия и Литва XV—XVI вв.»*, Москва 1961.

Другою працею з тієї ділянки був *«Огляд історії українського права: державне право»*. Вип. І-ІІ. виданий у Львові в 1922/1923 рр. *«Огляд»* був властне кажучи збіркою викладів на Українському Тайному Університеті і був піонерською працею, — це ж бо були одні з перших викладів цього предмету українською мовою.[4a] Рецензію-критику на згадану працю помістив Новицький у київській *«Україні»* (ч. 36, 1929 р.). Виїмкову вартість цієї праці засвідчує факт, що сучасні советські історики, які в міру можливости промовчують українські осяги в науці — у цьому випадку не можуть поминути її мовчанкою. Так, напр., В. П. Шушарин в своїй праці *«Современная буржуазная историография Древней Руси»* (1964 р.) тринадцять разів відкликається до цитованої праці Ювілята. Сам Ювілят уважає, що трилітній період професора українського права в 1920—1923 рр. побіч писання його «Історії християнства на Руси-Україні» в 1958—1964 рр. (про яку буде мова пізніше), є найбільш успішними періодами його наукової праці.

Як активний учасник Визвольних Змагань в Галичині і високий урядовець в Секретаріяті ЗОУНР, Ювілят мав нагоду наочно слідкувати за кладенням підвалин до розбудови та стабілізації державного ладу. У зв'язку з тим вийшла його праця про *«Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки»*, (1921 р.).

В ділянці історії українського права належить теж відмітити працю *«Правне становище церкви в Козацькій державі»* поміщену в квартальнику *Богословія* (1925), яка знайшла свою оцінку в рецензії Окіншевича в журн. «Україна» 1927/5; критику згаданої праці написав теж проф. Heinrich Schmidt в *«Savigny Zeitung für Rechtsgeschichte: Kanonische Abteilung»*, IV. 1926. До тієї ж самої групи праць Ювілята слід зачислити теж його *«До історії адвокатури в Україні»*. Львів 1934 р., *Історично правні основи актів Самостійности та Соборности Укра-*

[4a] Незалежно від нього в Українському Вільному Університеті в Празі викладав історію українського права проф. Р. Лащенко, якого *«Лекції по історії українського права»*. Частина перша: княжа доба, вийшли друком у Празі 1923 р., 150 стор.

їни 1918 та 1919 рр. Нью-Йорк 1963 та декілька інших, що їх назви подаємо у залученій бібліографії праць Ювілята.

Друга велика ділянка історії України, з якої Ювілят черпав свою тематику та якій присвятив багато праці були зв'язки української церкви з Римом. Ще як студент написав він розвідку п. з. *«Змагання до релігійної унії з Римом на Галицькій Руси в першій чверті XIII ст.»*. Праця появилася друком в *Альманаху українських богословів* у Львові 1913 р. У процесі дальшої праці над згаданою темою виринули нові питання, які значно поширили та тематично поглибили її проблематику. У висліді, в 123-124 томах *Записок НТШ*, появилась його праця п. н. *«Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії»*. В об'емистій праці — 140 сторінок, що була докторською дисертацією, автор спираючись на усіх доступних тоді джерелах та відповідно користаючись з тодішньої літератури з'ясовує усі дипломатичні заходи з обох сторін, що вели до церковної унії. Праця являється першорядною студією, попри яку не може перейти мовчки жаден поважний медієвіст — знаток історії східньої та центральної Европи не згадавши її. Таким чином розуміємо чому до неї відкликаються такі історики як Шпулер, Роде, Пашкевіч, Пашуто, Рамм і. і. Рецензію згаданої праці пера Шамрая помістила київська *«Україна»* в 1924 р. — Слідкуючи за історією унії з Римом проф. Чубатий мусів зупинитись на однім із її подвижників Іпатієві Потієві, якому присвятив окрему монографію (1914) та вияснити значення унії для нашого народу. Це питання було темою його викладів, що їх під назвою *«Історія уніонних змагань в українській церкві»* виголошував в греко-кат. Духовній Академії у Львові (1937 р.). Безперебійна праця над історією унії з Римом була очевидно пов'язана з глибокими студіями над історією української церкви взагалі. У висліді тієї праці появився у 1965 р. перший том монументальної *«Історії християнства на Руси Україні»* доведений до 1353 р. *«Історія . . . »* знайшла широкий відгомін не тільки серед українських знавців предмету як Ковалів, Лаба, Хомин але й серед чужинців. Оскар Галецкі так пише про неї: «in two respects the author gives more than the title promises, he vrites not only an ecclesiastical history of Rus, which he indetifies with the Ukraine, excluding Moscow, Nowgorod, and even Byelorusia, but at the same time a detailed survey of the making and development of his nation»[5] — Л. Винар реферуючи цю цінну працю на сторінках журн. *«Український Історик»* (т. 1-4 рік 1968 стор. 152-154) так пише про неї: « . . . до діла маємо з капітальною джерельною працею, в якій автор виходить поза стислі рямки історії української церкви і дає радше історію української християнської нації . . . » Відгук на згадану працю стрічаємо також в радянській історіографії.[6]

---

[5] The *American Historical Review*, July 1967, pag. 1364.

[6] Анджей Поппе, польський історик, автор кількох розвідок з ділянки історії руської церкви, у своїй статті *«Заснування митрополії Русі в Киє-*

Третім комплексом історичних питань, яким Ювілят присвятив багато часу і праці є справа етногенези українського народу. Вправді тривкі її підвалини положив Грушевський у своїй праці «Звичайна схема русскої історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства» — але ці підвалини треба було доповнити додатковими дослідами не тільки історичного, але й археологічного, антропологічного і лінґвістичного характеру. Довкруги цілої справи розвинулась у 30-тих рр. оживлена дискусія, започаткована Історично-філологічним Т-вом у Празі, у якій крім С. Смаль-Стоцького, Кордуби, Чеховича, Сімовича взяв також участь і Ювілят. Спершу він не погоджувався з поглядами Грушевського на тему про появу української народньої свідомости. Свій погляд на цю справу він висловив у двох статтях «До питання про початки української нації» (Діло, 1931, 15-19) і «Ще дещо про початки українського народу» (*Діло*, 1931, 47), але під впливом мовознавців, зокрема Степана Смаль-Стоцького він змінив свій погляд і вповні солідаризувався з тезами Грушевського. До праць Ювілята, що займаються питанням етногенези українського народу належать «The Ukrainian and Russian Conceptions of the History of Eastern Europe» праця публікована в «*Proceedings of the Philosophico-Historical Section of the Shevchenko Scientific Society*» Vol. I. New York—Paris 1951 і «Two conceptions of Ukrainian Nationality in their Historical Development», «*Proceedings of the Philosophico-Historical Section of the Shevchenko Scientific Society*» Vol. II. New York—Toronto 1953 і праця «Київська Русь в нових советських та польських дослідах» *Записки НТШ* том 164, збірник на пошану Зенона Кузелі 1962. Синтезою поглядів Ювілята на етногенезу українського народу є праця «***Княжа Русь Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй***», що вийшла друком в окремім 178 томі *Записок НТШ* в 1964 р. Хоч згадана праця це найширший дотепер розпрацьований про нашу етногенезу твір та проте сам автор пише «що ця вдячна тема очікує ще на автора фундаментальнішої та ширшої студії».[6]

Історикові з таким широким діяпазоном зацікавлень, як його має Ювілят не могла бути чужою проблема української історіографії тим більше, що це питання крім суто історично-наукового значення віддзеркалює ті ідеологічні напрямні, якими на даному етапі цікавляться наукові круги. Таким чином зацікавлення Ювілята українською історіографією знайшло в його працях: «Literatur der ukrainischen Rechtsgeschichte», Львів 1930 р. і «The Problems of Modern Ukrainian Historiography», доповідь, що була виголошена на конференції істориків Східньо-Середущої Европи в Нью-Йорку у 1943 р.

ві», поміщеній в 6 ч. «*Українського історичного журналу*», Київ 1969, с. 91—105 полемізує з тезами проф. Чубатого про автономне становище руської церкви.

[6a] Огляд-рецензія на згадану працю пера О. Домбровського поміщена в ч. 4 «*Українського Історика*», Денвер 1964, стор. 49—50.

На базі всесторонніх і глибинних історичних дослідів виробилась у Ювілята цінна і потрібна у нашій історіографії здібність до історичної синтези. Цю здібність використовує автор не тільки в своїх працях але також у незвичайно для нас важливій ділянці — в енциклопедіях. Від самого початку організації праці над Енциклопедією Українознавства Ювілят включається у ряди її співробітників і стає редактором відділу: «Церква». Разом з проф. Полонською-Василенко він опрацьовує 7-мий розділ Енциклопедії, а саме «Історію української церкви від самих її початків аж до найновіших часів (стор. 601-621), стаття закінчена списком джерел і літератури, що відносяться до тієї теми. У другій, гасловій частині ЕУ автор помістив гасло «Духівництво». В англомовній версії УЕ у знаній *«Ukrainian Concise Encyclopedia»*, Toronto University Press Ювілят є співредактором відділу «Історія України — середньовічний період». Але Ювілят співпрацює не тільки з Енциклопедією Українознавства: з під його пера виходять такі енциклопедичні статті як «History of Ukraine» P. I. — *Slavonic Encyclopaedia* N. Y. 1949, «Ukraine» — *American Catholic Encyclopaedia* Vol. XVII N. Y. 1952, освідомляючи таким чином широкі круги американського громадянства з нефальшованою історією України.

Микола Чубатий — речник української історичної правди на міжнародному форумі.

В одній із своїх статтей Ювілят так писав: «Ніяка ділянка людського знання не стоїть так близько практичної політики як історичні науки . . . ».[7] Це слід мати на увазі, щоб зрозуміти величезне значення міжнародних історичних конґресів та участи в них українських учених істориків для безперестанного актуалізування українських самостійницьких ідей. Це напевно мав Ювілят на увазі, коли завжди, відповідно до обставин та можливостей приготовлявся до виступів на історичних конґресах. Перший його виступ — разом із семи іншими нашими істориками під проводом проф. М. Кордуби — мав місце на сьомому міжнародному конґресові істориків у Варшаві в 1933 р. Там виголосив Ювілят реферат, який треба розглядати як піонерський виступ у згаданій ділянці.[8] Під час Конґресу, на пропозицію знаного польського історика Оскара Галецького покликано до життя Міжнародну комісію істориків центральної Европи, членство в якій уможливило проф. М. Чубатому контакт з чільними американськими істориками знавцями історії східньої та центральної Европи. Сталось це вже осінню 1943 р., коли на З'їзді істориків центральної

---

[7] М. Чубатий, «Найбільший історичний Конґрес», *Америка*, 17 жовтня 1955 р.

[8] „Gegenstand der Geschichte des Ukrainischen Rechtes". *Contributions a l'histoire de Ukraine au VII-e Congress International des Sciences historique.* Varsovie 1933.

Европи Ювілят виголосив реферат «The Problems of Modern Ukrainian Historiography». У висліді його реферату американські історики Ґуріян і Томсон запропонували Ювілятові співпрацю в редагованих ними журналах. У відповідь на це проф. М. Чубатий написав працю «The Modern Ukrainian Nationalist Movement» поміщену у *„Journal of Central European Affaires“* (1944) і статтю «Ukraine between Poland and Russia» поміщену в журналі *Review of Politics* (1946). Праці Ювілята в американських журналах поширили круг його контактів з визначними американськими істориками, до яких слід зачислити Барґгорна, Мозелі, Фрідеріксона та Вернадського. Під впливом тих контактів виринула у Ювілята думка заснувати «Українське наукове товариство». При співпраці проф. В. Тимошенка зладив він відповідний статут підписаний також проф. Ю. Вернадським, але з огляду на брак підтримки з боку нашого громадянства до реалізації цього проєкту не дійшло. Не дійшло також до реалізації другого проєкту, що міг був мати для нас величезне наукове і пристижеве значення: При кінці 1951 року ЮНЕСКО, культурна секція при Об'єднаних Націях запляновала видати 7-ми томну «History of Mankind». Головою редакційного комітету тієї історії став проф. Ралф Турнер з Єльського університету, а до співпраці над нею запрошено приблизно тисячу істориків. Запрошення дістав також і проф. М. Чубатий з пропозицією, щоб українські історики виготовили одну або дві статті на тему ролі української нації в розвитку цивілізації людства. Ювілят вирішив, що для тієї справи надавалися б найкраще дві статті: «Kievan Ruś-Ukraine as Eastern Forpost of Europe» і «Birth of Democracy on the Dnieper River». На жаль ця важлива справа не дістала відповідної підтримки наших міродайних кіл і тим самим, на превелику шкоду для нашої справи, не була зреалізована.

Повертаючися до участи Ювілята в міжнародних історичних конґресах, треба зазначити, що його участь у них була уможливлена матеріяльною допомогою американських наукових установ, що її одержав Ювілят за посередництвом проф. Фрідеріксона. Його участь в X Міжнародному конґресі історичних наук в Римі 1955 р. була обмежена до дискусії над рефератом А. Л. Сідорова п. н. «Основные проблемы и некоторые итоги развития советской исторической науки». Основною ідеєю дискусії проф. М. Чубатого було опрокинути тезу про існування «совєтської» історіографії як цілости, і виказати переслідування істориків підкорених большевицькою Росією націй: українських, білоруських, вірменських та інших. З огляду на клясичну і непроминаючу вартість арґументації, подаємо слово проф. М. Чубатого в оригінальній, виголошеній на конґресі мові, в додатку до цієї статті. Цього ж самого 1955 р. проф. М. Чубатий бере участь у З'їзді Американської історичної асоціяції, що відбулася в днях 28-30 грудня. (*«Свобода»* січень 1956 р.).

Завдяки поглибленим контактам з чільними організаторами чергового, XI-го Міжнародного конґресу істориків в Стокгольмі у 1960 р.,

головно ж з проф. Шмідтом в програму праць цього Конґресу вставлено дві українські доповіді. Доповідачами були проф. М. Чубатий і проф. Б. Кентржинський. Призначення двох українських еміґраційних істориків стрінулось з різким протестом з боку советського посольства в Стокгольмі і советської делеґації, що, мовляв, доповіді треба призначувати тільки історикам виделеґованим державами, а не еміґрантами, але господар Конґресу, проф. Ґунард Ґунарсон, представник Шведської Академії Наук відкинув протест і доповіді відбулися. Темою реферату Ювілята була «Київська Русь і початок трьох східньослов'янських націй». В дискусії над рефератом брали участь відомі російські історики Б. А. Рибаков і М. Н. Тихомиров.[9] Відповідно доповнений і поширений реферат став темою окремої праці, яка, як то ми вже перед тим згадували, під назвою *«Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй»* появилася друком як окремий том *Записок НТШ* в 1964 р.

Журналістична праця.

Журналістична праця Ювілята зачалась ще перед його приїздом до США. В Галичині, між двома світовими війнами він дописував до щоденника «Нова Рада» та заложив і редаґував тижневик «Правда». Після їх закриття польською владою він писав принагідні статті до часописів «Діло» і «Наша Мета». Але найбільше жвава журналістична праця Ювілята припадає на перших п'ятнадцять літ його побуту в США. Як ми перед тим згадували, вже від 1939 р. він поміщує свої статті в тижневику «Шлях» і щоденнику «Свобода». В 1942—1954 рр. був постійним співробітником «Свободи» поміщуючи в ній у згаданому проміжкові часу приблизно тисячу статтей. Після 1954 р. Ювілят дописує до другого українського щоденника «Америки», для якої написав біля триста статтей. Крім цього проф. М. Чубатий принагідно дописує і до інших наших часописів як «Новий Шлях», «Наша Мета», «Вільне Слово» та «Українське життя». — Звичайно, сухий перелік назв часописів і кількости статтей хоч як він імпонуючий, не може ніяк відкрити цілого образу тієї роботи і виявити усіх заслуг проф. Чубатого для українського суспільства, що їх має журналі-

---

[9] Виступ проф. М. Чубатого знайшов свій відгук в советськім партійнім історичнім журналі *«Вопросы истории»* ч. 12. декабр, 1960, який, як це завжди в радянській дійсности буває, брак наукової арґументації прикриває некультурною лайкою; ось її зразок: «Один предатель украинского народа фигурируя в качестве американского историка выступил з докладом «Киевская Русь и образование трех восточнословянских наций». Этот доклад представляющий собою грубую пропаганду украинского буржуазного национализма . . .» і т. п. — Також *«Український історичний журнал»* ч. 3. з 1951 р. присвятив виступові наших істориків статтю пера А. М. Кольчука п. н. «Багато галасу даремно». На жаль згадане число журналу нам недоступне.

стична діяльність Ювілята. Її провідну ідею можна б охопити таким коротким нарисом: В часі другої світової війни, коли близька співпраця США з большевицькою Росією була спрямована на повалення гітлерівської Німеччини, всякий прояв протиросійської діяльности, а навіть критики був кваліфікований американськими чинниками і публічною опінією як протидержавний виступ. Виразником української публічної опінії та українських ідеалів була наша самостійницька преса, а комуністичні «Українські Щоденні Вісти», що з притаманним для большевиків фальшуванням фактів, усю українську самостійницьку думку представляли як прогітлерівську інтриґу. Коли ж до цієї нагінки на українство прилучились ще американські комуністи — життя українських еміґрантів в США опинилось у важкому стані. Зачались навіть поліційні переслідування деяких українських провідних діячів та установ, траплялись і випадки, що фабрики зайняті у воєнній індустрії звільняли з праці українських робітників, як непевний елемент. У тій атмосфері страху і непевности відважні і безкомпромісові статті проф. Чубатого підносили на дусі залякане українське громадянство і додавали їм надії на швидку зміну американських настроїв.

Але пляни проф. М. Чубатого виходили далеко поза рамки оборонно-дефензивної позиції. Він плянував розпочати, базовану на широкій науковій підставі, протидію-офензиву. Його пляном було створити поважний англомовний журнал, який при співпраці нечисленних тоді американських та канадських противників комунізму, як, напр., проф. К. А. Менінґа випробуваного приятеля українців та канадських професорів В. Кірконеля і Ґ. Сімпсона й визначніших українських інтеліґентів Андрусишина, Душника, Добрянського, Іваха та ін. не тільки спростовував би большевицькі наклепи на український самостійницький рух, але й творив би потенціяльну базу для переоцінки політичних поглядів американських урядових і наукових чинників, відкриваючи їм шлях до правдивих відомостей про совєтську Росію. — Таким англомовним журналом став «Ukrainian Quarterly», якого перше число приготовив проф. Чубатий перед II-гим Конґресом американських українців (22-23 січня 1944 р.). Конґрес прийняв і одобрив пляни Ювілята та затвердив його на посту постійного редактора журналу. В скорому часі журнал здобув собі відповідну позицію в політичному світі і тим самим виправдав своє завдання.[10] На посту редактора журналу проф. Чубатий працював до 1957 р., даючи в руки американського інтеліґента першорядне джерело для пізнання правдивого обличчя Совєтського Союзу.[11] Сьогодні з перспекти-

---

[10] В листі бібліотекаря бібліотеки Об'єднаних Націй в Женеві до проф. М. Чубатого з дня 26. травня 1952 р. читаємо: „The Ukrainian Quarterly" is of interest to our Library ... All relevent articles from your periodical would be listed in our publication".

[11] Становище української спільноти в США та заходи проф. М. Чубатого при організуванню Українського Квартальника і значення цього журна-

ви четвертини століття можемо з цілою певністю ствердити, що муравлина праця проф. Чубатого в Українському Квартальнику у великій мірі причинилась до зміни прорадянських настроїв провідних політичних та наукових кругів, а тим самим усунула перешкоди у розбудові політичних і культурних надбань українців у ЗДА.

Громадсько-суспільна праця проф. М. Чубатого.

Щоб проаналізувати відповідно громадсько-суспільну працю Ювілята треба б мати під рукою велику кількість матеріялів: протоколів засідань, дат і обставин прилюдних його виступів, тем рефератів, оформлених резолюцій і т. п. Звичайно, цього всього у нас немає, — врешті обмежені рямці ювілейного нарису не дали б змоги повністю використати всього. Все таки, щоб відповідно завершити цей нарис мусимо торкнутись і згаданої в наголовку теми. — Найбільш характерною ціхою громадсько-суспільної діяльности Ювілята є те, що найбільша її наснага випадає на часи, які ми назвали б «кризовими» для нашої спільноти. Ось приклади: Коли США приступили до війни з гітлерівською Німеччиною одночасно з тим, під впливом большевицьких нацьковувань збільшилась нагінка на українців. Перший Український Конґресовий Комітет Америки, покликаний до життя 24 травня 1940 р. з представників чотирьох обезпеченевих товариств не зміг видержати протиукраїнського курсу, апробованого деякими кругами Вашінґтону[12] і практично розпався. Таким чином українське суспільство опинилось без політичного проводу. Проф. М. Чубатий, який прибув до США як член екзекутивного комітету «Пакс Романа», що мав виразне протикомуністичне і протифашистське обличчя, мав вироблену марку ворога гітлеризму і це дало йому змогу у тих критичних для українців часах виступити з проектом створення Ініціятивного Комітету для скликання Ради американських українців з метою вибрати новий Конґресовий Комітет, у якому були б репрезентовані всі круги нашого суспільства. 4 липня 1943 р. у свято американської самостійности Ініціятивний Комітет видав маніфест складений проф. Чубатим у якому приготовлялось скликання другого Конґресу американських українців для відновлення діяльности УККА. — Як відомо, конґрес відбувся 22 січня 1944 р. у Філядельфії; на ньому відновлено діяльність УККА зложеного вже з репрезентантів усіх українців США.

Справа примусової репатріяції українських полонених і втікачів з німецьких таборів до СССР ще дотепер якслід не вияснена, ані в

лу добре ілюструє книжка підготована Ювілятом до друку п. з. *„Ten Years of Ukrainian Quarterly“ 1944—1954“*, New York 1954.

[12] *The Story of the Ukrainian Congress Committee of America* (1940—1951), New York 1951, pag. 13.

нашій, ані в американській історіографії.[13] У всякому разі всі ті, що жили в таборах добре пригадують собі психозу жаху, що огортала їх на вид большевицьких енкаведистів, які в супроводі американських старшин вештались по таборах. За те ж мало хто з нас знає про ті зусилля, що їх робили американські українці, щоб до тієї репатріяції не допустити. У тих зусиллях, що, до речі, були теж не мило бачені американськими міродайними кругами брав участь також проф. Чубатий. Його стаття у *«Вільному Слові»* (11, 12, і 13 вересня 1968 р.) подає про це дуже цікаві відомості; у статті поміщені фотокопії листа проф. Чубатого до през. Г. Трумана (з дня 16 червня 1945 р.) і відповіді державного департаменту (з дня 19 липня 1945 р.); там теж описана авдієнція проф. Чубатого у лідера американських соціялістів Нормана Томаса та його стріча з Доротою Томсон найвпливовішою американською журналістикою того часу та з редактором єзуїтського тижневика *«Америка»*, які на сторінках американських часописів зайняли відповідне становище, до примусової репатріяції, що безумовно вплинуло на її припинення.

Одною з небезпек, що нависла над українською спільнотою в діяспорі, є справа денаціоналізації українського молодого покоління. У зв'язку з тим проблема виховання українських дітей в українському національному дусі, їх навчання відповідного знання потрібного для популяризації українських самостійницьких ідей, врешті виховання українських наукових кадрів, що могли б науковою аргументацією збивати російські псевдонаукові тези в ділянці гуманістичних наук, стає перед усіма нами в цілій своїй гостроті. Проф. М. Чубатий, як визначний педагог і вчений займає до цих справ ясне становище. Останні його погляди на цю проблему подають статті у *«Свободі»* ч. 26 і 27 з лютого 1969 р. п. н. Про «Годину історії України в гайскулі» і в час. *«Українське життя»* з 4-го травня 1969 р. п. н. «Дискусія над Ґарвардською катедрою».

Останньою справою, що з усією гостротою пекучої актуальности хвилювала українську громадськість у діяспорі — була справа створення українського католицького патріярхату. Ювілят визначний знавець історії права української церкви не тільки інформував у пресі нашу громадськість про законні підстави наших домагань (статті в *«Свободі»* ч. 128 і 129 з липня 1969 р. п. н. «До діялогу треба знати справу»), але не зважаючи на невигоди і фізичні зусилля сам брав участь у вічах чи громадських зборах, які обстоювали цю по-

[13] Дослідник тих справ Ю. Епстайн стверджуючи випадки примусової репатріяції пише, що „someone on the Allied side must be accountable for returning the refugees to „Stalins gallows and Slave labor camps . . ." Епстайн в дальшому твердить, що або „was a supplementary and still secret Yalta agreement on repatriation which provided for use of force, or Yalta Agreement of Febr. 11. 1945 was just arbitraryly interpreted by Joint Chiefs of Staff as favoring the use of force". The Cleveland Press, Sept. 17, 1969, page E 7.

трібну для нас справу. Кардинал Й. Сліпий, який, як ректор Львівської Богословської Академії, мав змогу пізнати ідеї і спроможності Ювілята, тоді професора згаданої Академії, доручив йому велику частину праці зв'язану з створенням українського патріярхату.

Думаємо, що наведені приклади, хоч як вони далекі від охоплення цілости, все таки дають уяву про всебічність громадсько-суспільної діяльности Ювілята.

Закінчуючи нашу ювілейну статтю, бажаємо Достойному Ювілятові, щоб у кріпкому здоров'ї виконав усі свої заміри так потрібні для нашої спільноти.

На многая літа Вельмишановний і Дорогий нам усім Ювіляте!

Додаток

Слово проф. М. Чубатого в дискусії над рефератом А. Л. Сідорова п. з. «Основные проблемы и некоторые итоги развития советской исторической науки».

N. Chubaty: Being grateful to *A. L. Sidorov* for his very informative report on Soviet historiography, we would like, in the first place, to know the meaning of the term "Soviet historiography." The Soviet Union is apparently a Union of 16 Nations, each of which has had its own past and so has to have its own historiography. But in the report of *A. L. Sidorov* Soviet historiography is identical with Russian historiography, so that the question arises: Where is Ukrainian historiography, Belorussian and the historiographies of other non-Russian nations of the USSR? Do they still exist? The exhibition of current historical works in the hall of this palace, published in the USSR during the last five years, shows that indeed no other historiographies except the Russian exist in the Soviet Union today.

Prof *A. L. Sidorov* very correctly stated, that Soviet historians must accomodate their historical studies to Marxist-Leninist dialecties, which demands that historical science be partisan. They have to respect the policy of the Soviet Communist Party as expressed by statements of the Central Committee of the Party. But the Party's policy after the October Revolution (1917) was changing and so was the historical truth. The best example of this process may be found in the case of the Communist historian Mikhail Pokrovsky. For a period of 17 years he was the greatest historical authority in the Soviet Union, until in 1934 his teachings were condemned by a decision of the Party's Central Committee. Prof. *A. L. Sidorov* correctly asserted, that Prof. Pokrovsky was condemned for his thesis: "History is politics projected on the past," but this was not all. Other reasons caused his condemnation — reasons that emerged after 1930 in the USSR as a result of a new conception of Russian history and those of non-Russian nations.

With small exceptions Pokrovsky saw in Russian history only a dark reaction inimical to Russian masses and far more so to the non-Russian peoples. He condemned all czars such as Ivan the Terrible, Peter I, Catherine II, Nikolai I and also well known militaristic Russian heroes. In his opinion Russian rule over non-Russian nations was the worst sort of imperialism. Therefore Pokrovsky regarded Russian imperialism and Great Russian chauvinism as the archenemies of the October Revolution — the reactionary forces. At the same time the new cultural rebirth and development of non-Russian nations were described by him as progressive forces that had a right to live. These views of Pokrovsky were in agreement with the official policy of the Soviet Communistic Party of the first decade after the October Revolution, but around 1930 the policy of the

party rapidly began to change. The Central Committee of the Party became dominated by the communist-Russian nationalist type, to whom the cultural growth and the political ambitions of non-Russian nations, was a disturbing phenomenon. For that reason his historical views were condemned by the Central Committee (1934).

Some time before this happened, national development of non-Russian peoples was proclaimed the archenemy of the Soviet Union and branded "bourgeoise nationalism." A general attack was launched in Ukraine: the Historical Division of the All-Ukrainian Academy of Sciences with all its publications was closed, all prominent historians were imprisoned and some liquidated. Among the imprisoned the patriarch of Ukrainian historiography, Michael Hrushevsky, was included and Ukrainian historiography was practically annihilated. Hrushevsky's historical views were condemned as „bourgeoise nationalism," now the greatest of crimes against the Soviet country, and Russian patriotism became a progressive force.

It was decided to rewrite the histories of all non-Russian nations along the lines of imperialistic interests of the Russian people. The most bloody of czars were now again becoming the merited builders of the centralized Russian State. Colonial rule of Moscow over non-Russian people was again becoming beneficient.

In January 1954, on the occasion of the 300 Anniversary of the Pereyaslav Treaty (1654), concluded between Moscow and Ukraine and marking the beginning of the subjugation of Ukraine by Moscow, the so-called "Pereyaslav Thesis" was issued by the Central Committee of the Party, officially stating how the history of three East-European Slavic nations was to be written. It was decided, that from the beginning of the 9th century an early Russian nation existed on the territory of the Kievan Rus-State. The actual builder of the Kievan Rus-State — the Ukrainian Nation — was to appear only in the 15th century. Polish domination was credited with the building of both the Ukrainian and the Belorussian peoples. Clearly the aim of the "Pereyaslav Thesis" was to deprive the Ukrainian nation of her heritage, her ancient splendid period of history and culture during the Kievan Rus period. Every Soviet historian was obliged to assume this official view of the Party as objective truth. In other words, the Soviet historian, and especially a non-Russian historian was practically deprived of academic research-freedom.

But in spite of this position of the Soviet historian in the field of historical synthesis, which in the USSR is predetermined by the Central Committee of the All Union Communist Party, Soviet historians accomplished some valuable work for historical science. The archeological excavations made on the Ukrainian Black Sea shores in the locations of Greek colonies, in Novgorod the Great, in Moslem regions of the Asiatic parts of USSR, uncovered material that can well change the picture of the ancient history of Ukraine, Russia and Turkestan.

The Soviet historians should also be eredited with the skillful re-edition of old chronicles and juridical monuments of the Kievan Rus period, a work of high erudition.

At present the Russian historian in the Soviet Union has at least limited freedom in the field of historical research, not so the Ukrainian, Belorussian or any of the other non-Russian historians, who are entirely destitute of it, as was expressed by Prof. Alexander Ohloblyn, former professor of the Taras Shevchenko University in Kiev, at a Scientific Conference in New York (1954): "When in Moscow and Leningrad at least a limited degree of freedom in historical research exists, in Kiev, Minsk, Tbilisi, Baku, Erivan and Tashkent there are only the historical graves." Free research of the historical past of non-Russian peoples can be carried on only in New York, Rome, Paris, Munich and other cities outside of the USSR.

Наукові установи

Omeljan Pritsak

UKRAINIAN STUDIES AT HARVARD UNIVERSITY

I.

The state of knowledge about Ukraine in the United States presents a kind of paradox. On the one hand, the Ukrainians number some 50,000,000 strong, numerically the second largest Slavic nation. In the United States itself, there are about 2,000,000 Americans whose roots are in Ukraine, so that every hundredth American is of Ukrainian origin. On the other hand, the statistics notwithstanding, knowledge of Ukraine, its history and culture, is disproportionately minimal in this country.

The reasons for this ignorance in Ukrainian matters are mainly due to the political situation in Ukraine, past and present. In the nineteenth century, when information on East European affairs was being systematized in the West in textbooks, Ukraine was an almost indistinguishable part of the Russian and Austro-Hungarian Empires. Students of these textbooks were in turn the formulators of that approach to East European matters whose legacy survives to this day. As far as Ukraine was concerned, even the cataclysmic events of 1917—1921 left hardly an impression in the West, for despite its formal constitution as a sovereign state, the Ukrainian SSR in fact remains to this day in a state of political subordination to Russia, and its "sovereignty" in international affairs is limited to membership in the United Nations. As a result at the present time, when the world is divided into two superpowers, the USA and the USSR, and within the latter, Ukraine is the "Second Soviet Republic," the veil of ignorance on Ukraine has scarcely been pierced.

At a time when American concern with Eastern Europe was only peripheral, a simplistic approach was perhaps understandable. Increasing contacts with Europe after World War I and particularly after World War II, however, have exposed these generalized conceptions of Eastern Europe as anachronistic and no longer productive. The growing sophistication in East European studies in the United States has made imperative a new concentration on hitherto neglected areas, of which Ukraine is undoubtedly one of the most important.

Although the poor state of Ukrainian studies in the USA was obvious to many, the first to propose a constructive remedy were the youngest members of the Ukrainian-American community, the students. When a congress of Ukrainian students met in Cleveland in 1957, it was obvious to the participants that mere criticism and denunciation of the status quo would scarcely solve the problem of Ukrainian studies. Instead the students determined to improve the existing deficiencies through concrete and systematic efforts on their own part. They decided to initiate a fund drive within the Ukrainian-American community for the purpose of endowing a chair of Ukrainian Studies at an American university. Within a year the Ukrainian Studies Chair Fund was established and incorporated in the state of New York. Despite the students' inexperience, their enthusiasm and perseverance won over even the most sceptical. Under the direction of S. Chemych and his associates, the students' fund progressively increased from a sum of $ 7,000 in 1961 to $ 280,000 by the end of 1967.

In the meantime, some Ukrainian scholars likewise realized that their existing scholarly associations, lacking funds and facilities and unable to train new specialists, did not have the capacity to ensure the development of Ukrainian studies in the USA. It became clear to them that new alternatives had to be sought.

In 1967, Professor Pritsak proposed that a center of Ukrainian Studies be organized at a leading American university. This center would consist of three professorial chairs in Ukrainian language, literature and history (i. e., in the fields most directly connected with Ukrainian culture) and a research institute. The existence of the three professorships would provide an integrated program for the training of younger scholars, while the institute would provide the facilities for research and the publication of scholarly works. This proposal was enthusiastically accepted by the Ukrainian community in general and by the students in particular. A joint committee of scholars and students involved in the fund-drive was created and negotiations were begun with a number of leading universities.

Less than a year after the original proposal by Professor Pritsak, on January 22, 1968, an agreement was reached with Harvard University, and the first chair of Ukrainian Studies was established. Although at this time the students' fund drive had collected a total of $ 280,000, the establishment of the first chair provided sufficient momentum within the Ukrainian community to add to this sum $ 340,000 by the end of 1968. Thus, the first chair of Ukrainian Studies was financially secure.

In May of 1968 Dean Franklin Ford appointed a Committee on Ukrainian Studies consisting of Professors Lunt, Pipes, Pritsak (chairman) and Ševčenko, and later also Weintraub. The purpose of the Committee was to supervise and develop the Ukrainian Studies Program at Harvard University.

II.

The Committee on Ukrainian Studies began its work under several serious handicaps. This was the first attempt in the USA, and in fact, anywhere outside the borders of Ukraine, to organize such a program. In consequence, there was no precedent upon which to draw for experience and guidance. Everything had to be done through trial and error.

A very serious problem was presented by the lack of suitable instructors in the fields of Ukrainian history, language and literature.* In general, the older generation of émigré scholars, well versed in Ukrainian disciplines, had long been out of touch with the academic world, while the younger generation, educated in American institutions, had no possibility of receiving training in Ukrainian fields. Thus, the first aim of the Committee was to provide for the training of new cadres of specialists, utilizing to the utmost all available resources. Because there were no available candidates for tenured positions, the Committee initiated a policy of inviting visiting professors. The course programs were made deliberately elastic, providing for both official graduate level courses and informal courses or conferences where the students could make up their deficiencies in Ukrainian subjects (see Appendix I). The Committee also found full understanding and support from the existing Harvard institutions, concerned with cognate areas viz., the Slavic Department, the Department of History, the Russian Research Center, and the Slavic Division of the Harvard College Library. With an endowed chair, it was not necessary to worry about the number of students, so that special emphasis was placed on quality rather than quantity. Nevertheless, student response at this early stage is quite encouraging. Three graduate students in Slavic literatures and three in history have chosen their major (or minor) in the respective Ukrainian subject. The courses were also well attended by students whose concentrations lay in other specialziations.

The second important area of concern was the expansion of the University Library's holdings in Ukrainian fields in order to provide sufficient source materials, monographs and periodicals for the use of the faculty and students. With this aim the Committee initiated a ten-year program of support for the Library, assigning annually $ 5,000, of which $ 3,000 were for the procurement of microfilms of rare periodicals and

---

* Editorial note: The above statement of Professor Pritsak in regard to the „lack of suitable instructors in the fields of Ukrainian history, language and literature" constitutes a debatable question.

At the present many Ukrainian historians, philologists and other subject specialists are teaching courses in East European history and Slavic languages at various American, Canadian and European Universities. Many Ukrainian historians of both the older and younger generation are very active in researching special topics in Ukrainian history. In this respect the term „suitable instructors" needs a clear and precise definition.

out-of-print editions, while the remaining $ 2,000 were to supplement the Library's other funds for the purchase of new materials.

The results of this program are already becoming apparent. In the calendar year 1969 to date the Library has already obtained over 700 titles which constitute about one-sixth of the total acquisitions in the Slavic Division. A number of rare periodical series, in original and microfilm, have already been acquired for the first time in this country (see Appendix). This program has been greatly facilitated by cooperation with the Ukrainian Academy of Sciences in Kiev on the initiative of its Vice-President. Other exchange of materials has been undertaken with the central libraries of the Soviet Union, notably the Lenin Library in Moscow (see Appendix II).

The lack of suitable scholarly literature in English has also prompted the Committee to undertake a long-range publishing plan. On the Committee's initiative an agreement was reached between the President and Fellows of Harvard College and the Fink Verlag of Munich, Germany, to inaugurate the publication of a *Harvard Series in Ukrainian Studies*, which will bring out some twenty volumes annually beginning with the academic year 1969/70 (see Appendix III). The series will encompass both original works in English as these are made available, and reprints of important out-of-print editions. The latter, to be reprinted in the language of the original, will be supplemented by English language introductions, indices and scholarly apparatus where necessary. In the future, it is also planned to inaugurate the publication of a Harvard *Journal of Ukrainian Studies*, and a yearbook of Current Bibliography in Ukrainian Studies.

As soon as the news of the publishing program became known, even unsolicited manuscripts from various universities of the USA and Canada were offered to the Committee. Several of them showed considerable merit and were included in the publication program. Thus, Harvard is already becoming a magnet for valuable scholarly monographs which can now appear in our special Ukrainian series.

The Committee's publication plans were also influenced by the situation in Ukraine, where since the 1930's, the scope of scholarly research in the humanities was sharply limited, both by the pressure of Communist ideology and Russian great-power chauvinism. Despite some easing in recent years, there are still entire periods and areas whose investigation by Soviet scholars is circumscribed or wholly prohibited. It is the aim of the Ukrainian Committee to make up for this deficiency in the publication series.

Although the first steps have been made, the full implementation of the original program will require much more effort and, especially, money. For the future, four main needs will have to be met.

It is imperative for the Library to have a full-time librarian for the Ukrainian section if the acquisition program is to function effectively.

Secondly, the fund drive for the second chair must be completed, and thirdly, an endowment for the third chair must be found.

Finally, a Ukrainian Research Institute should be created. While the three professorships will ensure the training of new scholars, the Institute will provide the space, material and resources for research activity. This will enable scholars from other universities and recent graduates to prepare their studies for publication while freeing them from other burdensome duties.

All this will require much greater financial resources than the Committee now has available. The Ukrainian students have made a brave beginning. For ten years, they have turned their youthful energies and talents to the endowment of the first chair. They hope that their endeavors will be recognized by those interested in the furthering of East European studies.

APPENDIX I.

Courses in Ukrainian history, language and literature offered by the departments concerned in cooperation with the Committee on Ukrainian Studies (1968—1969 and 1969—1970).

A. *Official Courses*

History 253cr. Topics in Ukrainian History of the Seventheenth and Eighteenth Centuries. Half course. Spring term. Visiting Lecturer O. Ohloblyn.*

Slavic 220r. Topics in Ukrainian Literature. Half course. Fall term (repeated Spring term). Professor O. Pritsak and assistant.

Slavic Ga. Elementary Ukrainian. Half course. Fall term. Professor H. Lunt and assistant.

Slavic Gb. Ukrainian Reading and Composition. Half course. Spring term. Professor H. Lunt and assistant.

B. *Informal Courses (in Ukrainian)*

Ukrainian Historiography. Half course. Fall term. Visiting Lecturer O. Ohloblyn.*

Sources to Ukrainian History of the 17th—18th centuries. Full course. Visiting Lecturer O. Ohloblyn.*

APPENDIX II.

From the reports of the Slavic Division of the Harvard College Library.
"Notes of Significant Acquisitions and Activities."

1. May 1969. 4. a) The Lenin Library has confirmed that they will start filming 20 Ukrainian government and diocese gazettes which Prof. Pritsak feels should be in the collection. This is part of the Ukrainian Studies Program and will be completed over a long period in exchange for current American publications.

---

* All the courses delivered by Professor Ohloblyn have been recorded on tape and are at the disposal of the students at the Audio-Visual Service.

b) In connection with this program photoreproductions have been received of the following two titles:

Bessarabskaia guberniskaia uchenaia arkhivnaia kommissiia. TRUDY. T. 1—3. Kishinev, Tipo-Lit. E. Shlimovitsa, 1900—1907.

Lazarevskii, A. M.: Ocherki, zametki i dokumenty po istorii Malorossii. Kiev, Tip. Korchak-Novitskago, 1892—1899.

2. June 1969. 1. The Ukrainian Academy has agreed to microfilm and send 16 of the journals asked for by Prof. Pritsak and three in the original. In return we well be sending them U.S. publications, both monographs and serials.

3. September 1969. 1. From the Lenin Library microfilm of *Kievskie eparkhialnye vedomost, 1861—65; Khersonskie epharkhialnye vedomosti. 1896—1900,* titles requested by Prof. Pritsak for the Ukrainian Studies Program, have started to arrive at a cost of over $ 3,000.

APPENDIX III.

Harvard Series in Ukrainian Studies

The Harvard Committee on Ukrainian Studies, established in 1968, has decided to undertake the publication of a *Harvard Series in Ukrainian Studies* in order to provide the students participating in the Ukrainian program with necessary source and textbooks and to establish a firm basis for the development of scholarly research outside the Ukraine in the fields of Ukrainian linguistics, literature, history and folklore. The series will encompass original works, reprints of rare and important works, collected articles on selected topics, textbooks, handbooks, bibliographies, dictionaries and selected works of classics in Ukrainian humanities. The reprints will always contain an up-to-date introduction and indices where these are lacking. The tentative plan presented below contains 25 titles most of which will appear during the academic year 1969—70. The editors of the Harvard Series in Ukrainian Studies are Professors Horace G. Lunt, Richard E. Pipes, Omeljan Pritsak (editor-in-chief), Ihor Ševčenko, Wiktor Weintraub.

1. Ihor Ševčenko, Dumbarton Oaks (Harvard University)
The Lives of Constantine and Methodius

Introduction, English translation of the text prepared by P. Lavrov, index verborum, and a Byzantinological commentary.

2. Omeljan Pritsak, Harvard University
The Igor Tale as a Historical Document. Ruś-Tmutorokań-Polovtsian Steppe.

The author reconstructs the political and cultural situation in Rus' and the Polovtsian steppe of the 11—13th centuries, utilizing all available Old Rus'ian and Asian sources on the one hand and the data of the *Igor Tale* on the other. The comparison of the results provides the answer to the longdisputed problem of the authenticity of the *Igor Tale.*

3. Omeljan Pritsak, Harvard University
The Origin of Rus

Leaving aside the 200 year old but now sterile feud between the Normanists and Antinormanists, the author examines anew all pertinent source materials (Chinese, Arabic, Persian, Syriac, Turkic, Hebrew, Byzantine, Old Russian, Old Scandinavian, West European) in question. After comparing his results with those of the archeological and

numismatic discoveries, and the data from the history of commerce, cities and charismatic clans he reaches a completely new solution for this old set of questions.

4. Xvedir Titov
Forewords to Ukrainian Incunabula and Early Printed Books

Reprint of Materialy dlia Knyzhnoyi Spravy na Vkrayini v XVI—XVII vv., published in 1924 by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Kiev in an edition of only 200 copies. Ca. 600 pp. With an introduction by Professor Ihor Ševčenko.

5. Kateryna Hrushevs'ka
Ukrainian Epic Songs

Reprint of *Ukrayins'ki Narodni Dumy. Korpus. vol. 1—2.*, published in 1929—31 by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Kiev. With an introduction by Professor Albert B. Lord, Harvard University, a historiographical essay by Professor Orest Zilynskyj, Czech Academy of Sciences, Praha, and an English translation of all 33 basic epic poems by a group of American and Ukrainian poets headed by Patricia Warren (Kylyna) and George Tarnawsky.

6—10. Ivan Franko
Ukrainian Apocrypha

The famous Ukrainian writer Ivan Franko (1856—1916) was also a leading authority on problems of Old Ukrainian literature. His collection *Apokryfy i Legendy z Ukrayins'kykh Rukopysiv*, published in a limited edition by the Shevchenko Scientific Society in Lviv in five volumes (1896—1910), contains the Old Testament, New Testament and Eschatological Apocrypha, as well as aprocryphal legends of the Saints. With an introduction by Professor Dmitrij Tschizevskij, University of Heidelberg.

11—12. *Eyewitness Chronicle*

The *Litopys Samovydtsia* is the oldest of the so-called Ukrainian Cossack chronicles of the 17—18th centuries. The edition consists of two volumes. The first volume contains the reprint of the best critical edition by Orest Levyts'kyi (Kiev, 1878), with an introduction by Professor Oleksander Ohloblyn, Harvard University. The second volume, edited by Professor Omeljan Pritsak, brings together all the important monographs dealing with the identity of the anonymous author of the chronicle and with methodological problems of the source itself.

13. Kiril Taranovsky, Harvard University
The Iambic Tetrameter of Taras Ševčenko.

14. George S. N. Luckyj, University of Toronto
Between Gogol and Shevchenko. Polarity in the Literary Ukraine: 1798—1847.

15. Myron Korduba
La Litterature Historique Sovietique Ukrainienne. Comptes-rendus, 1917—1931.

Reprint of an important bibliographical survey published in Warsaw in 1938. With an introduction by Professor Omeljan Pritsak.

16—19. Oleksander Lazarevs'kyi
Descriptions of Old Little Russia

Reprint of *Opisanie Staroi Malorossii*, the basic reference book for all studies in the history of the Ukrainian Cossack-Hetman State, published in Russian in Kiev in 3 volumes:

vol. 1: The Starodub Regiment (1888)
vol. 2: The Nizhyn Regiment (1893)
vol. 3: The Pryluky Regiment (1901)

Our volume 4 will include Lazarevs'kyi's unfinished studies on the Poltava Regiment and reviews of this main work of Lazarevs'kyi by D. Bahaliy, I. Luchyts'kyi, V. Miakotin and I. Dzhydzhora. With an introduction by Professor Oleksander Ohloblyn.

20—22. Oleksander Ohloblyn
A History of Ukrainian Industry

Reprint of a three-volume study: 1.*Manufaktura v Getmanshchine* (Kiev, 1925); in Russian); 2. *Predkapitalisticheskaia Fabrika* (Kiev, 1925; in Russian); and 3. *Kripats'ka Fabryka 18—19ho St.* (printed in Kiev in 1931, but not released into circulation; in Ukrainian). With a retrospect in English by the author.

23. Fedir Savchenko
The Prohibition of the Ukrainian Movement in 1876

Reprint of *Zaborona Ukrayinstva 1876 r.*, containing an extensive collection of archival documents and an essay published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Kiev (1930). With an introduction by Professor Basile Dmytryshyn, Portland State College.

24. Richard E. Pipes, Harvard University, ed.
Studies in Ukrainian Revolution, 1917—1922

Collection of twelve articles written by noted American Historians and Political Scientists.

25. Vasyl' Simovych
Selected Works, edited by Yury Shevelov (Columbia University)

V. Simovych (1880—1944), Professor of the University of Lviv, was one of the leading Ukrainian linguist.

APPENDIX IV.

*Opening Remarks by Dean Franklin Ford on the Ukrainian Studies Center**

I take it that my principal, formal responsibility here, and it is a pleasant one, is to announce on behalf of Harvard University the acceptance of this initial endowment and the commitment to continue and develop a program of Ukrainian Studies in our university. There is not very much I can add to what has been said or will be said by more specialized members of the faculty dealing with this area, but I might say just a word from the point of view of a university in general and what this kind of enrichment means to Harvard. I found it rather moving in considering the genesis of this particular endowment and the launching of this particular fund because it seemed to me to combine what a university should combine: the interest and impulse of young people with old traditions and cultural heritage that people of all ages want not to be lost.

* These comments were delivered by Dr. Franklin L. Ford, Dean of Harvard University Faculty of Arts and Sciences, during the meeting of the Ukrainian Studies Chair Fund held at the Ukrainian Institute of America in New York City on November 21, 1969.

Looking at it from the point of view simply of an American, and you can tell from my name that my own ancestors grew up somewhat further west than the people most interested in this program, it is still perfectly clear that it is in the interest of all of us, all Americans, to understand the complexity and the richness in that sense of our cultural heritage.

I think Professor Pritsak has done well to point out that approximately one of every one hundred Americans are descedants of Ukrainian people, and to that extent we have a responsibility to understand our own people better by undestanding the Ukraine. It is also true, and here I might speak for just a moment as a European historian, that there is a danger with being overly impressed by what I might call the accidents of nationhood; that the political lines on the map of Europe, and indeed of the whole world, run the risk of suppressing and hiding very powerful cultural traditions. You can think of others in Europe and elsewhere, and the Ukrainian contribution to Eastern European culture and now to American culture seemed to me a remarkable example of just that kind of possible accident.

In any case, I am very pleased to be here. I share with our other panelists the feeling of being impressed with the energy that has already gone into the launching of this program and I look forward to the time when Harvard will have not only the professors but also the library facilities, the research support for visiting scholars and young people that together make up a real program of cultural inquiry.

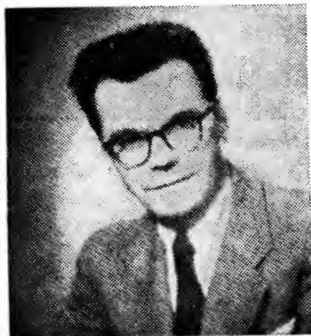
In memoriam

Олекса Вінтоняк

ПАМ'ЯТІ БОГДАНА КЕНТРЖИНСЬКОГО

Українська історична наука втратила в цьому році талановитого дослідника доби Хмельниччини і Мазепи — сл. п. д-ра Богдана Кентржинського.

Богдан Кентржинський на початку своєї наукової праці досліджував дипломатичні співдії гетьмана Богдана Хмельницького з урядом Королівства Шведського. У своїй праці був послідовником свойого вчителя проф. Бориса Крупницького (помер 5. 6. 1956), який досліджував українську проблематику часів Хмельницького в багатих на джерела цієї доби шведських архівах. Вислідом довголітніх дослідів Б. Кентржинського появилася праця на тему «Карл X Ґустав і східньоевропейська криза 1654—1655 рр.» шведською мовою.[1]

У знаменитій розвідці автор робить спробу переоцінки політики короля шведського Карла X Ґустава стосовно Москви й Польщі упродовж першого року його панування. Шведська закордонна політика пішла тепер зовсім новим шляхом, коли нав'язано дипломатичні зносини з новою силою на той час в Европі, якою була Україна часів великого гетьмана Богдана Хмельницького.

У світовій історіографії прийнято твердження, що Карл X Ґустав продовжував закордонну політику королеви Христини та її канцлера Акселя Оксеншерни. При докладному розгляді джерел виявилося, пише Б. Кентржинський, що історики базували свої твердження головне на історії життя і подвигів Карла X, яку написав у другій половині 17 стол. Самуель Пуфендорф. Докладна студія не використаних досі джерел Шведського державного архіву та Военного архіву привела автора до висновку, що всевладний канцлер Акселя Оксеншерн базував свою закордонну політику на приязні з Московією, що об'являлося на торговельному відтинку та у спільній ворожнечі проти Польщі. Українсько-польський конфлікт та активі-

---

1 Kentrschynskyj, Bohdan, *Karl X Gustav inför Krisen i Öster 1654—1655.* Karolinska förbundets arsbok. Stockholm 1956. (140 стор.)

зація московської політики на сході Европи після укладення Переяславського договору не вплинули на зміну політики Оксеншерни, не дивлячись навіть на це, що експансія Москви на Захід та Схід почала загрожувати посередньо шведським державним інтересам над Балтицьким морем.

Карл X Ґустав, коли вступив на трон, дав неґативну оцінку шведсько-московській приязні, а питому вагу шведської закордонної політики переніс з Заходу на Схід. З тої приязні, як він висловився, тільки скористала Москва, бо протягом кількох десятиліть під оглядом політичним, економічним та мілітарним набрала сили. Зірвав з традицією відвічної ворожнечі Швеції з Польщею й розпочав дипломатичні заходи з метою укладення шведсько-польського альянсу проти Москви. Його зброєння й мілітарні приготування від липня 1654 року до березня 1655 були зумовлені тим, що цар Алексей Міхайловіч готувався до нападу на Швецію. Дотепер закорінилося в історіографії поняття, що Карл Ґустав готувався до нападу на знесилену війнами з Україною і Москвою Польщу. Війна Швеції з Польщею, яка почалася дійсно в липні 1655 року, була спричинена нерозумною поставою короля Яна Казимира, який своїми інтриґами саботував дотримання шведсько-польського мирного договору.

Як передше ми вже зазначили за словами Б. Кентржинського, важливим союзником Карла X Ґустава була Україна, яку репрезентував тоді в Стокгольмі український посол, визначний дипломат — Данило Грек. Він від імени гетьмана Богдана Хмельницького пропонував Швеції антимосковський союз, до якого мала ввійти також і Польща. Король Карл X Ґустав старався різними способами організувати антимосковський союз, про що свідчить такий факт, що він відправив з нічим послів семигородського і бранденбурзького, які пропонували союз проти Польщі.

Ціллю політики уряду королеви Христини було штовхати Україну під вплив Москви та різними способами ослаблювати Польщу. За це промовляє той факт, що коли в 1650 році прийшло татарське посольство до Стокгольму, певно й за ініціятивою Хмельницького, з пропозицією творення антимосковської коаліції, до якої мали би ввійти, крім Криму і Польщі, також і Україна, воно було відкинуте.

З протоколу та заміток засідання державної ради 17 січня 1655 року, яке відбулося в присутності короля Карла X Ґустава, Б. Кентржинський ствердив шведські намагання укласти альянс з Польщею проти Москви. На цьому засіданні обговорювано відправи українського посла при уряді в Стокгольмі — Данила Грека та усталення добрих відносин з козацькою державою, на чолі якої стояв гетьман Богдан Хмельницький.

Дослідницьку працю д-ра Б. Кентржинського високо оцінили такі визначні шведські науковці та джерелознавці, як проф. Нільс Анлюнд, визначний історик, президент Каролінського союзу, член Шведської академії вісімнадцятьох (вона розділяє нобелівські нагороди);

Свен А. Нільсон, керманич катедри історії при університеті в Уппсалі; д-р Свен Ульсон, міський архівар, визначний каролінський історик, член президії Каролінського союзу.

Ця праця була надрукована в Річнику Каролінського союзу за 1956 рік, а крім того авторові призначено 5 600 шведських корон від Гуманістичного фонду на чотири місяці для дослідження джерел до цієї теми в архівах Англії, Франції, Італії, Греції, Туреччини, Австрії й Німеччини.

В своїй обширній монографії про гетьмана Івана Мазепу[2] Богдан Кентржинський використав праці представників давнішого і найновішого періоду шведської історіографії. Представники старшої школи, Е. Карльсон, А. Фріксель та інші ставилися засадничо неґативно до Карла XII і також дуже неприхильно й до гетьмана Івана Мазепи.

Нова шведська історіографія подає, що доводить Б. Кентржинський, що похід Карла XII на Україну це був обдуманий плян полководця, а не необдумана авантюра, як подають історіографи «старої школи». Цим виправдують свого короля і тим самим злагіднюють неґативний образ Мазепи. Основоположниками нової шведської історіографії були: Гаральд Єрне, Артур Стілле, К. Галлендорфф.

В цій праці автор докладно висвітлює пляни, дію і місце гетьмана Івана Мазепи в війні Карла XII з Петром I.

Без сумніву можна сказати, що ця об'емиста, аналітично-синтетична праця є одна з найкращих студій про Мазепу. Є бажання до наших грошевитих земляків, щоб її перекласти з шведської на українську мову, видати друком і тим уможливити користування нею для перегляду ширших кіл.

Д-р Богдан Кентржинський народився 22 лютого 1919 року в Рівному, на Волині. Волинь стояла в той час у затяжній боротьбі за визволення України. Батько його був директором Українського сільськогосподарського банку. До гімназії ім. Пекарського ходив у Рівному і там зробив матуру в 1936 році. У цьому ж самому році вступив на гуманістичний відділ Варшавського університету, а в році 1937 слухав ще виклади у Високій школі журналістики у Варшаві. З 1938 року почалася його мадрівка по різних університетах: в цьому ж році він слухав виклади в університеті у Франкфурті над Майном, у наступному він уже в університеті в Осло, у 1940—1941 роках в університеті в Берліні, а в 1943 році в Гельсінському університеті, у 1949—50 роках слухав викладів в університеті в Стокгольмі.

1951 року Богдан Кентржинський промувався на доктора філософії з ділянки історії на Українському вільному університеті в Мюнхені. Його докторська дисертація — «Союз Карла XII з Мазепою в

[2] Kentrschynskyj, Bohdan, *Mazepa*, Stockholm, 1962. (538 стор.)

освітленні найновішої шведської історіографії». Промотором був проф. Борис Крупницький, виклади якого Б. Кентржинський слухав уже в Берліні.

Б. Кентржинський, бувши ще студентом, давав виклади в різних наукових товариствах про Україну. У лютому 1942 року мав виклад про Україну в Гельсінках у Географічному товаристві Фінляндії, а місяць пізніше відбувся його виклад на спільному засіданні трьох історичних товариств та перед вибраною авдиторією столиці. В 1943 році дав цикл викладів про Україну німецькою мовою у Гельсінському університеті. По десятьох роках (1953) читав знову доповіді в тому ж університеті шведською мовою на тему «Каролінсько-мазепинська доба в насвітленні шведської історіографії». У 1954 році мав публічні виклади в Стокгольмі про українську визвольну боротьбу 17—18 вв. Деякі теми його викладів появилися друком.

У 1955—56 рр. Б. Кентржинський працював у архівах Уппсалі над джерельними матеріялами з доби Каролінської та Хмельниччини.

У 1957 році Б. Кентржинський габілітувався з історії України та східньоевропейської історії на Українському вільному університеті в Мюнхені. Його праця «Карл X Ґустав і східньоевропейська криза 1654—55 рр.» була прийнята як габілітаційна. З цього часу доц. д-р Богдан Кентржинський працював професором в університеті в Стокгольмі аж до своєї смерти.

Крім зайнять в університеті, Б. Кентржинський досліджував джерельні матеріяли в бібліотеках та архівах і мав уже низку розпочатих праць з історії України, але невблаганна смерть багатонадійного вченого ще в молодому віці не дозволила їх закінчити.

Наукові праці Б. Кентржинського були визнані також і українським науковим світом і промостили йому шлях до високих українських наукових інституцій: він був звичайним членом НТШ, та членом кореспондентом УВАН.

Богдан Кентржинський, окрім наукової діяльности, брав також живу участь в суспільно-громадській праці. У 1940—41 роках він був уповноваженим УНО в Берліні. Від липня 1941 року уповноваженим від ОУНс у Фінляндії. Виконував там ролю українського «амбасадора». Окрім політичної діяльности, опікувався военно-полоненими з червоної армії, які збігли на територію Фінляндії, забезпечував їх газетами й літературою та матеріяльною і соціяльною опікою.

Для улегшення інформативної праці зареєстрував в Державному інформаційному бюрі Українське інформаційне бюро для Фінляндії й Скандінавії (УІФС) та видавав інформаційний бюлетень трьома мовами: фінською, шведською й німецькою, як також організував українську інформаційну службу для нашої преси.

Матеріял УІФС фінська преса дуже сумлінно студіювала. За час від 1942 до 1944 року появилося у фінській пресі приблизно 800 стат-

тей з замітками про Україну, а до написання їх використано матеріял з бюлетенів УІФС.[3]

До більших публіцистичних праць Б. Кентржинського належить «Правда про Україну».[4] У дуже приступній формі, з ілюстративним матеріялом, автор подає, що німці тільки економічно експлуатують Україну та забороняють розвій самостійницьких рухів.

19 вересня 1944 року Фінляндія капітулювала перед Москвою, а Б. Кентржинський перенісся з Гельсінок до Стокгольму і тут заснував Українське інформаційне бюро (УІБ) для Фінляндії та Скандінавії.

У новій столиці, крім наукової праці, провадив далі живу діяльність на суспільно-громадському секторі. Був куратором Українського академічного клюбу в Стокгольмі, уповноваженим він ОУНс і від ВО УНРади на Скандінавські країни.

Богдан Кентржинський співпрацював з «Українським вісником» (Берлін), «Краківськими вістями» (1943), був Стокгольмським редактором «Українського слова» (Париж) та співпрацював з іншими українськими газетами. Був кореспондентом щоденників «Свенска Морґенблядет» у Стокгольмі і «Політікен» у Копенгазі.

Богдан Кентржинський, як бачимо з сказаного, був талановитою та багатогранною людиною й українська наука та суспільність зазнала великої втрати через його смерть. Помер 23 травня 1969 року.

ПРАЦІ БОГДАНА КЕНТРЖИНСЬКОГО

1. Kentrschynskyj Bohdan, „Kampen om Ukrainas självständighet“, Helsingfors, 1942. Ukrainska Informationsbyran för Finland och Skandinavien (UIFS). Publicerad även i Historisk Tidskrift för Finland 1942.
2. „Ukraina och Norden“, Finsk Tidskrift, juli-augusti 1942.
3. „Ukrainan vapaustaistelu“, Helsingfors, 1942, UIFS.
4. „Sanningen om Ukraina“, Söderström & Co, Förlagsaktiebolag, Helsingfors, 1943. 214 стор.
5. „Ukraina ja sen 'vapauttajat'“ в журналі Itsenäinen Suomi, 12, 1943, стор. 33—35.
6. „Katajaisena kasvaa vapautemme“, Helsingfors, 1944. 228 стор.
7. Кентржинський Богдан, «Союз Карла XII з Мазепою в освітленні найновішої шведської історіографії» (докторська дисертація, УВУ, Мюнхен, 1951), 62 стор.

---

[3] Кентржинський Богдан, *На скандінавському секторі ОУН в другій світовій війні*. Організація Українських Націоналістів 1929—1954, на чужині, 1955, стор. 301—329.

[4] Kentrschynskyj, Bohdan, *Sanningen om Ukraina*. Söderström & Co. Förlagsaktiebolag. Helsingfors 1943. (214 стор.)

8. «Скандінавські дезілюзії», статті, опубліковані в 1950 році в ряді українських часописів: «Українські вісті (Ной-Ульм), «Українське слово» (Париж), «Америка» (Філядельфія).

9. «Скандінавські розчарування», «Мета», Торонто, 1951, чч. 7, 8 (67, 68).

10. „Mazepa i ukrainsk historieskrivning". Dagens Nyheter, 25.2.1951.

11. «На скандінавському секторі ОУН у другій світовій війні». Організація Українських Націоналістів 1929—1954, на чужині, 1955, стор. 301—329.

12. «Політична пропаґанда в Україні напередодні полтавської битви». Календар-Альманах «Українського слова», Париж, 1955.

13. „Karl X Gustav infor Krisen i Öster 1654—1655". Karolinska förbundets arsbok. Stockholm, 1956. 140 стор.

14. „Propagandakriget i Ukraina 1708—1709". Karolinska förbundets arsbok. Stockholm, 1958, pp. 81—124.

15. „Till den Karolinska Ukraina pelitikens förhistoria". Karolinska förbundets arsbok, 1959.

16. „The Political Struggle of Mazepa and Charles XII for Ukrainian independance". The Ukrainian Quarterly, v. XII, No. 3, Sept. 1959, pp. 241—261.

17. Список статтей Богдана Кентржинського, які були друковані в «Українському слові» (Париж) в 1949—1959 pp. подано в Календарі-альманасі «Українського слова» на 1961 рік, стор. 99

18. „Mazepa". Stockholm, 1962. 538

З архіву

ЛИСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО Т. ПОЧИНКА

(З фонду Н. Григорієва)

З МАТЕРІЯЛІВ МУЗЕЮ-АРХІВУ ІМ. Д. АНТОНОВИЧА ПРИ УВАН У НЬЮ-ЙОРКУ, США

ВСТУП

Коли у 1919 році Михайло Сергійович Грушевський опинився на еміґрації, (спершу в Швайцарії, а опісля в Празі й у Відні) він розвинув живу діяльність у багатьох ділянках українського еміґраційного життя. Поряд з науковою працею, він займався національно-пропаґандистською, політичною і суспільно-громадською діяльністю.

Ще того ж 1919 р. М. Грушевський заснував Український Соціологічний Інститут, який за свою кількарічну діяльність (фактично до 1923 р.)[1] видав цілий ряд цінних наукових праць та дві популярно-інформаційні книжки українською мовою. З уваги на те, що далі в листуванні будуть не раз скорочені згадки про ці видання, ми подаємо їх на цьому місці:

1. M. Hruchevsky, *Abrégé de l'histoire de l'Ukraine,* Paris—Genève—Prague, 1920, VII + p. 256.
2. *Antologie de la littérature ukrainienne jusqu'au milieu du XIX-ième siècle,* Paris—Genève—Prague, 1921, p. XXIV + 143.
3. М. Грушевський, *Початки громадянства* (ґенетична соціологія), Відень, 1921, стор. 328.
4. М. Грушевський, *З починів українського соціялістичного руху. М. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток.* Відень 1922, стор. 212.
5. П. Христюк, *Замітки і матеріяли до історії української революції* 1917—1920. I—IV. Відень 1921—22. т. I (1921), стор. 152; т. II (1921), стор. 204; т. III (1921), стор. 160; т. IV (1922), стор. 144.
6. В. Старосольський, *Теорія нації.* Відень 1922, стор. 144.
7. М. Шраг, *Держава і соціялістичне суспільство.* Відень 1923, стор. 224.
8. К. Грушевська, *Примітивні оповідання, казки й байки.* Відень 1923, стор. 192.
9. М. Лозинський, *Галичина в 1918–1920 рр.* Відень 1922, стор. 228.
10. М. Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні,* Львів 1925, стор. 160.

Це останнє видання вийшло вже після повернення М. Грушевського на Україну, хоч праця написана ще за віденських часів.

Усі ці книжки видавано на незвичайно скромні фонди, що їх частково дала Америка, а частково інші джерела. У той час М. Грушевський

[1] Діяльність Українського Соціологічного Інституту відновив у 1924 р. М. Шаповал у Празі.

жив за гроші зароблені з розпродажу книжок, як бачимо хоч би з цього листування, а тому, що найкращий заробіток могла дати Америка, він звернув свою увагу в першу чергу на Сполучені Штати. У Канаді йому менше щастило. Власник «Канадійського Фармера» видав його «Ілюстровану Історію України» (Друге видання), а С. Бичинський, ніби, кольпортував його книжки, але фінансової користи це не приносило. Як бачимо, це було пов'язане навпаки з клопотами. Краще йому везло в Сполучених Штатах, де його книжки продавав і В. Кузів,[2] і «Український Базар» (власник Цибринський), і Т. Починок та інші.

Завдяки бажанням Т. Починка допомогти М. Грушевському фінансово і зав'язалося це листування, яке тривало майже два роки (1923—24). Однак, поряд з суто діловими справами М. Грушевський дуже швидко почав у листах заторкати також важливі громадські та політичні питання, подекуди навіть дуже довірочного характеру, оскільки його з Т. Починком в'язали спільні соціялістичні переконання. Листів Т. Починка ми не маємо, однак з деяких листів М. Грушевського можна відчути, що Починкові було приємно листуватися з такою славною людиною, а водночас дивно, що М. Грушевський йому — самоучці відповідав на його листи і відносився дружньо.

М. Грушевський навіть заплянував видати з Т. Починком Історію українського соціялістичного руху в Америці (лист від 5 березня 1923), давав йому різні поради, робив зауваження, тощо. З уваги на те, що М. Грушевський повністю довіряв Т. Починкові (листи II і III), збережені листи (їх разом 13) мають для нас неабиякий інтерес, адже ж у них наш історик зовсім щиро (часом аж надто щиро) висловлює свої думки про різні події й українських політичних діячів.

1917-го року М. Грушевський вступив у Українську Партію Соціялістів-Революціонерів (ес-ерів) і різним збігом обставин опинився в лівому її крилі. Після поразки українських збройних сил у боротьбі за державність настали важкі часи взаємообвинувачень і в зв'язку з тим умови не були ні здорові, ні приємні, зокрема у Відні, де опинилися прихильники найрізніших політичних груп. Відгомін цього маємо в листах М. Грушевського до Т. Починка. Тут зустрічаємо дуже гострі характеристики і диктатора Є. Петрушевича, і Головного Отамана Симона Петлюри, і В. Винниченка, і М. Шаповала, і полковника Є. Коновальця, і інших.

З другого боку М. Грушевський виступає палким оборонцем і вірним другом своїх партійних товаришів, зокрема М. Чечеля і П. Христюка, які, очевидно, не без порозуміння з ним, виїхали на Україну заздалегідь і підготовили йому ґрунт для повернення. Однак, в ім'я правди треба підкреслити, що М. Грушевський умів утримувати добрі зносини також з несоціялістами, як наприклад В. Кузів чи І. Косак.

З листування М. Грушевського виходить ясно, що він був рішучим противником перебування на еміґрації українців, хоч і припускав таку можливість для тих, хто не може повернутися (лист XIII). У такому разі ці люди повинні працювати на еміґрації «для добра народу» (там же). Він

[2] Ці зв'язки з'ясував у коротенькій розвідці Лев Биковський, Василь Кузів і Михайло Грушевський. Взаємовідносини 1921—1927. Вінніпеґ—Детройт 1968, стор. 19.

відкидає пропозиції переїзду до Америки,[3] чи до Праги,[4] а деякий час хитається між двома пропозиціями: переїздом до Львова[5] чи на Наддніпрянщину, де на його думку були прекрасні можливості праці, хоч би й лише наукової.[6]

З листів М. Грушевського можна зокрема побачити, чому він врешті відкинув думку повертатися до Львова (лист V), де він мав більше ворогів як друзів. Отже врешті М. Ґрушевський вибрався на совєтську Україну незважаючи на сильний тиск усіх еміґраційних політичних середовищ, які як останній козир видвигали арґумент, що він не може вертатися, як голова української незалежної держави (лист XIII уже з України). Мабуть, Т. Починок також рішуче засудив його виїзд під большевиків, бо ж цілий останній лист М. Грушевського присвячений виправдуванням і поясненням свого кроку. Вчинок М. Грушевського не знайшов прихильників ні на еміґрації, ні в Україні,[7] хоч ніхто й не заперечує, що М. Грушевський дуже багато зробив на Україні в галузі науки й організації наукової праці. Пізніші події виявили, як гірко помилявся М. Грушевський у своїх прогнозах. Проте він чесно вистояв на програних позиціях аж до гіркого кінця і не сплямив себе негідними вчинками.

*

13 листів М. Грушевського до Т. Починка, які ми тут вперше друкуємо в правописі оригіналу, зберігаються тепер у Музеї-Архіві ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью Йорку (фонд Н. Григорієва). Як повідомив керманич цього Музею-Архіву В. В. Міяковський (лист від 5 липня 1969 р.) редактора журнала «Український Історик» д-ра Л. Винара, ці листи переслав Т. Починок 28 вересня 1948 р. з Детройту Н. Григорієву, в минулому визначному діячеві українських есерів, який тоді працював в Інституті імени П. Могили в Саскатуні, провінція Саскачеван. Після смерти Н. Григорієва, у січні 1959 р. ці листи разом з іншими матеріялами вдова Ганна Григорієва передала Музеєві УВАН.

Мова листів та їх правопис можуть на сьогоднішній день видаватися подекуди дивними й неконсеквентними, але ж не можна забувати, що так загально писали в Галичині перед Першою Світовою Війною. Щойно після революції почали учені уточнювати правопис. Зрештою, М. Грушевський не був мовознавцем і від нього не можна вимагати в цій галузі надто багато. Вкажемо лише на декілька характеристик його правопису: назви народів він пише з великої літери згідно з дореволюційною традицією, апострофу не вживає, ненаголошене е та и часом змішує (мені, мині — нема, нима), за галицьким правописом він вживає ї там, де його тепер не вживають, тощо).

*

[3] В. Кузів робив заходи, щоб улаштувати М. Грушевського професором Прінстонського університету (Л. Биковський, В. Кузів і М. Грушевський, op. cit. стор. 2).

[4] Лист ч. XIII від 16 вересня 1924 уже з України.

[5] Лист ч. V від 26. V. 1923.

[6] Лист ч. XIII.

[7] Так, наприклад, М. Мотилянський присвятив поверненню М. Грушевського на Україну своє оповідання «Убивство».

Подамо декілька даних про адресата цих листів М. Грушевського Тимотея Починка. Робимо це на підставі записки редактора М. Бажанського від 23 липня 1969 р.

Тимотей Починок народився 26 лютого 1885 р. в селі Угрин, чортківського повіту, де й відвідував народню школу. Дальше знання здобував шляхом самоосвіти. Всередині першого десятиріччя нашого століття він виїхав на працю до Німеччини (Шлеськ), де був замішаний у страйк і арештований. У 1908 р. Т. Починок виїхав з Бремену до США, де спершу осів у Сейлем, поблизу Бостону і там «разом з власником друкарні М. Галькою видав одне число газети „Пролетар"».

1909 року Т. Починок переїхав до Скрентону, де заснував український відділ соціялістичної партії і добився того, що ця партія стала першою зареєстрованою *українською* партією в Америці.

У 1910 р. Т. Починок переїхав у Детройт, де й жив з невеликими перервами аж до своєї смерти 3 листопада 1962 р. Похований у тому місті на цвинтарі Evergreen. У 1914 р. заложив друкарню і видавав газету «Робітник», яка з перервами виходила до 1917 р.

Після Першої світової війни Т. Починок належав до Товариства «Оборона України» під проводом Ярослава Чижа. У 1930—40-х роках видавав часописи під різними назвами «Українська пора», «Пора» і «Українська Громадська Пора». Діти, внуки і правнуки Т. Починка живуть в Детройті та околиці.

*

Перший лист М. Грушевського датований 12 січня 1923, але висланий багато пізніше (дата поштового штемпля 19 лютого 1923). Мабуть професор М. Грушевський забув його своєчасно вислати. До листа додане друковане повідомлення про книжки- праці М. Грушевського і Українського Соціологічного Інституту, які можна було купити. Цього друкованого додатку ми не передруковуємо. Лист писаний чорнилом, має три писані й один друкований листки паперу (шість писаних і одну друковану сторінку). Перші 12 листів писані з Бадену біля Відня, останній уже з України.

Другий лист від 23 лютого 1923 р. писаний як і перший чорнилом на двох листках (чотири сторінки).

Третій лист від 5 березня того ж року писаний олівцем « . . .на підкладці, щоб мати копію . . . ». Лише між восьмим і дев'ятим рядком (наприкінці першого параграфу) вставлено рукою М. Грушевського чорнилом речення: «Але (,) якщо Ви не розбираете сього письма, то напишіть». Лист на трьох листках — шістьох сторінках.

Четвертий лист від 12 квітня 1923 р. писаний на одному листку великого формату — дві сторінки.

П'ятий лист від 26 квітня 1923 р. писаний чорнильним олівцем на двох листах паперу — чотири сторінки. Усі дотеперішні листи писані з помешкання М. Грушевського в Бадені, Schlossgasse 4, а від шостого до 12-го листа включно писані з Бадену, Isabellastr. 15.

Шостий лист від 26 травня 1923 писаний чорнильним олівцем на двох листках — чотири сторінки.

Сьомий лист, від 14 червня 1923 писаний на трьох листках – шість сторінок — чорнильним олівцем.

Восьмий лист писаний 5-6 липня 1923 (дата поштового штемпля 6 липня) на чотирьох листках (вісім сторінок). З цим листом ми мали немало

клопоту. Очевидно, листи Грушевського читав Т. Починок не сам, а давав і друзям і під час читання, хтось, переплутавши сторінки, понумерував їх опісля неправильно, спершу чорним, а потім поверх цього ще й синім олівцем. Замість стор. 3-4 позначено стор. 5-6 і vice versa (замість 5-6 позначено 3-4). У зв'язку з цим постало пізніше у когось враження, що один листок загубився.

Складення цілого листа докупи утруднене тим, що на 2-ій стор. кінчається одна думка, а на третій, тепер позначеній «5» починається нова з нового параграфу. Третій листок — це вже фактично Post Scriptum, однак тому, що тема Винниченка була для М. Грушевського болючою, він написав ще ці два листки, при чому перехід з третього на четвертий листок (з шостої сторінки на сьому) ясно доказує, що листа саме так, а не інакше треба складати. Шоста стор. кінчається словами: «Але ж сей поклик еміґрація оцінила як незвичайне», а сьома продовжує: «... нефортунне пробудженнє уваги і підозірливости большовиків до всяких поворотців». Цей зв'язок, зрештою, помітив вже хтось раніше і посеред 6-ої стор., яка має позначення «4» (нагорі сторінки), написав число «8», щоб достосувати до наступної, насправді сьомої сторінки, що її хтось вгорі позначив «9». У друкові ми реставруємо первісний порядок цілого листа.

Дев'ятий лист від 26 липня 1923 р. написаний, як і попередні, чорнильним олівцем на трьох листках — шість сторінок.

Десятий лист від 18 вересня 1923 писаний чорнильним олівцем на двох листках — 3 стор. Тексту фактично дві сторінки, а третя лише рахунок.

Одинадцятий лист має дату поштового штемпля 1-го листопада 1923 р. Оскільки сей лист складається лише з машинописного заклика до українців «за океаном», себто на Північноамериканському континенті і з друкованих з одного боку листка повідомлень про Український Соціологічний Інститут і про «Борітеся-Поборете», ми цього листа тут не передруковуємо.

Дванадцятий лист від 18 грудня 1923 р. це останній лист з Бадену перед поверненням М. Грушевського на Батьківщину. Писаний він чорнильним олівцем на двох листках — чотири сторінки.

Тринадцятий і останній лист писаний чорнилом на Старій пасіці, Китаїв, поблизу Києва і має дату 16 вересня 1924 р. Це відповідь М. Грушевського на листа Т. Починка від 10 серпня 1924 р. Лист писаний на п'ятьох листках — десять стор., при чому першу, четверту, дев'яту і десяту сторінки Грушевський писав впоперек сторінки вздовж цілого листка, а 2, 3 і 5-8 сторінки писав він впоперек перегинаючи аркуш наполовину.

*

Як ми вже згадували, листи читали різні люди, які дуже часто позначали на полях сторінок важливі для них місця (часом цілі уступи) то червоним, то синім, то звичайним — чорним олівцем. Інколи вони підкреслювали цілі речення. Ми зберігаємо лише підкреслення автора листів, а про інші позначки в деяких випадках згадуємо в замітках до листів. У дужках ставимо доповнення скорочених слів або забуті слова чи розділові знаки.

На цьому місці складаємо найглибшу подяку за дозвіл друкувати листи і за численні поради та вказівки Директорові Музею-Архіву імени Д. Антоновича Володимирові Варлаамовичеві Міяковському, а за короткий життєпис Т. Починка щиру подяку Михайлові Бажанському.

Марко Антонович

I.

Baden bei Wien, Schlossg. 4.
12. 1. 923.

Високоповажаний Товаришу!

Дістав Вашого листа з 23. XII, дуже дякую за Вашу прихильність до мене і з свого боку бажаю Вам всякого добра в Новім Році. Спасибі за гроші 10 $,[8] що сьте мини прислали, але за такі дарунки я віддячуюсь книгами, і Вам одночасно з сим посилаю чотири книги, котрі прошу прийняти за ті гроші, а згодом ще пришлю.

Дуже я тішусь, що маю в Вас прихильника і що йдете дорогою тов. Фариняка; в списі жертводавців на Укр.(аїнський) Соціол.(огічний) Інститут на торішнім вічу «Відродження»,[9] надрукованім на обгортці книги Шрага «Держава і Соціяліст.(ичне) суспільство» знайшов я Ваше імя, і рад, що Ви берестеся[10] знову до Віча. Радо пішлю літературу — але хотів би знати(,) на яку приблизно суму. Трохи, на нівелику суму в кожнім разі пішлю тим часом, як поїду до Відня. Я тепер живу на селі, і раз на тиждень до Відня, де лежать наші книги. Посилаю реєстр видань. В Укр.(аїнському) Соціологічному Інституті за сей рік вийшли такі книги:

Христюка Іст.(орія) революції) IV,
Драгоманов і Женев.(ський) Гурток
Шраг, Держава і соціяліст.(ичне) сусп.(ільство)
Старосольський, Теорія нації,
К. Грушевська, Примітивні оповідання

Се останнє видання для каси Соціл.(огічного) Інституту особливо інтратне, бо ми надрукували його більшу скількість. Також книгу Лозинського, тому що вона сконфіскована в Галичині, варто особливо продавати в Америці.

«Боріться»[11] випустили ми останнє число за лютий 1922, в марті, і більше не могли, бо виданнє влізло в великі довги, а кошти друку дуже здорожіли від літа: рік того можна було випустити одно число за 40-50 долярів, а тепер треба 120-150 долярів! Се розуміється жалко, бо не стало ніякого укр.(аїнського) радянського, правдиво-соціялістичного видання: одні[12] попали зовсім в руки большовиків і[13] співають під московську команду, а иньші поставали зовсім реакційні — хоч декотрі й називають себе ще ніби то соціялістичними. Так що ніде й освітити правдиво події. Але нічого робить!

---

[8] 10 $ написано рукою М. Грушевського над рядком.

[9] Після цього слова закреслено рукою М. Г. слово «знайшов».

[10] Так в оригіналі.

[11] Журнал «Борітеся-Поборете» видавала в Відні (1920—21) група есерів М. Грушевський, М. Чечель і П. Христюк.

[12] Написано над рядком замість перекресленого «котрі не».

[13] Далі перекреслено слово «ще».

Що питаєте про Петрушевича,[14] я рад Вам написати щиро, що думаю, — але ся справа многостороння, отже рад би знати, що саме Вас найбільше займає. Поки що скажу коротко: так званий уряд Петрушевича наскрізь буржуазний, для селянсько-робітничої України непідхожий зовсім, соціялізмови ворожий. Але поки він[15] в Галичині властиво ніякої влади не має,[16] треба рахувати, що шкідливі сторони його діяльности* переважаються[17] тою користю, яку він несе національно-політичній справі. Бо все таки в міжнародніх політичних кругах сей уряд до певної міри признаний як політичне представництво Укр.(аїнської) Галичини, і на його місце тут нічого не можна зараз поставити. Тому всі галицькі укр.(аїнські) партії, навіть соц.(іял)-демократи,[18] з «Землі і Волі»,[19] що перейшли під большов.(ицьку) коменду, не поборюють Петрушевича – бо се було б тільки Полякам на руку. І московські большовики ставляться до нього досить прихильно — бо мріють про війну з Польщею, і вважають для себе користним, що Полякам вадить.

З того виходить, що Вам, Радянцям, нема рації дуже виступати против Петр.(ушевичівського) уряду. Дуже за ним розшибатись також нема, бачу, чого, бо є й без Вас серед еміґрації досить прихильників і прислужників, котрі безоглядно поборюють иньші течії й гасла, аби більше складали для Петрушевича.[20] По моїй гадці, Українці-радянці повинні висувати гасла, котрі замовчують ся або поборюють ся Петрушевичівською пресою та комітетами. Таке напр. гасло «Помочи Голодним України»,[21] для котрого я теж по змозі працюю. Таке добре діло також поміч Укр.(аїнському) Соціол.(огічному) Інститутови, який *оден* працює для соціялістичної, робітничо-селянської України, і тому його замовчують, або поборюють і большовики, і Петрушевичівці. Якщо зможете щось зібрати для нього на вічу сього року як торік, се буде дуже добре.

Щиро Вас витаю. Лист прошу показати також т. Фариняковн, як він Вам показував.

М. Грушевський[22]

---

[14] Євген Петрушевич (1863–1940) визначний адвокат, суспільно-громадський і політичний діяч. Депутат до австрійського парляменту (1907—1918), голова Української Національної Ради у Львові (1918), голова ЗУНР, член директорії УНР, а від 1919 р. «диктатор». Політичний противник М Грушевського.

[15] Після цього закреслено «на Украї . . .».

[16] Після цього закреслено слова «то тра».

* Шкідливими сторонами діяльности уряду Петрушевича вважаю проповідь реакційного націоналізму і боротьбу з соціялістичними симпатіями в пресі, по таборах, серед молодіжи, в краю. Вживають ся при тім засоби брутальні і нечестні. (Прим. М. Грушевського).

[17] Перед цим словом перекреслено слово «боротьба».

[18] Після цього закреслено «ті».

[19] Орган Української Соціял-демократичної партії. Виходив з перервами від 1905 р. спершу в Чернівцях, а опісля у Львові. У той час цей орган був під сильним впливом большевиків.

[20] Очевидно, грошей.

[21] Акція допомоги голодним на Україні під час першого голодового періоду (1921—22).

[22] До листа додано друкований список книжок М. Грушевського і видань Соціологічного Інституту, що їх можна було в той час купити у М. Грушевського. Цього списка ми тут не передруковуємо.

II.

Baden b. Wien, Schlossg. 4
23. II. 923[23]

ВПоважаний Товаришу!

Листа В.(ашого) з 1. 30 одержав. Жалую, що за той час вислав деякі книги, не так як Ви тепер пишете, і забогато. Рахунок Ваш пішов 18 с. м., на 22.83.[24] Ате прошу не вважати, що мусите зараз ті гроші післати. Розпродавайте ті Книги[25] як можете і як уторгуєте якусь суму, тоді пришлете. Бачу, що Ваші надії на акцію в Detroit не справдились. Дуже сього жалую, бо сподівав ся, що Ваше «Відродженнє» послужить осередком *з часом*[26] для ширшої орґанізації, і так раджу старатись удержати його в руху як можна! Прикро мини, що наша[27] група «Борітеся Поборете» не може Вам послужити базою для відновлення Вашої акції. Товариші мої на Україні: я тут лише з т. Христюком[28] — котрий также в марті має відїхати на Україну. Недавно одержав резолюції Конференції, котру Центр.(альний Комітет[29] відбув в однім з центрів Вел.(икої) України в середині грудня з представниками нашої групи і з тими(,) що перебули процес 1921 р. і тепер рахують ся на примусовій праці в радян.(ських) установах, і з тими що живуть нелеґально. Вам і В.(ашим) товаришам з «Відродження» буде цікаво знати, як ся резолюція[30] освітлює ситуацію – бо Ви знаєте напрям і програму їх з «Борітеся». Отже вони констатують, що уступки економичні, котрі комуністична діктатура робить капіталістам і буржуазії, щоб вратувати край перед руїною, неминучо веде її і до уступок політичних, але[31] диктатура ся, не хотячи пустити з рук власти, старається[32] паралізувати всяку політичну,[33] а з тим і громадську організацію не тільки елементів буржуазних, але і трудових. Але політична організація мас не тільки що веде до конфлікту з сучасним урядом, вона в нинішній момент не може дати добрих результатів, бо[34] політичний виступ мас серед[35] теперішньої псїхольоґичної[36] реакції буде мати характер реакційний. Тому належить затримувати вияв політичної активности мас до часу, коли реакція промине і, ідейне піднесеннє в масах, при иньших, сприятливих обставинах, ґарантуватиме проґре-

---

* Шкідливими сторонами діяльности уряду Петрушевича вважаю проповідь реакційного націоналізму і боротьбу з соціялістичними симпатіями в пресі, по таборах, серед молодіжи, в краю. Вживають ся при тім засоби брутальні і нечесні. (Прим. М. Грушевського).

[23] Поштовий штемпель висилки 24 лютого 1923.

[24] Очевидно — долярів.

[25] «Книги» чомусь з великої літери.

[26] Підкреслено рукою М. Грушевського.

[27] «—аша» написано над рядком замість перекресленого «не можу».

[28] Павло Христюк (1890—19 ?). Загинув на засланні. Визначний політичний діяч партії есерів. Автор праці «Замітки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 р. Чотири томи. Відень 1921—22.

[29] Очевидно, лівих есерів-боротьбістів.

[30] Написано над рядком замість закресленого «вони».

[31] Після цього перекреслено «що вони».

[32] Перед цим словом перекреслено «запобі».

[33] Після цього закреслено слово «орган».

[34] Після цього закреслено «соціял».

[35] Перед цим словом закреслено «в».

[36] Так в оригіналі.

сивне політичне діланнє мас. До того часу соціял-революційним елементам треба записатись перед усім власним ідейним приготовленнєм, працювати для політичної і національної культури, входити в маси і їх приготовляти політично, ширячи соціял-революційну ідеольогію, у в всіх сферах, приготовляючи все для того моменту, коли за реакцією прийде хвиля психічного піднесення.

Я думаю, що в сих гадках наших товаришів, які перебули на місці всю крізу, знайдете і для себе дещо кориситне. Я буду рад, коли обізветесь до мене — прошу не звертати увагу на помилки, про котрі згадуєте: я ціню в моїх знайомих і товаришах, котрих придбав між робітниками в Америці їх політичне освідомленнє, характерність і енергію, а не знаннє правописи. Напишіть, як давно в Америці, скільки маєте літ, в якім фаху працюєте. Про иньше другим разом сподіваюсь поговорити.[37] З товариським привітом М. Грушевський.[38]

III.

5. III. 923

Дорогий Товаришу!

Тільки що одержав В.(ашого) листа з 8. II з пятьма долярами[39] і з великою приємністю прочитав, та спішу відписати. Вибачте, що пишу олівцем (на підкладці, щоб мати копію). Думаю, що будемо листуватись часто так що хочу знати, що вже писав, щоб не повторювати в друге. Але як що Ви не розбираєте сього письма, то напишіть.[40]

Як бачите, я вже по першім листі поставивсь до Вас з повним довіррям: крім змісту В.(ашого) листу мав я рекомендацію: спис людей з «Відродження», які торік складались на Укр.(аїнський) Соц.(іологічний) Інст.(итут). Отже з повною готовістю післав Вам книги, які вважав за більш підхожі, а тільки ждав додаткових вказівок. А в межичасі дістав від т. Фариняка котрого — як свого старшого кореспондента запитав про акцію в Відродженню, — дістав такі сердечні похвали про Вас, що страшно був тим утішений. Одно — що бачу між Вами щирі, правдиво-товариські відносини, а друге — пізнав в Вас такого заслуженого, ідейного діяча, котрого сердечно любитиму і поважатиму. Отже прошу цілком щиро й отверто до мене звертатись, не тільки *за* порадою, але і з[41] порадою, і якби хотіли яких книг для розпродажі я і Вам пішлю. Тільки прошу Вас: я знаю, Ви чоловік бідний, не відіймайте нічого від уст своїх і своїх дітей, щоб мині помогти! Я й так буду Вам вдячен за саму Вашу працю і щирість. І за післані книги не посилайте нічого, поки дійсно грошей за них не зберете.

З тих книг(,) про які пишете, не післано Вам Христюка і Приміт. оповідань,[42] я пішлю їх 15. III, як буду в Відні на складі. Історію Літератури I,[43] котру Вам післав, можете відпродати: як вийде (в маю) ч. 3 її, то я буду мати оправлені разом части 1, 2, 3, і пришлю Вам (в тих 10 $, що

[37] Після цього закреслено «Ваш».
[38] Останнє речення і підпис збоку сторінки.
[39] «з пятьма долярами» написано над рядком.
[40] Ціле це речення вписане над рядком чорнилом. Лист писаний олівцем.
[41] «за» і «з» підкреслене рукою М. Груш.
[42] Книга К. Грушевської.
[43] Мова про працю М. Грушевського.

мені прислали в січні). Що ж до томів великої Історії,[44] то є їх у мене дуже мало декотрих, а 6[45] зовсім нема, в продажі їх нема (тільки т. VIII ч. 1, 2 і 3, котрі я Вам післав), я посилаю їх грошевитим аматорам та до бібліотек по 2 доляри том, і не рад би був, щоб Ви витрачали з своїх грошей таку велику суму на се. Може б Ви орґанізували бібліотеку гуртову з часом, та для неї спровадили. Вибачте, що я се Вам так по щирости пишу.

Як мабуть знаєте, за порадою т. Фариняка, т. Цибринський, що тримає «Український Базар» на Grayling Ave. в Hamtramck,[46] замовив у мене більшу партію книг сеї зими. На чужих книгах, котрі я йому посилаю, я не зароблю, але що поруч того він бере більшу скількість і моїх, книг, тож я згодився зібрати йому що взагалі є приступного на торзі, і дійсно післано йому досить гарний добір книг за місяць лютий, і ще досилається. Поскільки маєте звязки, прошу ласкаво заохочувати людей, щоб купували в нього книги, бо рад би, щоб він набрав охоти і до дальшого спроваджування книг.

Тепер в иньшій порушеній Вами справі. Ваша гадка — представити історію українського соціялістичного (і взагалі робітничого) руху в Америці дуже добра. Це була б цікава і цінна річ, і я охоче взявся б зредактувати до друку Вашу роботу і видрукувати її потім з нашими іменами — Вашим і моїм в виданнях Укр.(аїнського) Соціол.(огічного) Інституту. Отже Ви не потрібували б журитись літературною стороною, а писати як найбільше від серця; та дбати про фактичне богацтво — щоб історія була найповнійша, давала як найширший образ життя, відносин і настроїв. Для змалювання загальної історії еміґрації в тих часах могла би мабуть придатись книга Ю. Бачинського[47] — Ви тільки завважите що там треба поправити. До історії загально-американського соціялістичного руху підшукаєте якусь добру американську працю; я читаю по англійськи, а моя донька Катерина навіть дуже добре, отже ми б її використали і при редакції.

Для кооперативної справи я прошу одного укр.(аїнського) кооператора зібрати що можна тут, і Вам пішлю. Про иньше відкладаю до другого листу, тим часом щиро Вас витаю!

Ваш М. Ґрушевський

Баден, Schlossg. 4, 12. IV. 923

Дорогий Товаришу! Нині одержав я В.(ашого) листа з 10 долярами і В.(ашою) біографією, а перед тим лист з 15. III з адресами. Не відповів, бо був занятий відозвою до американських земляків, котру вчора відбив на машині й післав сьогодня до редакцій — про поміч Голодним України і под. Тож спішу хоч коротенько тим часом відписати, бо сподіваюсь на другий тиждень від Вас листа в відповідь на мій лист з 5. III.

---

[44] М. Грушевський має на увазі свою «Історію України-Руси», якої до того часу було вийшло вісім томів. 9—10 томи вийшли вже після повернення М. Грушевського на Україну.

[45] Двічі підкреслено М. Ґрушевським.

[46] Район міста в Детройті.

[47] Ю. Бачинський — соціялістичний діяч, автор книг «Ukraina irredenta» (1895) і «Українська еміґрація в ЗДА (1914). Мабуть, саме на цю книжку і натякає М. Грушевський. На початку 30-х років Ю. Бачинський виїхав на Україну і там був ліквідований.

Перед усім дуже дякую за гроші, тільки прошу ніяк не уривати їх з свого заробітку. Висилкою решти не спішіться, а коли треба Вам яких небудь книг (напр. Історії Літератури, або що)[48] на довший кредит для роспродажі, я радо пришлю. Книги Винниченка, Левинського треба[49] виписувати по такій адресі: J. Tischtschenko,[50] Hotel Anhalterhof, Berlin.* Се директор накладні «Дзвін», де вийшли писання Вин.(ниченка)[51] і Левин.(ського),[52] а самі вони, скільки знаю, самі не провадять торгу своїми книгами.

За прислані Вами адреси дуже дякую. В першу чергу напишу до Гуньдяка. Зрештою в тім що Ви мині радили не було нічого не тактовного, та хоч би й було що коли не впопад я не ображусь, бо знаю Вашу прихильність до мене, і Вас так само прошу, коли що не впопад напишу, приймати легко.

Вибачте за увагу: Ваше імя треба писати те Темотей, а Тимотей, як і по анґлійськи Timothy, скорочено: Тимко або Тиміш. За біоґрафію Вашу дуже дякую, вона дуже інтересна! Я як тільки матиму свого фотоґрафа, зараз пришлю, тепер не маю; я тепер маю 56 літ, жінка моя на 4 роки молодша походить з Галичини, з Золочівського повіту, Вояковська Марія з дому,[53] донька родилася у Львові в 1900 р., одна у нас, на імя Катерина.[54] Ми добра знаємо Ваші сторони: сестра моеї[55] жінки була за священником О. Левицьким у Скалі над Збручом, і я часто їздив через Шманьковички. До Америки не думаю щоб оплатилось мині тепер поїхати: Петрушевичівці[56] будуть певно бороздити всяким моїм заходам, а большовики з свого боку теж. Може зорґанізує ть ся робітництво наше, до котрого варто буде поїхати. А що остерігли мене від газети Цеглинського, се добре. Правда, що з неї здається однаково нічого не вийшло. А яка Ваша гадка про «Робітничий Голос»? Вони мені прислали кілька нумерів, і питають точнішої адреси, якщо хочу одержувати далі. Що за люде і які з них Українці? Ну та скажу Вашими словами: що більш писати то більше лишається! Привіт від мене і моеї Родини Родині Вашій. Витаю Вашу жінку, а дітей цілую

Ваш М. Грушевський

---

[48] Вставка в дужках написана над рядком.

[49] Написано над рядком замість перекресленого «можете».

[50] Юрій Тищенко-Сірий (1880—1953), до революції соціялістичний діяч і видавець, а також дитячий письменник. Напочатку 20-х років переїхав до Праги, де спершу торгував книжками, а опісля заклав влесне видавництво. Після війни жив на Заході, а потім переїхав до США.

* Можете прислати і на мої руки листа, я перешлю, бо листуюсь з ним (прим. М. Гр.).

[51] Володимир Винниченко (1880—1951). Визначний український соціялістичний діяч і письменник.

[52] Володимир Левинський (1880—1953) — відомий український соціялістичний діяч і публіцист.

[53] «Вояковська Марія з дому» дописано над рядком.

[54] «на імя Катерина» — над рядком.

[55] Після цього закреслено «донь».

[56] Після цього закреслено «мають не».

V.

Baden, 26. IV. 923.

Дорогий Товаришу! Дістав В.(аші) листи з 27. III і 3. IV з десятьма долярами. Спасибі! Лист мабуть з забуття не зареґістрували, але дійшов ціло. Тутешня почта ніби порядна. За папір і коверти, що Ви мені післали, дуже Вам дякую, але не знаю, чи виплатиться: скільки ще візьмуть тут почта та всяких маніпуляційних драч. Думаю, що посилати з Америки сюди не виплатиться нічого! — через ті листові драчі. А ще й різико – що покрадуть! Сердечно Вам дякую за ласку і прихильність, від себе і від родини моєї, робите нам поміч продаючи книги, а понад то на разі нічого не видумаєш.[57] Тягне нас дуже до краю, бо обридло кочувати, як Циганам; привикли ми жити в своїй хаті, при своїх книгах. Маємо хату у Львові, самі будували, але нині засів там Поляк — льокатор, котрого не знати як викинути: а як почитаєш львівські ґазети укр.(аїнські) — те нечуване лицемірство, брехню, самодурство львівських «провідників», то жах візьме, як би то мав чоловік серед того жити. Наш народ чесний і порядний, і навіть провінціяльне громадянство ще краще і чесніше, але львівський «центр» сам шахрує і не зносить попри себе чесних і розумних людей. Елахманять людей «непримиреним становищем» супроти Польщі, а самі тільки й думають як би війти в угоду, не зразивши одначе собі й «поцтивого люду» — бо — треба ж від нього мандатів, гонорів — инакше і полякам [58] нічого буде спродати. Огида чиста. Через тоту гидь не може наш нарід ніяк піднестись.

Тепер — котрий уже тиждень, радять що зробити з «урядом Петрушевича». Радять на зборах, зїздах, по кавярнях, а найбільше по шинках. Обуреннє на нього, що дурив (близші кажуть, що був такий наївний; що сам вірив) — ще 25. III, як мені пишуть, писав, що Анґлія відкличе свій підпис, і в червні буде незалежна Зах.(ідня) Укр.(аїнська) Республіка.[59] Покладаючись на його запевнення не приймали пропозицій Поляків як ті шукали угоди, «загнались», тепер їм аж он як хочеться угоди, а Поляки не потрібують!

Ну от написав Вам трохи, довірочно, що пишуть і кажуть. Можете то прочитати Фариняку і[57] ще кого маєте близших. Фариняку передайте мій привіт, дякую йому дуже за лист. Як виберу час, напишу. Ми тепер «муфуємось»[60] на нове помешканнє, а я друкував отсю відозву, У. С. Інст.,[61] післав її до Свободи, Народ. Волі, Укр. Ґолосу, Америки,[62] й деяким людям. Не знаю чи де надрукують!...

---

[57] Звідси і далі аж до повторення примітки на полі лінія червоним олівцем.

[58] Написано «полякав», а опісля «в» перекреслено і замість нього написано «м».

[59] Як відомо, 14 березня 1923 р. рада послів («Рада амбасадорів») визнала включення Східньої Ґаличини в Польщу. Цим було остаточно рішена справа Галичини.

[57] Досі на полі відзначено олівцем. (Див попередню замітку 57).

[60] себто — переїздимо.

[61] Українського Соціологічного Інституту.

[62] «Свобода», «Народня Воля» і «Америка» — це українські ґазети, які виходять дотепер. «Український Голос» виходить також дотепер у Вінніпеґу.

Тепер про «бізнес». Я дуже тішусь що продажа літератури у Вас іде, і кажете, що Цибринському се теж не вадить.[63] Тими $ 25 що Ви прислали, дотеперішній рахунок покритий, зісталося щось 0.28. Я посилаю Вам більший запас всього що єсть на складі. Ви ж присилайте гроші лише в міру того як продаватимете та одержуватимете гроші.

Зі Львова казав післати:

Великої Історії т. I, II, III, IV, V, VII, долярів 11 **netto**

8 Історія Літерат. 1 і 2	по 3.—	24		
8 Куруківщина[64]	по 1.50	12	44.00,	50% опусту
8 Шраг, Держава	по 1.00	8	22.00	

З Відня вчора в 12 посилках пішло

4 комплєти «Борітеся»	по 1.40	netto	6.60	
4 Початки громадянства[65]	по 1.50			
3 Драгоманов	по 1.00			
3 Старосольський	по 75.00		20.75,	50%
5 Лозинський	по 1.00		10.38	
5 Примітив. оповід.	по 90			

Далі:

5 Всесвітня Історія 1-2	по 2.00	10.00	
6 Історія України	по 1.00	6	
6 Старі Часи	0.60	3.60	57.00
3 Культурно-нац. рух	1.20	3.60	50% опусту
2 Ілюстров. Історія в полотні	3.50	7.	28.50
4 " " в півполотні	3.20	12.80	(Обчеркнені червоним
Початки Хмельниччини	1.00	3	се моя власність, — моя
3 Хмельниччина в розцвіті, в оправі	2.20	6.60	теперішня екзістенція)
X/4 Липинський Україна[66]	1.25	5	

Пересилка книг на котрих є опуск 50% разом 3.50. Всього отже 81.98, а з попереднього 0.28. 82.26. Деяких книг я ще дошлю, як на другий раз поїду до Відня, а Христюка 1-2 частини, котрих маю тут мало, а лежать дурно в Вінніпеґу, у З. Бачинського (174 Logan Ave, Winnipeg), то я пишу до нього разом з сим, щоб він Вам післав 10 прим. 1 і 2, а 3 і 4, я пішлю звідси. З тих 10, як він пришле, прошу дати по 5 Цибринському (Укр. Базар), а по 5 лишіть у себе, а 3 і 4 я по 5 звідси пішлю. Тільки ще раз прошу: гроші мині посилайте тільки в міру того, як будете роспродувати і діставати за них гроші.

Книг Винниченка і Левинського я міг би Вам теж купити і післати по троху — я з д. Тищенком маю рахунки за склад, то мині не трудно се зро-

---

[63] Власник крамниці «Український Базар» у Детройті.

[64] Перша частина восьмого тому Історії України-Руси.

[65] М. Грушевський, Початки громадянства (див. передмову).

[66] Усі підкреслення кількости примірників і подвійне підкреслення двох сум — це все рукою М. Грушевського. Остання праця В'ячеслава Липинського, Україна на переломі, Відень 1920, стор. 304. До речі в рахунку помилка: під рубрикою «Борітеся» має бути $ 5.60, а не 6.60. Цю помилку справляє в наступному листі сам М. Грушевський.

бити. X/ Липинського книгу я теж купив трохи, бо вона служить доповненнєм до моєї історії Хмельниччини, хоча й написана з зовсім иньшого становища. Оправлених книг не маю лиш ті дві. Як вийде 3 т. Історії Літератури, скажу оправити разом всі три томи і Вам пішлю.

Дякую за інформацію про Цеглинського. Січинський[67] був у мене, як приїздив з ним до Европи в 1920 р. а потім кілька разів писав до нього, він не відзивався, отже не маю охоти писати до нього більше. Так само багато разів писав до Сіменовича — він нічого не хоче робити. Тому я й питав у Вас адрес з Шікаґо. На подані Вами я писав до Гуньдяка і Швеця, та подані Фариняком до Цимбалиста.[68] Чекатиму висліду.

Книгу Хілквіта маю тут, не посилайте. Бачинського в потребі дістану зі Львова. Радив би Вам не чекаючи повної повноти перше взятись до списання історії соціялістичного руху між укр. іміґрацією і скільки Вам час позволить робити як скорше. Я б написав від себе загальний вступ і подав В.(ашу) біоґрафію, а те, що Ви пишете пішло б з Вашим іменем — я б тільки стилістично справив би. Рад би був бачити то як найскорше.

Дуже тішусь, що Ви там рухаєтесь, орґанізуєте Науковий Інститут — добре й то вже як орґанізаційний початок. Рад що Ви взагалі повні енерґії. Пересилаю Вашій родині привіт від нас усіх.

Відданий Вам М. Грушевський

VI.

Baden, Isabella str. 15. 26. V. 923.

Дорогий Товаришу! Тільки що одержав В.(ашого) листа з 11. V, і дуже утішивсь, бо давно не було від Вас і з Америки взагалі, і я вже почав думати, чи не грішать листоноші в тім селї, до котрого ми перенеслись 1. V, бо й взагалі мало було почти. Але нині прийшло багато почти, і з Америки і з України, і ми мали ту приємність — а нині річниця нашого весілля, котру ми все, потиху — в своїй родині обходимо, і так гуртом читали В.(ашого) листа, і шлемо Вам усїм привитання, Вам, Вашій дружинї і дітям, котрих раді були поіменно пізнати. Перед тим, 10. V, прийшов Ваш пакунок з паперами і конвертами — котрі, як бачите, я й уживаю! Дуже дякую, мито не було дороге, але все таки, прошу, не посилайте, бо не знати чи цїле дійде!

Жду відомости, чи дістали книги післані зі Львова і звідси, — котрих виказ Вам пішов в листї 26. V. Дуже тішусь, що bizness[69] Ваш іде; буде[70] дуже на часі, як подасте трохи, бо щось постала посуха, і ні звідки мині не йде. Й Цибринський мовчить, і більш не замовляє, і Січовий Базар

---

* Замітка включена в текст листа.

[67] На наше запитання до М. Січинського з його доручення відповіла Галя Мітчелл листом від 30 листопада 1969 р. У справі Грушевського пані Мітчелл дослівно пише таке: М. Січинський «wants me to tell you he never had any correspondence with Professor Hrushevsky. He met him abroad after the revolution, and he says the professor admitted that he made a great mistake when he invited the Germans to Ukraine».

[68] Мова про американських діячів прихильних до Грушевського чи до соціялізму, або в випадку Сіменовича просто українських патріотичних діячів.

[69] Так в оригіналі!

[70] Після цього перекреслено «щось».

Ню-Йорк., й оповістки Свободи щось не показують наслідків. Тих трьох книг, про котрі пишете, що мають попіт (Драгом., Галич., Шраг)[71] дошлю ще не вдовзі, також Боритеся[72] (на запас) і своїх книг — котрі прошу яко мога роспихати, бо то мій хліб, а мині його з усіх боків уривають.

Тут усе що живо ладиться «до краю» (галицького)[73] таке гасло дав уряд Петрушевича: хто може (кого не конче чекає вязниця), нехай вертає. Правда, в таборі в Юзефові,[74] в Чехії, висланця Петрушевича з тим гаслом трохи не вбили вояки, ледви відборонили — ухвалено йти натомість до Радян.(ської) України. І укр.(аїнські) робітники віденські (Галичане)[75] теж постановили, що вертатимуть не до Галичини а на Радян.(ську) Україну; вибрали й комітет репатріяційний, котрий дуже мудро постановив, що їхати одначе під гарантіями, що там їм буде робота і нічого злого; — хто їм міг би таку ґарантію дати, не знати; мали звернутись, як чую, в тій справі й до мене, — я в кождім разї таких ґарантій не знав би у кого питати!

Ну а інтеліґенція(,) яка годувалась з Петрушевич.(івських) збірок і з його надій і запевнень, та оскільки не знайшла собі посад в Чехії і в Австрії, суне до краю. Предложила минулого тижня лісту поворотців польському консулятови в Відні й тепер буде чекати резолюції. Польський уряд одначе не буде скорий відкривати поворот людям політично маркованим, тай українські махери в Галичині не будуть помагати Петрушевичівцям в повороті. На виборах нової управи «трудової партії» («Народнього комітету») Волод. Бачинський,[76] теперішній провідник «угоди» здобув повну Побіду, і новий Народ.(ний) Комітет зложений переважно з його однодумців (Галущинський,[77] Говикович, Кротяневич etc.). Діло його орґан тепер копає Петрушевича і К⁰, з його «Укр. прапором» просто як еміґрацію, яка затратила розумінне краю. Легкодушний, наївний оптимізм Пет-ча[78] і його диктаторство, скомпромітувавшись так мізерно приготовили побіду сим паскудним політиканам. Сильно угодовий елемент становить також студентство львівське, укр.(аїнського) тайного університету, що не вписувалось на польський університет, ідучи за кличом Пет-ча, а тепер напирають, щоб з Поляками договоритись — щоб їм, студентам, пораховано роки[79] того укр.(аїнського) університету. На те вибрано нового ректора, Панчишина.[80] Петруш.(евич) цілком стратив фантазію, поїхав до Берліна (дуже немудро вибрав місце!), буде чекати, «що скаже край і Америка». Про иньше другим разом.

---

71 Мова про книги цитовані у Вступі.

72 Журнал «Борітеся-Поборете».

73 Це слово в дужках вставлене над рядком.

74 Йозефов (Йозефштадт) один з таборів інтернованих українських вояків у Чехії.

75 Це слово вставлено над рядком.

76 Володимир Бачинський (1880—1927), адвокат і політичний діяч, опісля один з керманичів УНДО. У той час голова «Міжпартійної ради».

77 Очевидно, Михайло Галущинський (1878—1931) УСС і громадський та освітний діяч.

78 Петрушевича.

79 Після цього перекреслено «вільного».

80 Маріян Панчишин, визначний лікар і авторитетна постать в українському громадському житті. Убитий польськими підпільниками під час Другої Світової Війни.

Дуже остерігаю Вас і всіх перед Миколою Залізняком,[81] що виїхав «на лови» до Америки з своїм тов. Базяком. Прошу провіряти посилки і рахунки, котрі посилаю, бо трапляються і помилки. Деякі я вже й сам помітив у своїм рахунку 26. IV. 4 комплети Борітеся я порахував 1.40 разом 6.60, треба 5.60, отже сума 81.26.[82]

Витаю тим часом щиро Вас і товаришів

Ваш МГрушевський

VII.

14. VI. 1923, Baden

Високоповажаний Товаришу!

Чи не могли б Ви занятись ось якою справою. Іван Косак,[83] котрого імя мабуть Вам звісний — чоловік котрий бив ся за Галичину з Польщею, як командант північного фронта, був ранений, стратив все(,) що мав, і до Краю вертатись не може — та й не повинен, а тепер з ліквідацією уряду Петрушевича (у котрого теж не був в ласках, бо належав до т. зв. опозіції) опинився з нічим. Від довшого часу він вів кореспонденцію з америк.(анськими) земляками, між иньшим з Дітройтським парохом Сембратовичом, котрий заохочував його приїхати інструктором січей (Косак є голова бойової управи Укр. Січ. Стріл.).[84] Косак на се згодивсь, Петрушевич писав за ним лист до Гриневецького[85] поручаючи його від себе. Але останніми часами Сембр.(атович) почав писати(,) що між дітройтськими січами якісь непорозуміння і справа проволікається. Косак писав йому, що як би там не було, нехай пришле йому документи потрібні для одержання візи американської — декляраціюю(,) котра зветься, як він каже Affidavit, то він собі вже сам пошукає в Америці зайнятя. Сембратович власне обіцяв йому се, й порадив їхати як учителеви, бо учителі допускаються до Америки по за контінґентом. Але Сембр.(атович) того не присилає і Косак хвилюється, що йому далі минуться й гроші і ні з чим буде їхать. Хоча він не соціяліст, а «трудовик» (націон.(альний) демократ), але чесний, заслужений чоловік, і йому варто помогти. Він може бути корисний в Америці, куди тепер пішло і ще більше, бачу, піде *ріжного*[86] військового люду, доброго і меньше певного. Я ж крім того маю надію, що він(,) як член

---

[81] Микола Залізняк (1888—1950). Визначний студентський діяч родом з Криму. За періоду державности есерівський діяч. 1919—20 посол у Фінляндії. Від 1920 до 1945 р. жив постійно у Відні, де був заарештований большевиками. Помер в ув'язненні.

[82] Очевидно, долярів.

[83] Іван Коссак (1879—1926). Сотник УСС. Громадський і військовий діяч. У 1925 р. виїхав на Україну, де незабаром помер в наслідок поранень, що їх зазнав під час боїв з поляками. М. Грушевський присвятив йому некролог («Україна» 1926, кн. 6, стор. 190—191). У словниковій частині Енциклопедії Українознавства т. 3 (1959), стор. 1146, подано його дату смерти, очевидно помилково, 1927 р.

[84] Українських Січових Стрільців.

[85] Степан Гриневецький (1877—1942). Український громадський і політичний діяч у США був лікарем у Чікаґо. Пізніше визначний гетьманський діяч.

[86] Підкреслення М. Грушевського.

управи Союзу «Голодним України»(,) він[87] зможе прислужитись справі помочи Вел.(икій) Україні, яку останніми часами в Америці цілком занедбано, і національна преса рішучо нічого не хоче для неї робити, а Філядел.(ьфійське) «Обєднаннє» мабуть і умисно її забиває. До мене Косак особисто теж прихильний чоловік, отже коли Вам можна, я просив би Вас занятись його справою, а саме:

коли Дітройтські відносини позволять Вам, прошу поговорити з Сембратовичом (а як Вам самому не зручно, то може через якусь иньшу особу(,) виясниги йому, що Косаку треба їхати зараз, бо инакше проїсть гроші на дорогу. Є чи нема[88] посади, се однаково, він собі заробіток знайде, аби лиш йому *зараз*[89] прислав Сембратович Affidavit чи які там треба папери для візи. Коли ж Сембратович буде отягатись, або Ви не вважатимете за добре взагалі вдаватись до нього, то може б Ви самі були б ласкаві Косакови всї потрібні документи вистарати і післати? Лиш аби скоро. Післати можете чи на мої руки, чи на його адресу: Iwan Kossak, Wien V, Hartmanngasse 3 п.[90] 10. На[91] видатки, які б Ви понесли в спорядженню документів, прошу виставити рахунок, ми його покриємо. А там Вас Косак, я певен, не обтяжить нічим. Се порядний, характерний чоловік. І так як[92] я тепер ситуацію собі уявляю — він там в Америці буде Вам корисний. Повторюю: з таборів військових суне, і посуне ще більше до Вас галицьких старшин, котрих може обєднувати не Чиж, може вони зібють ся в иньший центр;[93] так як завертано еміґрації голову Петрушевичом, так тепер — побоююсь — пічнуть завертати революцією, терором, а в тім дуже тяжко буде визнатись, де правда, а де бляґа, і бляґи буде далеко більше ніж правди. Косак, людина авторитетна, котра знає всіх тих старшин, хто чого варт, буде там дуже на часі. Тому з загального становища добре зробите, коли улекшите йому приїзд.

Ваш останній лист був з 11. V. Не знаю, чи одержали Ви всї книги, на котрі я післав рахунок 26. IV: велику Історію і все иньше? Коли щось роспродали, то прошу ласкаво трохи прислати, бо скупо коло мене. «Не дописує» Америка. Відозва про Соціол.(огічний) Інститут не принесла ніяких наслідків.[94]

Чи одержали книги від Бачинського з Вінніпеґу? (Христюка 1-2).

Фариняк і Цибринський щось не пишуть нічого. Може Фариняк поїхав на фарми десь знов? Ваш щирий М.Грушевський.

По[95] моїм поміченням за політичним погромом заданим нам Антантою іде Страшна внутрішня кріза, наслїдком легкодушности Петр-ча.[96] Його

---

[87] Одне «він»» забагато в реченні.
[88] «Нема» в оригіналі написано двічі.
[89] Підкреслено рукою М. Грушевського.
[90] Очевидно, «помешкання».
[91] Не вставлено в оригіналі над рядком.
[92] Слово «як» вставлено над рядком.
[93] Натяк на праві симпатії серед військових. Чиж був більше лівих поглядів.
[94] Це речення на полі позначене червоною лінією; як слушно зазначає В. Міяковський — ця і дальша червоні лінії зроблені, мабуть, Н. Григорієвом.
[95] Цілий цей абзац позначений аж до кінця на полі червоною лінією. Пор. попередню замітку.
[96] Петрушевича.

уряд або на якийсь час завмре морально, або й зовсім пропаде. Виступлять кличі революційні — але в руках таких(,) що їх не сконтролюєм,. . .[97] з другого боку угодовство, найпідлійшого сорту, і серед того розбитя збиратиме овочі большовизм. Хаос прикрий, який відібється і у Вас, будьте готові. Довірочно!

VIII.

Baden, 5. VII. 923

Дорогий Товаришу! Нині одержав я В.(ашого) листа з 21. VI з 10 дол.(ярами) і фотоґрафію В.(ашої) родини. *Дуже ми нею тішимось*[98] і дуже Вам за неї дякуємо. Дуже раді бачити Вас і Вашу дружину і Ваших дітей, так милих і гарних, нехай щасливі ростуть! Прикро, що Ви стратили роботу і не знаходите підхожого зайятя,[99] ну але нема злого(,) щоб на добре не вийшло: рад я, що взялись до історії орґанізації і так значно сю роботу посунули наперед. Може її друкувати частями? як думаєте! Я хотів би сею зимою випустити І т.(ом) Річника Укр.(аїнської) Соц.(іологічного) Інститута, то якби не було виглядів на скорше скінченнє цілости, а частина була б готова, може б її надрукувати в тім Річнику? Але як думаєте, що краще випустити цілість окремою книгою від разу, то теж добре!

Богато в В.(ашому) листі зачеплено справ, про котрі рад би як найбільше написати, але мало маю часу,[100] бо почав лічити руку сірчаними купелями (мабуть перестудив її сеї зими пишучи в холоднім покою на залізнім столї — скупарка хазяйка пожалувала минї деревляного!) і се забирає минї богато часу.

Отже напишу лише дещо, а дещо в листі до Фариняка, від котрого теж прийшов лист. В суботу поїду до Відня і відти пішлю книги, а в неділю буду писати до Фариняка.

Тїшусь, що так енерґійно заходитесь коло орґанїзації та вияснясте проґрамні питання. Чи діскутували при тім проґраму україн.(ських) соціялістів-революціонерів подану в N 6 Борітеся-Поборете? Звертаю Вашу увагу на неї. *Загальну*[101] *часть, розділ політичний і культурний*[102] *писав для неї я.*[103] Недавно дістав лист від студен.(тського соціялістичного гурта в Леобен (гірнича академія),[104] що діскутовано сю проґраму. Отже проґраму економичну і культурну приймали згідно, а поріжнились на пунктї національнім. Я думаю, дуже було б користно розібрати проґраму сю і в Вашім Гуртї. Правда, *се т. зв. проґрама-махітит, на дальші часи,*[105] — але і Ваша партія чи орґанізація, поруч плятформи еміґраційної роботи мусить орієнтуватись також на дальші цілі. А минї було б дуже цікаво знати — цілком щиро і без церемоній, в чім Ваш гурт згоджується, а в чім ріжниться від виложених там поглядів, — оскільки він близький сьому напрямови?

---

[97] Одне нечітке слово: «та»?

[98] Підкреслено чорним олівцем, очевидно, не Грушевським, який цього листа писав чорнильним олівцем. Мабуть підкреслив сам Т. Починок.

[99] Тут або пропущено н після й, або помилково поставлено гачок — «занятя»?

[100] Повторено «але мало тепер маю часу» і перекреслено рукою М. Грушевського.

[101] Після цього слова перекреслено «вступну».

[102] Після цього перекреслено «обробив».

[103] Це речення підкреслив хтось червоним олівцем. Не Грушевський!

[104] В Австрії.

[105] Підкреслено червоним олівцем, очевидно, не Ґрушевським.

А тим більше тепер, коли на Україні громадянство чекає, що вийде з нового національного курсу, заповідженого большовицькими головачами. Треба ж дати час показати йому себе, і тоді аж вилаяти і осудити, коли буде ясно, що нічого з нього нема. З листів товаришів бачу, що все таки дещо силкуються вони зробити; отже почекаємо. Я большовикам ніякий приятель, мало хто стільки потерпів від них, як я, і далі терплю: книги мої на Україні заборонені; транспорт книг моїх висланих торік (видання Дніпросоюза — Ілюстр.(ована) Історія, Іст.(орія) Укр.(аїни) для шкіл, Старі Часи, Всесвітня Історія, Культур.(ний) Рух) большовики переробили на картон, аби не дати їм розійтись, і богато такого я мав би ще розповісти. Але в політиці не можна числитись почутями, гнівом, роздражненнєм, а треба брати на розум. Треба рахуватись із загальним зростом реакції, з переходом націоналїстичних течій в реакційні, а далї в чисто бандітські. Треба в критиці большовизму, в боротьбі з ним не переходити границї, за котрою починається против-соціялістичне єднаннє [з сього погляду я не без трівоги слухаю вістей про успіхи укр.(аїнських) боївок — чи підуть вони битись з поляками і москалями, то ще хто зна, а що вони можуть почати розбивати Ваші «соціялістичні збори, бібліотеки», редакції — то сього можна дуже побоюватись, бачучи те, що діється скрізь тут].[106] Треба вистерегатись, щоб не опинитись в однім ланцюху з російськими монархістами, і под.

Певно, я розумію, що конструючи партію у Вас, Ви не можете йти за голими теоретичними гаслами, а мусите рахуватись з місцевими Вашими настроями і угрупованнями — з лінією з тактикою большовицького фронту і фронту правого. Тому хоч би хто Вам і схотів давати директиви, а Ви за ними навіть хотіли йти, то з сього не богато вийшло.[107] І я те що пишу отсе, пишу Вам як матеріял під Вашу розвагу і увагу.

6. VII. я вже зовсім був зібрався нести сього листа на почту, коли прийшов з Харкова лист від нашого секретаря Чечеля;[108] він описує свою розмову з Раковським,[109] до котрого він ходив разом з т. Христюком, в справі леґалізації наших київських товаришів. Враженнє їх таке,[110] що українізація все таки йде —не тільки її заповідають; служащі дійсно мусять братись за українську граматику і словник, котрий випускає для них державне видавництво. Треба почекати щоб судити.

Жалую, що не можемо післати Вам нашої фотоґрафії; потерпіть, прошу, — як сфотоґрафуємось, так і пришлю.[110]

---

[106] Квадратні дужки М. Грушевського.

[107] Бракує одного умовного б.

[108] Микола Чечель (1891—?). Визначний член Партії Українських Соціялістів Революціонерів (УПСР), секретар Центральної Ради. Проф. Є. Онацький подає помилково в своїй «Українській Малій Енциклопедії» т. XVI (Буенос Айрес 1967), стор. 2054, що Чечель повернувся на Україну 1924 р. Як бачимо з листів Грушевського це сталося багато раніше. Це саме торкається П. Христюка, який виїхав на Радянську Україну ще весною 1923 р. Чечель виїхав ще перед ним. З цього листа видно, що обидва були в Україні вже весною 1923 р.

[109] Х. Раковський був у 1919—1923 рр. головою українського советського уряду. Раковський був великим ворогом українства взагалі.

[110] В цьому місці є вставка. Речення про фотографії (див. далі замітка 110), яке ми друкуємо далі вставлене було сюди. Видно, Грушевський вагався, чи писати і тому лишив вільне місце, в яке потім і вписав частину додатку, який продовжував потім після речення про фотографії.

Натомість, мушу сказати правду, не тішить мене, що Ви пишете, про симпатичний відгомін, який знаходить у В.(ашому) гурті поклик Винниченка.[111] Се нещастє, що великий талант белетриста і драматурґа дає йому змогу і в політичних заявах[112] знаходити дорогу до почутя нашої суспільности, навіть тоді коли[113] за сими заявами не стоїть ніяка продумана проґрама. На жаль, я мав нагоду пізнати його в політичнім житю як непоправного, необчислимого амбітника, для котрого Україна тільки арена для його влади і блеску. Отже лизнувши трохи тої влади в 1917—18 рр. він не може заспокоїтись і вічно вимишляє якісь комбінації, щоб знову мати ту владу — котру колись добровільно віддав в руки того ж Петлюри, котрого потім так завзято став поборювати. Днів 10 тому я[114] дістав від нього листа, де він закликає мене доконче пристати до їх акції, бо(,) мовляв(,) прийшла рішуча хвиля, я не можу зіставатись пасивним, вони мають для мене місце «відповідне моїм заслугам». Вичисляє при тім, які успіхи здобула їх акція, хто пристав до їх «єдиного національного фронту». Отже бачу хто з ними — купка еміґрації: переважно ті(,) що дістають якусь поміч від пражського «Громадського комітету»,[115] на чолі котрого стоїть Шаповал,[116] другий такий непоправний амбітник, тільки без таланту Вин-ка.[117] Через російських соціятістів-революц.(іонерів) Шап.(овал) знайшов дорогу до чеського уряду, обсадив комітет своїми заушниками, за чеські гроші видають «Нову Україну»[118] і двох з Виннич.(енком) мріють про владу над Україною. Чую, що потиху відновили Директорію,[119] з попередніми членами Макаренком[120] і Швецем[121] — мабуть се мені там місце показують «відповідне моїм заслугам». Але я не можу піти з ними.

---

[111] Володимир Винниченко (1880—1951) письменник і соціял-демократичний діяч, який саме тоді, після повернення з України, куди їздив у 1920 р., намагався об'єднати соціялістичні партії в єдиний національний фронт.

[112] Закреслено слово «часто».

[113] «Навіть тоді коли» написано над рядком замість перекресленого нечіткого слова.

[114] «я» над рядком замість перекресленого «ді»(став)».

[115] Український Громадський Комітет заснований в Празі Микитою Шаповалом (Див. наступну замітку). Цей діяч створив при допомозі УГКомітету в перші роки перебування в Чехо-Словаччині цілий ряд різних наукових, культурно-освітніх і допомогових установ (Українська Господарська Академія в Подєбрадах), Високий Педагогічний Інститут імени М. Драгоманова (в Празі, Українська Реальна Гімназія, Громадський Видавничий Фонд, Український Соціологічний Інститут та інші).

[116] Микита Шаповал (1882—1932). Поет, публіцист, критик і громадський та політичний діяч у правій фракції есерів. Псевдонім М. Сріблянський. Походив з бідної селянської родини на Катеринославщині. За часів української держави декілька разів був міністром у різних урядах.

[117] Винниченка. Останні чотири слова вставлені над рядком замість перекреслених нечітких слів.

[118] Щомісячний журнал. Виходив у Празі в першій половині 1920-х років.

[119] Український уряд після повалення гетьмана П. Скоропадського.

[120] Андрій Макаренко (1885—1963). Є. Онацький у своїй «Малій Енциклопедії» подає рік народження 1883. Визначний профспілковий і політичний діяч — член директорії.

[121] Федір Швець (1882—1940). Член Директорії. Після війни проф. геології Українського Вільного Університету в Празі.

Чим же[122] потягають Ваших людей поклики Винниченка—Шаповала в «Нов.(ій) Україні»? Чи активної боротьби з большовиками? Але ж се значить або провокувати людей на повстанне і підводити нові десятки і сотні під розстріли — як се робить Петлюра і Ко, або примазуватись до якоїсь заграничної війни (сього року рахували на новий польський похід, торік на війну Анґлії з Туреч. і Росією). Чи покликом вертати на Укр.(аїну) і там по тиху організуватись? Але ж сей поклик еміґрація оцінила як незвичайно нефортунне розбудженне уваги і підозріливости большовиків до всяких поворотців. Чи саме гасло національного обєднання? Але розберіть його! Націоналістів ініціятори самі лишають поза обєднаннєм, а соціялісти правдиві не йдуть! Ніхто на Укр.(аїні) не знає сеї акції і не бажає її, се чисто еміґрантське політикантство! Українські комуністи, до котрих зачисляв себе Винниченко, виріклись його (на Україні) і виключити з партії. Зрештою він сам,[123] лишаючи їх, вступив був до большовиків, як вибрався в 1920 р. на Україну. Соц.-революціонерів наших з котрими війшов був за кордоном в радянський блок, вирікся і перед большовиками обмовив. В своїм «Відродженню Нації:, примилюючись до большовиків, обпаскудив і оклеветав Укр.(аїнську) революцію, як лише міг. Другий провідник «фронту»[124] Шаповал звязався з російськими соц.-революц., відірвався від партії і від Центр.(ального) Комітету, котрий його і його товаришів завісив в членських правах.[125] Дуже було б сумно, якби сї люде звабили Ваших товаришів своєю фразеольоґією!

Про се треба б більше писати, та й то вже довго.

Але я не вважав можливим укривати від Вас свою гадку в сій справі, коли стою з Вами в таких щирих і близьких відносинах — написав Вам усе щиро і довірочно.[126]

Про дещо напишу ще в листі до Фариняка.

Історії Літератури т. III повинен був уже вийти сими днями. Я просив Вам післати. Липинського вийшов тільки III том; а I і II не було і не знати чи буде. Чи добре я зрозумів, що Ви досі не дістали Великої Історії України зовсім нічого, навіть того комплєта, що замовляли для себе? Я написав до Львова, щоб сконтролювали, і коли не післано, то щоб післали, але хотів би ясно се нати і від Вас. Крім того скажу післати перші три томи — їх є трохи більше і можна продавати на різно.

З книг моїх особливо прошу роспихати видані бо мині тут з ними роблять конкуренцію різні книгарні, які повимінювали сї книги у Дніпросоюза; я хочу знижити на них ціну.

Щиро витаємо Вас і Дружину Вашу ми всї, і цїлуємо Ваших дїтей! Просимо їх написати нам, чого вони вчаться і чим хотять бути.

Ваш щирий М. Грушевський[127]

---

[122] «же» над рядком.
[123] Перекреслено слово «був».
[124] «Фронту» М. Грушевський вставив над рядком.
[125] Натяк на розкол між лівою і правою фракціями есерів.
[126] «щиро і довірочно» підкреслено червоним олівцем.
[127] Підпис дуже скорочений.

Бібліографія

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ МИКОЛИ ЧУБАТОГО

Подана бібліографія праць проф. М. Чубатого охоплює лише його важливіші наукові праці (книжки, монографії, статті) і не включає критичні рецензії і некрологи про вчених і діячів української культури, що порозкидані по часописах і журналах.

Також публіцистичні статті М. Чубатого не включені в цей список. Відомо, що проф. М. Чубатий значну частину свойого життя присвятив журналістичній праці і він є автором багатьох статтей, друкованих у таких галицьких журналах, як *Нова Рада, Правда* (1919—1920), *Діло, Мета* і *Дзвони* (до 1939 року). Також в Америці проф. М. Чубатий друкував свої численні статті в «Свободі», «Америці», «Новому Шляху», «Українському Житті», «Вільному Слові» і інших часописах. Майбутній бібліограф стоятиме перед нелегким завданням зібрання і реєстрації цього великого журналістичного доробку. Треба підкреслити, що багато статтей проф. М. Чубатого, без огляду на їхні журналістичні шати, становлять важливий матеріял для дослідів історії української громади в Америці, а також заторкують важливі проблеми українського релігійного, політичного і культурного життя.

*
**

«Змагання до релігійної унії з Римом на Галицькій Руси в першій чверті XIII стол». *Альманах Українських Богословів*. Львів 1913.

Митрополит Іпатій Потій, апостол церковної унії. В 300-ліття смерти. Львів 1914.

«Західна Україна і Рим у XII віці у своїх змаганнях до церковної унії». *Записки НТШ,* том 123—124. Львів 1917. Також окрема відбитка.

«Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки». Календар Просвіти, Львів 1921. Також окрема відбитка.

Огляд історії українського права: державне право. Випуск 1 і 2. Львів 1921—22. Друге видання *Огляду* . . . вийшло друком в Мюнхені в 1947 р.

«Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець 14 стол.» *Записки НТШ,* т. 134—5. Також окрема відбитка. Львів 1926.

«Правне становище церкви в Козацькій Державі» *Богословія,* Львів 1925.

„Literatur der Ukrainischen Rechtsgeschichte in Jahren 1919—1929". *Przewodnik historyczno-prawny*. Lwów 1930. No. II, III, IV.

«До питання про початки української нації». *Діло 1931*. Чч. 14—19, 47.

„Gegenstand der Geschichte des Ukrainischen Rechtes". *Contributions a L'Histoire de Ukraine au VII-e Congress International des Sciences Historique, Varsovie 1933.* Publ. Société Scientifique Ševčenko. Leopol 1933.

«До історії адвокатури в Україні». *Альманах Союзу Українських Адвокатів*. Львів 1934.

«Історія Української Католицької Церкви». *Книга Знання. Загальна Українська Енциклопедія,* т. 3. Львів 1934.

Історія уніонних змагань в Українській Церкві. Вип. I—II. Львів 1937 р. Виклади в Грек.-кат. Духовній Академії у Львові. Перевидані в Римі в 1942 р.

«Відродження католицтва у Франції». *Дзвони.* Львів 1938. Також окрема відбитка.

«950 літ християнства в Україні». *Дзвони.* Львів 1938.

«Духове життя українського народу по першій світовій війні». Друковано в щоденнику *Свобода* 1942 р., в листопаді і грудні — 19 частин і в 1943 р., в січні, лютому і березні — 22 частини; разом 41 частина.

„A Clergeman-Apostle of a New Civilization in Eastern Europe". *Review of Religion.* 1943 Autumn. Columbia University.

„The Problems of Modern Ukrainian Historiography". Paper at the Conference of the History of East Central Europe in New York 1943. Published in the *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America.* New York 1944.

„The Modern Ukrainian Nationalist Movement". *Journal of Central European Affairs.* Vol. IV, 3, Boulder Colorado University 1946. Also Reprint.

„The National Revolution in Ukraine". *The Ukrainian Quarterly,* Vol. 1/3. New York 1944.

„Silver Jubilee of the Ukrainian Academy of Sciences", *The Ukrainian Quarterly,* Vol. 1/3. New York 1945.

„Russian Church Policy in Ukraine". *The Ukrainian Quarterly.* Vol. II/1. New York 1946. Also Reprint.

„Ukraine between Poland and Russia". *Revue of Politics,* Vol. VIII/3. Notre Dame University. 1946. Also Reprint.

„Ukrainian Plan for the Organization of Europe One Hundred Years Ago". *The Ukrainian Quarterly,* Vol. II/4. New York 1946.

„The Beginning of Russian History". *The Ukrainian Quarterly,* Vol. III/3. New York 1947.

„Ukraine and the Western World". *The Ukrainian Quarterly,* Vol. III/2. New York 1947.

„History of Ukraine, P. I". *Slavonic Encyclopedia,* New York 1949.

„Mazepa's Champion in the ‚Secret du Roi' of Louis XV". *The Ukrainian Quarterly,* Vol. V/1. 1949

„The Ukrainian Independence Movement at the Time of the American Revolution". *The Ukrainian Quarterly,* Vol. V/3. New York 1949.

«В'їзд Хмельницького до Києва — 1649». (В 300-ліття). *Ювілейний альманах Українського Народного Союзу.* Джерзи Сити 1949.

„The Ukrainian and Russian Conceptions of the History of Eastern Europe". *Proceedings of the Philosophico-Historical Section of the Shevchenko Scientific Society,* Vol. I. New York — Paris 1949. Also Reprint.

„New Views regardeng Catholicism and Orthodoxy in Eastern Europe". *Proceedings of the Philosophico-Historical Section of the Shevchenko Scientific Society,* Vol. I. New York — Paris 1951.

„Ukraine". *American Catholic Encyclopedia,* Vol. XVII, New York 1952.

„The 700th Anniversary of the City of Lviv". *The Ukrainian Quarterly,* Vol. IX/3. New York 1953. Also Reprint.

„Two Conceptions of Ukrainian Nationality in their Historical Development". *Proceedings of the Philosophico-Historical Section of the Shevchenko Scientific Society,* Vol. II. New York — Toronto 1953.

„State and Church in Ukraine after 1654". *The Ukrainian Quarterly,* Vol. X/1. New York 1954.

„In Defense of Religions Freedom in Ukraine". — A Letter to Nikita Khrushchev. *The Ukrainian Quarterly,* Vol. XIII/2. New York 1954.

„Bohdan Khmelnytsky Ruler of Ukraine". *The Ukrainian Quarterly*, Vol. XIII/3. New York 1954.

«Митрополит Андрей та православний світ». *Логос*, 1955/2. Йорктон, Канада.

«Історія м. Тернополя». *Збірник «Шляхами Золотого Поділля»*. Філадельфія 1960.

«Князь Константин Острожський та його роля в історії України». *Америка*, чч. 34—54. Філадельфія 1960.

«Київська Русь в нових советських та польських дослідах». *Записки НТШ*, том 169. Збірник на пошану Зенона Кузелі. Париж, Ню Йорк, Мюнхен, Торонто, Сідней 1962.

„The Meaning of ‚Russia' and ‚Ukraine'" *Readings in Russian History*, Vol. I, by Prof. S. Harcave. New York 1962.

„Selected Bibliography on Ukraine in English". *America*, Philadelphia 1962. November, 8, 15, 23, 29.

«Чи повстання гайдамаків було українською національною революцією?». *Америка*, Філадельфія 1964, чч. 65, 66, 67.

«Справа Київського Патріярхату та майбутнє українського Християнства». *Америка*, Філадельфія 1964, чч. 107, 108, 109.

«Київський Патріярхат, церковна та національна справа». *Овид*, Чікаґо 1964.

«В справі церковної богослужебної мови». *Америка*, Філадельфія 1964, чч. 39, 41 42, 43.

«Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньо-словянських націй». *Записки НТШ*, том 178. Ню Йорк — Париж 1964.

Історія християнства на Руси-Україні. Т. I до 1353 р. Стор. XIX+816. Рим— Ню Йорк 1965. Видання Укр. Кат. Університету в Римі.

„A Reply to Father Meijer on the Union of Brest" *Diakonia*, Fordham University. New York 1968/3.

„Ukrainian Catholic Church after II Vatican Council". *The Ukrainian Review*, London 1969. (In printing).

«Як народжувалася наука історії українського права». *Науковий Збірник Українського Вільного Університету на пошану проф. Івана Мірчука.* Мюнхен — Ню Йорк 1969 (в друку).

Михайло Ждан

Дискусія і полеміка

Лев Шанковський

НАРИС ІСТОРІЇ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917—1967. На основі книги «Золоті ворота», в-ва «Червона Калина» у Львові (1937). З доповненням новими матеріялами. Видання Ювілейного Комітету для відзначення 50-річчя створення формації Січових Стрільців. Редакційна колегія: д-р Олесь Бабій, Володимир Зарицький, Дмитро Герчанівський і інж. Богдан Білинський при співпраці Романа Завадовича. Обкладинка проєкту В. Зарицького, роботи Любомира Рихтицького. Віньєта «Золоті Ворота» — арт. мал. М. Гарасовської-Дачишин. Ювілейна пропам'ятна відзнака — арт. мал. Леонід Перфецький. Друкарня М. Денисюка, Чікаґо, 1969, 663 стор.

Перед нами об'ємистий нарис воєнної історії формації Січових Стрільців (у скороченні СС, у вимові — ЕсЕс). Січові Стрільці (СС), у відрізненні від Українських Січових Стрільців (УСС), були формацією Дієвої Армії УНР, тобто Наддніпрянської, а не Галицької Армії. У Дієвій Армії УНР, Січовими Стрільцями називано по черзі такі формації: Галицько-Буковинський курінь СС, Перший курінь СС, Перший полк СС, Окремий Загін СС, Дивізію СС, Корпус СС і Групу СС.

Ґалицько-Буковинський курінь СС сформувався в листопаді 1917 року і він, по суті, був леґіоновою формацією, складеною з галицьких, буковинських та угорських українців для боротьби проти Австро-Угорщини, з якою тоді ще УНР перебувала в стані війни. Початок формації Січових Стрільців як всеукраїнської формації Армії УНР слід датувати Йорданом 1918 року, коли відбулися памятні збори Січових Стрільців у Києві, які відкинули леґіонову концепцію Галицько-Буковинського куреня СС, а теж різні радянські концепції, що в цій частині проявлялися, і схвалили ідейно-організаційні принципи, що стали обов'язковими для формації Січових Стрільців в українській армії. Характеристичною ціхою Січових Стрільців, що відрізняла їх від інших з'єднань української армії, було існування Стрілецької Ради як дорадчого органу Команди СС, що проіснувала весь час існування формації Січових Стрільців.

Таким чином, від Йордану 1918 року, датується існування Січових Стрільців в Українській армії і від тоді її незмінним командиром є полк. Євген Коновалець. Спершу формація СС творить Перший курінь Січових Стрільців (командир куреня — Андрій Мельник; сотенні командири — Роман Сушко, Іван Чмола, Василь Кучабський, Федь Черник; зав'язок батерії — Роман Дашкевич, лікар — д-р Кость Воєвідка; постачання: Гриць Гладкий та Іван Даньків), якому дуже скоро прийшлось прийняти

бойове хрищення у збройній боротьбі проти большевицьких повстанців у Києві, а потім проти інвазійної армії московських большевиків під командою царського полковника М. Муравйова. Після визволення Києва, 1-й курінь СС розгортається в 1-й полк СС, який, одначе, не бажає служити новому гетьманському режимові в Україні й розв'язується. Значна частина Січових Стрільців продовжує військову службу в рядах Запорізької дивізії, але в серпні 1918 року, Січові Стрільці збираються в Білій Церкві для відновлення своєї формації, яку дозволив створити гетьм. Скоропадський. За гетьманату, Січові Стрільці творять Окремий Загін СС, який мав розгорнутися в бриґаду, але в межичасі ОЗСС бере участь в повстанні проти гетьманату, якого (повстання) був мілітарною опорою. У новій Дієвій Армії УНР, Січові Стрільці скоро розгортаються в дивізію, а потім у корпус двохдивізійного складу і, врешті, в групу Січових Стрільців, до якої крім двох дивізій СС (вони мають порядкові числа 10-ої і 11-ої дивізії СС), входять теж 9-та Залізнична дивізія, що була сформована з решток Корпусу залізничної охорони (к-р ген. Ол. Осецький), який теж був мілітарною опорою протигетьманського повстання, а його командир, ген. Осецький одним із головних змовників.

Назва Січові Стрільці (СС) прийнялася для київської формації Січових Стрільців тому, що її основниками були, головно, колишні Українські Січові Стрільці (УСС), які попали були в російський полон. Ними були Андрій Мельник, Роман Сушко, Дмитро Герчанівський, Петро Пасіка, Василь Кучабський, Федь Черник, Іван Чмола і баг. інших, і серед них тільки полк. Євген Коновалець не був «усусусом», але полоненим старшиною австрійської армії. Все ж таки, із значної кількости «усусусів» у рядах формації (київськи) Січових Стрільців, годі робити висновок, що в ній переважали галичани. Цілком навпаки: в корпусі Січових Стрільців величезна більшість (около 80%) старшин і стрільців були наддніпрянцями. Хоч корпусним командиром був полк. Євген Коновалець, то начальниками штабу у ньому були полк. Сулківський і після нього — полк. (ген.) Марко Безручко, оба наддніпрянці. Командирами обох дивізій були галичани (полк. Іван Роґульський і полк. Роман Сушко), але начальниками штабу були наддніпрянці (полк. Всеволод Змієнко і полк. Юрій Отмарштейн). На 6 полків піхоти було 5 командирів наддніпрянців і тільки один галичанин; на 6 полків артилерії — відношення те саме: 5 командирів полків — наддніпрянців і тільки один галичанин; на 2 дивізіони кінноти — одним командував галичанин, другим наддніпрянець, при чому слід ще підкреслити, що кінноту СС, головним чином, складав Лубенський сердюцький кінний полк, який перший, під Червоним трактирем перейшов на бік Січових Стрільців під впливом свого полк. священика о. Матиюка і зі своїм командиром полк. Юрієм Отмарштейном. Не можна недоцінювати вкладу гетьманської Сердюцької дивізії в розгортанні Січових Стрільців: сердюки 1—3 полків зі своїми старшинами створили 3-й полк СС, сердюки й старшини 4-го сердюцького полку — 4 полк СС. На базі серд. гарматного полку створено гарматну бриґаду СС, при чому не можна теж і забути, що к-р сердюцького гарматного полку, полк. Афанасіїв служив за Центральної Ради в артилерії СС і склав тоді перший артилерійський статут української армії (Дашкевич, стор. 73). Велика більшість старшин гарматної бриґади СС були старшинами сердюцького гарматного полку. У нас доволі часто, в разючій незгоді з фактами, представляється Сердюцьку дивізію як частину національно несвідому, з російським духом, що розбіглася й розсипалася в повстанні проти гетьмана виключно тому, що ця частина була створена

за гетьманату. Частини, які існували за гетьманату, не виключаючи й кадрів гетьманських Корпусів, всі приєдналися до протигетьманського повстання (Запорожці, Сірожупанники, Чорноморці, Низові козаки з Могилева, а теж кадри I—VIII корпусів), і відограли значну ролю в створенні Армії УНР. Протигетьманські повстання з «народу» розбіглися або перейшли на бік ворога.

Оці зауваження воєнно-історичного характеру, я вважав за потрібне подати перед рецензією на книгу, щоб і читачеві неспеціялістові було точно зрозуміло про історію якої саме частини української армії говориться у цій книзі. А говориться в ній про найкраще зорганізовану частину української армії часів визвольної війни 1918—1920 рр. З точки зору військової організації Корпусу Січових Стрільців уявляв собою нормальний, реґулярний армійський корпус двохдивізійного складу, в якому були організовані всі роди зброї й запільні служби згідно з тодішніми організаційними нормами. Корпус СС мав 6 полків піхоти, стільки ж полків артилерії (по суті — артилерійських дивізіонів (полк кінноти з двох дивізіонів, панцерний дивізіон в складі 4 панцерних потягів, автопанцерний дивізіон технічно-інженерські й зв'язкові частини, допоміжні відділи й запільні служби (постачання, медично-санітарну, обози, автоколону тощо), але й мав теж те, чого не мали з'єднання української армії (за винятком — Галицької армії) в 1919 році: Запасний кіш (старшинська й підстаршинська школи СС, 2 запасові курені для поповнення обох дивізій СС, пресову кватиру СС) і власні вишкільні сотні, наприклад, кулеметні (скорострільні), які дбали про військовий вишкіл для фронтових дивізій. Що інші частини української армії в 1919 році цього всього не мали, не було їх виною. Ось, наприклад, Запорізький корпус, який мав найбільше даних на те, щоб стати рівнорядною щодо організації частиною з корпусом СС, не міг завершити своєї організації, бо йому через інтриґи забрано фахового командира (полк. Болбочана), пережив бунт його наступника (от. Омелька Волоха) і врешті був пограбований зі всього свого військового майна, коли перейшов на румунську територію. Бо коли знаємо, що в 1919 році, Гарматня бриґада СС була найсильнішою частиною Дієвої Армії УНР (20 батерій), то це було тільки тому, що румуни пограбували в Запорізького корпусу 80 гармат і амуніцію до них. Цих гармат ніколи вже пізніше не мав Запорізький корпус у своїх артилерійських частинах.

Беручи це все до уваги, появу воєнно-історичного нарису про Корпус Січових Стрільців треба тільки привітати. Варта привітати також тому, що Січові Стрільці не мають такої воєнної-історичної літератури, якаб б відповідала їх значенню. Бібліографія І. Шендрика разом з доповненнями Дмитра Герчанівського інформує докладно про власні джерела до історії СС (в доповненнях Герчанівського пропущено І том праці В. Проходи «Записки непокірливого» (Торонто, 1969, перед появою книги її частини були друковані у «Вільному слові»), яка є доволі важливою для історії СС. Не подано теж ні в бібліографії, ні в доповненнях большевицьких джерел, які теж подають цікаві факти і причинки, яких поминути не можна. Ось, наприклад, у своїй книзі «Червоне козацтво» (Київ, 1965) І. Дубинський і Г. Шевчук подають доволі широко про воєнні операції червоного козацтва проти СС (стор. 56 і дальші). На стор. 63 цієї книги читаємо, між іншими, таке: «Під Шепетівкою на полю бою залишився поранений інгуш Рамазан. Галичани-січовики запропонували йому здатися. Рамазан відповів: «Червоні не здаються» — і відкрив вогонь з маузера. Вбивши кількох петлюрівців, останню кулю він зберіг для себе. Наступного дня бронема-

шина противника доставила до польового караулу червоних козаків тіло героя і лист галицьких офіцерів з описом подвигу Рамазана. Так билися і вмирали безстрашні бійці пролетарської революції».

До цього небувалого в большевицькій літературі признання для свого противника (шанують ворожого героя) можна додати гірку нотку про долю червоних козаків у сталінській імперії, що вони її будували своєю кров'ю. Червоні козаки були винищені Сталіним дощенту, разом зі своїми «прославленими» командирами (Віталій Приймаков та інш.). Серед уцілілих від сталінського погрому червоних козаків знайшовся теж автор названої книги, комбриґ Червоного козацтва Ілля Дубинський, син священика зі села Бутенки на Полтавщині. Від 1933 до 1956 року мав доволі часу в совєтських концлагерях для роздумів, що це таке «пролетарська революція» в сталінському виданні. Вийшов з концентраку, коли в наслідок страйків і повстань в совєтських концлагерях (1953—1956) Кремль рішився їх розвантажити, а багато в'язнів реабілітувати.

Невикористання большевицьких джерел є причиною, чому в книзі немає згадки про те, що комдив Таращанської (44-ої) совєтської дивізії, Микола Щорс (1896—1919) загинув у бою з Січовими Стрільцями. 30 серпня 1919 року М. О. Щорс виїхав у село Білошицю, де тоді перебував штаб Богунського полку (на фронті проти СС під Коростенем). Під час огляду передових позицій, він був убитий ворожою кулею («Українська ССР в періоді громадянської війни, том II, Київ 1968, стор. 338). Про загибіль Щорса нічого не знали історики СС у періоді між двома війнами. Наступником Щорса на посту комдива Таращанської став І. Н. Дубовий, який теж впав жертвою сталінського терору.

Все ж таки, перегляд джерел власних і большевицьких до історії корпусу СС, переконує нас, що з існуючої літератури предмету важко було б історикові відтворити повну воєнну історію Січових Стрільців. Чому це так є, частинно пояснив нам ще в 1933 році Іван Кедрин у львівському «Літописі Червоної Калини» («Чому досі нема повної історії Січових Стрільців?», ЛЧК, 1933, ч. 3), а теж у своїй передмові до Альманаху «Золоті Ворота», який появився виданням «Червоної Калини» в 1937 році. Цю передмову І. Кедрина передруковано в «Корпусі Січових Стрільців».

Отже в 1937 році появилися «Золоті Ворота», що мали стати першою повною історією Січових Стрільців. Альманах цей складався із 4 частин: 1. Стаття д-ра Василя Кучабського, «Від первопочинів до Проскурівського періоду», 2. Стаття ген. Марка Безручка, «Від Проскурова до Чорториї», 3. Стаття полк. Євгена Коновальця, «Причинки до історії української революції» і 4. Бібліографія Івана Шендрика. Польська цензура сконфіскувала була статтю полк. Євгена Коновальця і альманах «Золоті Ворота» появився без неї. У відповідному місці зазначено було, що такі й такі сторінки пропущено з «технічних причин».

Книга «Корпус Січових Стрільців», є засадничо передруком «Золотих Воріт». Тепер уже в ній маємо Коновальцеві «Причинки», а теж інші доповнення, деякі документи, матеріяли про дію Ювілейного комітету для відзначення 50-ої річниці постання формації Січових Стрільців. Яку це все має вартість для сучасних і майбутніх українських воєнних істориків? Найбільшу вартість посідає стаття ген. М. Безручка, бо це є фаховий огляд воєнної історії СС «від Проскурова до Чорториї» і, очевидно, Коновальцеві «Причинки», бо вони дають дуже авторитетне пояснення подій української революції, написане під безпосереднім їх враженням

командиром такої формації, як Січові Стрільці. Доброю, солідною є бібліографія І. Шендрика і дуже потрібними доповнення Дм. Герчанівського. Цілість, на мою думку, псує стаття Василя Кучабського, яка є публіцистичним трактатом, а не воєнно-історичним оглядом чи нарисом. Стаття Кучабського воєнної історії Січових Стрільців від «первопочинів до Проскурівського періоду» не висвітлює, а навіть часами виявляє воєнно-історичний дилетантизм, зокрема в різних перебільшених твердженнях (пор. напр. стор. 230, де Кучабський цілком невірно інформує про склад ворожих сил і називає большш. військові частини, які ніколи не існували, напр. «Звенигородську дивізію»). Таких методів воєнно-історична наука не вживає, бо вона дуже старанно й вибагливо оперує фактами і заздалегідь відкидає чутки, поголоски, неперевірені твердження.

Інша справа зі статтею Кучабського, це та, що вона містить твердження, які автор у своїх пізніших працях заперечив, або подав їх в іншому насвітленні, як, наприклад, у погляді про доцільність протигетьманського повстання. Найцінніші праці дав Кучабський з історії української дипломатії, як теж з історії української справи на мировій конференції. Коли порівнювати статтю Кучабського в «Золотих воротах» з його основною працею в німецькій мові («Західня Україна в боротьбі проти Польщі й большевиків», Берлін 1934), то виявляється, що стаття «Від первопочинів до Проскурівського періоду» дарма що вона була надрукована в Альманаху «Золоті Ворота» в 1937 році, мусіла бути написана значно раніше від «Західньої України», можливо ще для повної Історії СС у вид. «Українського слова» (1921), яке пропало. Порівнання з іншою працею В. Кучабського, а саме зі статтею «Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у «Чотирикутнику Смерти» в липні-серпні 1919» ЛЧК, Львів, 1931, чч. 10—12) утверджує нас тільки у цьому переконанні.

Таким чином, якщо редакція «Корпусу Січових Стрільців» рішила, в новому виданні, надрукувати статтю Кучабського, вона б мусіла була її науково зредаґувати. У нотках треба було навести всі твердження статті, які пізніше автор заперечив, а теж факти з інших джерел, які ставили в сумнів твердження Кучабського, як ось про цю неіснуючу «Звенигородську дивізію» большевиків. Тоді б поміщення статті Кучабського мало научний глузд, але, на мою думку, ще порстіший вихід був, коли б замість статті Кучабського, або поруч неї поміщено іншу статтю, яка б перш-за-все давала воєнно-історичний нарис історії Січових Стрільців до Проскурівського періоду, а зокрема під час другої московсько-большевицької інвазії на Україну на переломі 1918 і 1919 років.

Бо так, як є, ціла низка проблем воєнної історії Січових Стрільців, а в тому теж української воєнної історії не порушено в книзі «Корпус Січових Стрільців». Загальниками цих проблем вияснити не можна. Українська воєнно-історична наука досі не знає, чому українська армія залишила Лівобержжя і здала Київ без бою. Чи це сталося тому, що Січові Стрільці, замість всією своєю силою вдарити по головному ворогові — Таращанської дивізії, роздрібнили свої сили й ув'язувалися в бої з бунтарськими отаманами типу Ангела, Зеленого чи Хименка? Чому ударна група Сушка не зуміла об'єднатися із Зопоріжцями і здобути з ними якусь перемогу над інвазійним військом, бо ж у війні перемоги ніщо заступити не може? Чому роздрібнено Січових Стрільців на дрібні групи (Роґульський, Сушко, Думин) і чому здано Київ без бою? Яка була роля Січових Стрільців у коротесенькій операції і чи не мас часом рації В. Прохода (теж полк. Пузицький), коли критично оцінює операції Січових Стрільців у цьому ра-

йоні? Як дійсно малась справа з почервонінням Січових Стрільців у лютому-березні 1919 року і які були «позиції» Стрілецької Ради перед виданням Декларації СС, бо ж існує свідчення ген. Петра Єрошевича, тоді командира IX арм. корпусу, що на нарадах 1 квітня і 11 квітня командири СС були за негайним порозумінням з большевиками (на нараді в Шепетівці голоси поділилися так, що тільки один голос Симона Петлюри переважив за продовжуванням боротьби проти большевиків).

Ці і багато інших питань довго ще хвилюватимуть українського воєнного історика, але до відповіди на ці питання Кучабський навіть не підійшов. Найкращий доказ: просимо перівняти нарис Кучабського з доповненням В. Зарицького «Бій під Житомиром», і можна зрозуміти, про що нам ідеться. У Зарицького маємо воєнну історію на одному етапі, в Кучабського її нема. Натомість Кучабський любується в анекдотах, ось хочби згадати його знаменитого вістуна Гука, який на стежі скоро став «сотником Гуком» і «отаманом Гуком», коли до його стежі приєдналися сотні й тисячі протигетьманських повстанців. Але, анекдоти не творять воєнної історії.

У книзі «Корпус Січових Стрільців» існує ще один важливий «пробіл», а саме брак доповнення, яке б з'ясувало читачеві ясніше, чому Січові Стрільці демобілізувалися в Чорториї і не брали участи в I Зимовому Поході. Атаки на Січових Стрільців сиплються, як з рогу обильности, власне за цю демобілізацію. А власне на це питання, ясну й переконливу відповідь дав визначний старшина формації СС, полк. Михайло Курах («Чи СС брали участь в Зимовому Поході?» Вісті комбатанта, Нью-Йорк, ч. 1—2, 1961, стор. 24—36). Цю статтю треба було обов'язково включити до збірника.

Критичні замітки про книгу (ми б ще додали дуже погане графічне оформлення друку, без якого можна було обійтися, напр., марґінеси й приміщення ілюстрацій!) не мають на меті применшити значення появи цієї книги. Значення її появи є безспірне: українська воєнно-історична наука отримала дослівно 5 хвилин перед дванадцятою нарис воєнної історії формації Січових Стрільців, які у визвольній війні відограли дуже важливу ролю. Український читач на чужині отримав книгу, з якої міг би багато дечого повчитися і недавню історію сового народу пізнати, якщо б тільки цього хотів. Ми розуміємо дуже добре труднощі, які мав Ювілейний комітет, видавці і редактори, щоб ця книга появилася. Всім, хто до цього причинився довівши до реалізації задуму, головно редакції збірника і новим його авторам, належиться признання і щира подяка. Вони зробили добре і чесне діло: увіковічнили пам'ять цих своїх незабутніх друзів по зброї, які історію Корпусу Січових Стрільців писали кров'ю.

Огляди-рецензії

Ілля Витанович, *Аґрарна політика українських урядів 1917—1920*. Мюнхен: Українське Історичне Товариство (Серія: Монографії, ч. 2), 1968. 69 стор.

Період часу наших змагань за незалежність у 1917—1920 рр. насвітлений доволі детально в багатьох публікаціях, зокрема в мемуарах учасників подій. Свого часу, насамперед у 20-их рр. та на західньо-українських землях запанувала мода надати блеску романтики та героїзму цим подіям, і під саме таким поглядом треба розглядати зараз тогочасні, здебільшого дуже особисті й не надто критичні, численні спогади та статті в періодичній пресі. Дещо пізніше, в 30-тих рр. появляються уже серйозніші праці, присвячені змаганням (напр., історія Д. Дорошенка, збірники «За Державність», праці Наук. Інституту у Варшаві і др.). Період 40-вих та 50-тих рр. приносить повний застій відносних досліджень (вийняток становить хіба праця І. Мазепи «В огні і бурі революції») мабуть тому, що суспільство ще надто міцно абсорбували події часів 2-гої світової війни, масової еміґрації, та вростання в умови країн нового поселення. Під кінець 50-тих рр. та вже в наших 60-тих рр. відродилась мода писати про визвольні змагання; зокрема тепер уже дуже нечисленні учасники подій почувають себе до обов'язку ще раз доповісти про 1917—1920 рр. природно так, як вони їх бачили, або докладніше так, як би вони хотіли їх бачити. Серед таких новопояв, чи то типу історичних розвідок, чи типу мемуарів важко привести заголовки, які б повністю заслуговували на назву об'єктивної, аналітичної студії.[1] У 60-тих рр. відмічуємо також відродження чи пак пожвавлення «зацікавлення» до подій в Україні в 1917—1920 рр. у публікаціях, виданих в УРСР, проте всі вони, незалежно від об'єму підходять (за загально прийнятими на заході критеріями) під категорію дуже несовісних, низькоякісних памфлетів, а швидше пасквілів.

Проте найбільшим недоліком літератури про 1917—1920 рр.[2] є те, що в ній дуже недостатньо, а ми б сказали й недбало насвітлені окремі ділянки спроб державного будівництва (поза військовою та політичною). Звичайно, найправильніше було б вдарити себе в груди й отверто признатись, що виразних факторів державного будівництва в нас майже не було. Такі сектори як транспорт, промисловість, пошта, фінанси (не лише державна каса) були de facto поза будь-яким інтересом тогочасних наших діячів, і вся наша література цю сумну дійсність тільки всеціло підтверджує. Очевидно, що заінтересовані діячі «пояснюють» цей факт найрізноманітнішими «силь-

---

[1] Ця загальна характеристика не зменшує ціни й ваги таких вийнятково цікавих мемуарів, як Є. Онацького (про Римську місію), Р. Роздольського (про Союз Визволення України), чи насамперед «Щоденника» В. Винниченка, ще сьогодні нами самими «засекреченого» та сцензурованого.

[2] Прикро зазначити, що після цілого півсторіччя навіть голі роки визвольних змагань не визначені акуратно: одні пишуть про 1918—1919 рр, другі розтягають цей період на 1917—1921 рр., а є й такі, що 1922—1923 рр. вважають причетним до цього періоду.

нішими за них» обставинами, але ці пояснення залишаються дешевими поясненнями, а дійсність залишилась віднотована цифрами, документами, а також свідченнями чужинців, не зацікавлених у вибілюванні чи ідеалізуванні ситуацій.

Єдиний вийняток тогочасної діяльности у економічній площині становить аґрарна проблема, яка, до речі, в силу історичних обставин була в Україні все одно в центрі уваги політичних осередків і широких мас населення. Тут, уже для того, щоб протидіяти більшовицьким лозунгам (і програмі) треба було перевести деякі конкретні закони та практичні заходи. Проте література про визвольні змагання 1917—1920 рр. і в цій ділянці зовсім убога. Тому із вдоволенням треба привітати нову працю І. Витановича: *Аґрарна політика українських урядів (1917—1920)*, видану Українським Історичним Товариством у 1968 р. Уже в першому розділі своєї праці автор правильно завважує, що більшість нашої літератури по аґрарному питанні аналізує здебільшого дореволюційну ситуацію. Перших біля 20 сторінок праці І. Витанович також присвячує обговоренню стану в Україні після Столипінської реформи, а у своїх підсумках накреслена ним картина подібна до тієї, яку накреслило й багато радянських дослідників.[3] Ніде правди діти — Україну обсіли тоді чужонаціональні поміщики; до речі, автор повинен був більше виразно зазначити, що іменно польські поміщики були найгіршими і для українського селянина, і для економіки країни (перестарілі методи господарювання, часті перепродажі маєтків, банкротства). Що ж робили українські діячі того часу, щоб зарадити лихові та допомогти селянству? Відповідь на це питання і дає І. Витанович у конденсованій формі, обговорюючи насамперед програми українських політичних партій (ст. 16—26), а далі заходи української влади під час визвольних змагань (ст. 26-60).[4] Як це часто буває в житті — точки програм українських партій (УПСР, УСДРП, УДХП, ТУП і др.) виглядали доволі гарно на папері (але й тут вони не були достатньо детально й глибоко розроблені), а підготування та переведення в життя відносних законів 1918—1919 рр. виглядало інакше. Немає сумніву, що всі керівники сільсько-господарського ресорту (міністри, секретарі, товариші секретарів, дорадники), до яких би урядів вони не належали пробували розв'язати селянське питання згідно з тогочасними можливостями та з добрими інтенціями. Виглядає сьогодні так, що проєкти періоду Центр. Ради були ще наймилішими для розагітованих[5] провідних кіл села, але водночас найменше спрецизованими. Проєкти періоду Гетьманату чи Директорії користали вже з досвіду неуспіхів та палких дискусій 1918 року, але були таки менше революційними, а тому і менше популярними. Проте навіть проєкти законів Гетьманського уряду виявляли турботу щодо малоземельних селян та намічували заходи допомогти їм приділами розпарцельованих зе-

---

[3] Найважливішими ми б тут назвали праці Н. Н. Лещенка: *Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года* (Київ, 1959), та М. А. Рубача: *Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине* (Київ, 1957). Деякі цікаві дані знаходимо теж у книзі Ф. Є. Лося: *Революція 1905—1907 рр. на Україні* (Київ, 1955).

[4] Точно беручи автор обговорює лише період із січня 1918 р. до квітня 1919 р., проте розглядає теж відносні пасажі Універсалів Центр. Ради та постанови І-го Всеукр. селянського з'їзду з 1917 р., що, по суті, законодавчими ще не були.

[5] Ситуація якраз *нормальна*, зокрема в умовах громадянської війни. Цього факту тогочасні діячі дотепер не усвідомили.

мель. Маркантним аспектом земельних законів 1918—1919 рр. є те, що в своїй остаточній інтерпретації *власником* всієї землі вони роблять *державу per se*. Такий вихід був би непоганим, якби така держава існувала в прецизно окресленій формі, і якби її влада була вільною від натисків різних партикулярних внутрішних і зовнішних угрупувань. Як ми знаємо — цього не було; протягом всього декількох місяців форма влади в Україні мінялась аж тричі, і жодна з цих форм не ґарантувала доцільної, модерної і справедливої системи землекористування. Навпаки, намічені (в дуже схематичній формі) системи являлись по суті гібридними та компромісовими, а інколи просто коньюнктурними. Часто повторювані тоді терміни: «трудове селянське господарство», «трудове селянство», чи «трудові норми» це трафарет без змісту. Жодних об'єктивних, науково обґрунтованих критеріїв цієї «трудовости» ніхто не випрацював, а й сьогодні їх випрацювати майже неможливо. Так же само як до сьогодні немає ясности, в чому були різниці між гаслами націоналізації чи соціялізації землі? Чи не єдиним ясним законом тих часів можна вважати закон Директорії з 18 січня 1919 р. про додатковий земельний приділ для козаків армії УНР. Абстрагуючи від патріотичної мотивації цього закону чи факту пропаґандистського заходу протидіяти дезерції із рядів армії, цей закон таки в дечому нагадує трактування польських «леґіоністів» у післяверсальській Польщі в 1921—1923 рр.

Висновки І. Витановича слід вважати правильними. Він зазначає, що велику земельну власність треба було вивласнити *революційним* порядком, без викупу, тим більше, що у величезній більшості вони були в руках чужо-національного елементу. Звичайно, існувала можливість, що цей елемент після закріплення української влади в Києві став би мабуть лояльним до цієї влади, і з ціллю збереження своїх прибутків піддержував би активно цю владу. Але в критичних роках визвольних змагань цей елемент лояльним не був, а еміґраційні роки після революції показали, що він і закордоном залишився українофобським. На жаль, земельні комітети, чи інші форми пробудження села в 1917—1918 рр. не піддержали як слід своєї рідної влади, і заплатили незабаром за це важкою, майже безвиглядною колгоспною неволею. Так, до речі, виявилось, що розхвалюваний у нас інстинкт, чи то сила «своєї земельки» має теж свої неґативи. Нам відомі вже численні випадки з історії, коли ця сила була в стані переважити національні та економічні постуляти. Тому тільки частково можна погодитись із другим фундаментальним висновком І. Витановича, що індивідуальне (знову «трудове») господарство є *оптимальною* формою землеволодіння для українського села. Ми можемо його допустити чи навіть попирати, але ніяк не фаворизувати. За сучасних економічних умовин пануючою тенденцією є координація, комасація, злиття господарських одиниць, зокрема якраз одиниць ділянки т. зв. вільної приватної ініціятиви. Як же ж у таких умовах можна ставати на захист «родинних» господарств? Приклад держав-піґмеїв тут недоречний.[6] бо по-перше Україна є великодержавою, а по друге навіть у Данії чи Голландії, не згадуючи про Францію,

---

[6] У нас, зокрема в західних областях, панувала мода до 1939 р. годувати нас прикладами із таких країн як Швайцарія, Голландія, Данія, Ірляндія, природні й кліматичні умови яких діяметрально різні від українських. Приклад такої, напр., Ірляндії як дороговказу для нашої визвольної політики є тим більше недоречним, що багато років після здобуття самостійности ця країна й надалі економічно і політично важить дуже мало.

Німеччину чи інші розвинуті держави, найкращими економічними показниками можуть почванитись передусім великі «хутори», із інколи поважною найманою робочою силою (не згадуючи про коштовні сільсько-господарські машини, на яких стати лише хліборобів-багатіїв). Крім цього: де ж межа для родинного «трудового» господарства, — запорука того, що просперуючи економічно воно не почне користуватись найманою робочою силою, упривілейованим кредитуванням (обґрунтованим економічною доцільністю!), збільшеними впливами особливо аґресивних та користолюбних одиниць? Ми ж не хочемо після міцної індустріялізації України стати (у добу атомної енерґії та міжпланетних польотів) сільсько-господарською країною? Немає сумніву, що село наше треба зберегти і скріпити, але зробити це можна зараз лише *синтезою різних форм землеволодіння*, чи краще, *землекористування*. Масова втеча кращих та активніших сил із села до міста в капіталістичних держвах, чи мізеріях сільського господарства н. пр. Польщі з її експериментом збереження приватного господарства на селі в соціялістичній системі змушують призадуматись над вартістю такого експериментування.

В загальному книжку І. Витановича треба вважати цінною появою на книгарському ринку. Це одна з небагатьох публікацій, яка не говорить в сотий раз про «геройські бої з червоною навалою», чи про маніфестації на Софійському майдані, чи «пробудження мас», а трактує серйозну проблему землекористування, над якою ми дуже недостатньо працюємо і тому ми покищо не намітили ще ніякої розв'язки, *задовільної* на сучасному чи майбутньому етапі.

Степан Ю. Процюк
Нью-Йорк, ЗДА

Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. І. Видавництво «Наукова думка» Київ 1968 р. 276 стор. Тираж 850. Рецензія Я. Р. Дашкевича в *«Українськім історичнім журналі»* ч. 5. Київ 1969 р. стор. 133—135.

З передмови до названої праці виходить, що вона подумана як періодичне видання Наукової Ради з історії історичної науки при Секції суспільних наук УРСР. Таким чином поруч згадуваних на сторінках нашого «Українського історика» періодиків *Історичні джерела та їх використання* це буде другий періодик якого завданням буде досліджувати допоміжні науки історії — в даному випадку історіографію.

Збірник започатковує праця Ф. П. Шевченка п. н. «Історіографія — важлива історична наука», у якій автор подає загальні уваги на тему історіографії розмежовуючи її чітко від історії, яка — на його думку — вивчовує «первинний процес — розвиток самої історичної науки.

Так сформульована дефініція загально прийнята науковим світом — біда тільки в тому, що «differentia specifica» радянської історіографії — це те, що «вона висвітлює також заходи партії і уряду щодо вивчення і викладання історії та поширення історичних звань...» (стор. 10) у зв'язку з тими заходами партії і уряду радянська історіографія має такі ідеальні умови розвитку, яких не має жадна інша, бо «Марксистсько-ленінське

вчення дає можливість і в історіографічних працях покінчити з такими неґативними явищами, як догматизм та антиісторизм, начотництво й цитатництво, схематизм і конюнктурність, «викривальна» крикливіст, тощо. Ідейна атмосфера, що панує в нашій країні, сприяє дальшому розвитку історичної науки, всіх її галузей, зокрема історіографії». стор. 13).

Після програмової розвідки Шевченка поміщено одинадцять праць різних авторів на спеціяльні історіографічні теми. Більшість з них відноситься до історіографії двадцятого століття — це здебільшого статті, які тематично і методологічно відповідають стандартові історично-пропаґандистських статтей «Українського історичного журналу».

Деякі відхилення від того стандарту виказують такі праці: С. М. Шевченко. *І. Я. Франко про роль народних мас в історії політичного розвитку досоціялістичних формацій,* Я. І. Дзира. *Українська історіографія другої половини 17— початку 18 ст. та перекази про Богдана Хмельницького.* Л. А. Коваленко. *Історичні погляди С. А. Подолинського,* І. М. Гапусенко. *Українські радянські історики про Київську Русь* та М. Ю. Брайчевський. *Історія вивчення черняхівської культури.*

Збірник закінчує *«Бібліографія української історіографії (1956—1965 рр.),* що її зіставили Л. М. Гудзенко — Т. М. Шелюх.

Цитований збірник був рецензований на 133—135 стор. *Українського історичного журналу* ч. 5 з 1969 р. Автором рецензії є К. Р. Дашкевич. Слід відмітити, що рецензія незвичайно інтересна і тому варто над нею довше зупинитися. Вичисливши усі праці збірника Дашкевич стверджує, що українська історіографія на своєму шляху стрічала багато перешкод, що, очевидно некорисно відбились на якості і кількості українських історіографічних праць. Усі ці перешкоди українські історики поконували і далі поконують. Дашкевич стверджує, що «іноді „дослідницький метод" зводився до штампованого повторювання однакових положень, які ілюструвалися окремими, вирваними з історичного контексту, часто не визначальними для певної проблеми фактами, а не були закономірними і обґрунтованим висновком з широко охопленого джерельного матеріялу». — Звичайно автор у своїй рецензії не згадує, хто ставив ці перешкоди — але це справа всім нам добре відома. Найбільші перешкоди були в дослідах над історією Київської Руси, від яких відсунено всіх українських істориків. Тому то І. М. Гапусенко, автор розвідки *Українські радянські історики про Київську Русь,* щоб закрити цю клопітливу прогалину в дослідах над історією Київської Руси зупиняється над працями Грекова і Юшкова — які, як відомо, є росіянами, або «зараховує також науково-популярні праці до проявів серйозної наукової історичної думки».

Друге поважне застереження Дашкевича відноситься до деяких висновків праці С. М. Шевченка про І. Я. Франка. Ідеться про те, що Шевченко погляди Франка на суспільно-політичні переміни пізної римської імперії «осучаснює» підсуваючи йому модерну термінологію про «класову війну» та «трудящі маси».

Багато критичних уваг присвятив Дашкевич праці Брайчевського про черняхівську культуру, а ця праця, на нашу думку, повинна була знайти місце на сторінках якогось археологічного журналу.

Думаємо, що не від речі буде тут віднотувати становище автора рецензії до праць науковців на полі дореволюційної історіографії. Відносне місце передаємо в цілости у незміненому вигляді: «В своїй статті І. Гапусенко (стор. 195—205) багато пише про хиби і помилки представників дорево-

люційної історіографії. Але помилковість тверджень чи положень треба не лише обґрунтувати фактичним матеріялом, а й пояснити, який тип помилок історіограф має на увазі — фактичного, методичного, методологічного чи просто механічного характеру, викликаних неповним схопленням джерел чи замовчуванням відбитих у них фактів і т. д. Тоді переконливим буде розкриття досягнень історичної науки».

Михайло Ждан
Клівленд, ЗДА.

Василь Іванис, *Боротьба Кубані за незалежність*. Мюнхен 1968, 140 стор.

У 1967—68 рр. сповнилось 50-ліття з часу проголошення Кубані «Кубанською Республікою», п. н. «Кубанського Краю», згодом «Кубанської Народно-Демократичної Республіки». З настанням революції в Сх. Европі (на теренах кол. Рос. Імперії) вже 24. IX. 1917 р. була ухвалена на Кубані перша тимчасова конституція Кубанського Краю, як незалежної держави, п. н. «Временныя основныя положенія о высших органах власти в Кубанском Крае». Згодом, після утяжливої трагічної «співпраці» кубанців з Доброармією, боротьби з нею та рос. большевиками, вона була 4-5 грудня 1918 р. остаточно прийнята й затверджена Кубанською Крайовою Радою (парляментом). Відтоді цей історичний документ залишається для нас в силі і фактично, і юридично! Текст її в укр. мові опублікував проф. А. Іванис, з коментарями, в своїх спогадах «Стежками Життя» (Новий Ульм, кн. II, 1959, стор. 315—322). В рос. мові видав цей документ Ф. Горб (Кубанський), п. з. «Конституция Кубанского Края». Сборник исторических материалов... Петерсон, Н. Дж., 1961.

Відзначуючи цю історичну подію та її роковини з'явилось чимало ювилейних згадок в пресі й окремими публікаціями. З них довідуємось, що на останньому своєму засіданні 18 квітня 1920 р., в м. Адлері, на побережжі Чорного моря, Кубанська Законодавча Рада постановила: «Засідання Ради зупинить і кожному депутатові Ради надати свободу дій. Урядові і Військовому Отаманові-продовжувати боротьбу й політичну роботу за незалежність Кубані до кінця!» (Див В. Іванис — Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен 1968, стор. 132—134; М. Кваша — Конституція Кубанського Краю. «Наша Батьківщина», Нью-Йорк, ч. 188, 1969, стор. 7).

Відтоді цей обов'язок, боротьби за незалежність Кубані, впав передусім на В. Іваниса, останнього отамана (президента) Вільної Кубані, що перебуває тепер в екзилі. Згідно з цією ухвалою і з власного почину він провадить її, замінивши «шаблю» на «перо» в притаманний йому енерґійний і талановитий спосіб. Він постійно ширить відомості про Півн. Кавказ, Кубань та кубанців і події, що відбувалися на цих теренах, особливо від 1917 р. починаючи. Можна з певністю сказати, що ніхто з попередніх отаманів Кубані й кубанських діячів на чужині не вчинив на цьому полі стільки, як проф. інж. В. Іванис.

Опинившись на еміґрації в Европі та професоруючи в укр. високих школах на чужині, В. Іванис опублікував, окрім численних інформаційних і

фахових причинків та кількох високошкільних підручників, ще й дві високоякісні монографії: «Промисловість України і Півн. Кавказу», Варшава, 1933, вел. 8⁰, 155 стор., та «Енерґетичне господарство України і Півн. Кавказу», Варшава, вел. 8⁰, 141 стор.

Особливо проф. В. Іванис розвинув свою інформаційну й письменницьку діяльність з переїздом до Канади. Відтоді, поза доповідями, виходять у світ, одним за одним його причинки наукового і популярного характеру. Із-за їх численности можемо тут згадати послідовно тільки головні з них: «Козацтво і Україна», Торонто 1950, 21 × 15, 94 стор.; «Імперіялізм Москви, Росії та Сов. Союзу», Вінніпеґ 1952, 21 × 15, 109 стор.; Симон Петлюра — Президент України. 1879—1926. Торонто, 1952, 23 × 15, 109 стор.; «Чорноморський басейн». «Гомін України», Торонто, чч. 43—44, 1953; «Стежками життя» (Спогади), тт. 1—5, Буенос-Айрес—Новий Ульм, 1958—1962; «До проблеми Кавказу, Новий Ульм, 21 × 15, 70 стор.; «Родовід Л. М. Мосендза і його останні листи». Новий Ульм 1961, 24 × 17, 32 стор.; «Кубанська Законодавча Рада», «Кубанська Крайова Рада», «Кубанська Народна Республіка», «Кубань», гасла в «Енц. Укр.» НТШ, част. 2, Мюнхен, т. 4, 1962, стор. 1206, 1210—1217; «Перші кроки в Подєбрадах» (Наук. Записки УТГІ, Мюнхен, т. III, 1962, стор. 243—252); «Паливне господарство в СССР та його колоніях» (Там же, т. IV, 1963, стор. 57—72); «Чорна металюрґія, машинобудівництво та електроенерґетика СССР і його колоній» (Там же, т. V, 1964, стор. 112—129); «Хемічна і будівельна промисловість в СССР та його колоніях» (Там ж., т. VI, 1965, стор. 93—104); «Сільське господарство СССР та його колоній» (Там же, т. IX, 1966, стор. 74—91); «Перебування кубанців на Дону і початок звільнення Півн. Кавказу» (Там же, т. XII, 1967, стор. 199—212); «Кубанщина в концепції Півн. Кавказу» («Нові Дні», Торонто, чч. 216—218, 1968), та інші писання.

Останньо, з черги, вийшла нова праця проф. інж. В. Іваниса п. з. «Боротьба Кубані за незалежність», Мюнхен 1968, 24 × 16, 140 стор., з мапкою в тексті. Видав її Укр. Техн. Госп. Інститут (УТГІ) в Мюнхені, в серії своїх монографій, під. ч. 4. Розвідку свою В. Іванис поділив на 43 розділи, які можна при огляді умовно вкласти у три групи: вступу, розповідь про перебіг подій на Кубані в боротьбі за незалежність та висновки.

У «вступних» розділах (1-2) автор подає відомості про територіяльне означення і населення Півн. Кавказу та новітнє слов'янське, передусім українське, його заселення. Проф. В. Іванис стверджує що «основне заселення Кубані, Чорноморщини, Ставропільщини й Терека положили українці, які різними способами йшли на ці землі нестриманим потоком від кінця XVII ст.» (стор. 5, 8). З приводу укр. характеру Півн. Кавказу проф. В. Іванис мав багато суперечок з проф. К. А. Мацієвичем та проф. В. В. Садовським, ще в Празі в 30-их рр. Вони, не обізнані з дійсним станом справ, «український» чинник на Півн. Кавказі, в своїх українознавчих дослідах іґнорували, ставлячись з особливою увагою до «тубільного» чинника. Пізніші події (2-га світова війна) підтвердили думку проф. В. Іваниса. Страшні совєтські переселення інґушів, чеченців, карачаївців та інш. за Каспійське море зліквідували ці чинники, а укр. «масив», як його не колошматили, лишився!... (Витяг з листа проф. В. Іваниса до Л. Биковського з дня 6 лютого 1969). Проф. В. Іванис згідний з твердженнями іншого дослідника, знавця цих справ, проф. М. Міллера, який вважав, що «Кубанський Край в природному відношенні уявляє собою неподільну частину південної смуги степової України, а в своїй історії входить в істо-

рію України вже з передісторичного часу...» (Див. його синтетичну розвідку «Кубань — частина України», «Нові Дні», Торонто, ч. 67, 1955).

В наступних розділах (3—43), що становлять стрижень твору В. Іваниса, розповідає він про події на Кубані й Півн. Кавказі, від квітня 1917 р., в зв'язку з революцією на сході Европи. Доводить свою розповідь, після описання $2^1/_2$ літньої «Боротьби за незалежніст Кубані», до трагічної капітуляції кубанських військ перед рос. большевиками на Чорноморському побережжі, в половині квітня 1920 р. Ця частина твору проф. В. Іваниса перегукується з його попередньо опублікованими «Стежками життя» (Спогади), Новий Ульм, тт. II—IV, з 1959—61 рр. Основна різниця між цими двома творами В. Іваниса полягає у більш прозорому, згущеному представленні матеріялу та відмінному підході до нього. В «Спогадах» подав він матеріял з «автобіографічної» точки погляду, на тлі історичних подій. В новому творі В. Іванис дав нам суто історично-соціологічний опис і аналізу тих часів. Якщо перший кількатомовий твір проф. В. Іваниса є свого роду «енциклопедією», то новий однотомник можна назвати «підручником» кубанознавства. В ньому він виступає безособово і згадує про себе щойно від часу виконування функцій міністра й прем'єр-міністра в Крайовому Кубанському Уряді (від розд. 25-го, стор. 69 і до кінця). У цій подвійній автобіографічній та історично-соціологічній площинах представлення матеріялу має проф. Іванис видатного попередника — проф. Ісаака Мазепу. Останній оголосив був два твори з подібною тематикою і під ходом: «Україна в огні і бурі революції», Прага, тт. 1—3, 1941, і друге вид. у 1950—52 (автобіографічний-спомин) та «Підстави нашого відродження», част. 1—2, Новий Ульм 1946—49 (історично-соціологічний).

В останній частині свого твору (Резюме, точки 1-10) В. Іванис приходить до висновку, що «У перспективі, при більших державних об'єднаннях Півн. Кавказ враз із Кубаню може стати поважним членом Кавказької конфедерації, чи федерації; географічно і національно він міг би об'єднатися з Укр. Народньою Республікою; в дальшій перспективі — Півн. Кавказ має всі дані стати бажаним і поважним членом Чорноморської конфедерації. Найгіршою з цих ситуацій є сучасне перебування Півн. Кавказу (й Кубані в тому числі (під окупацією СССР в т. зв. «Північно-Кавказькому Районі, де його розграбовують без ніякого контролю з боку дійсного господаря краю — населення» (стор. 137). (Див. також попередню працю проф. В. Іваниса — Імперіялізм Москви, Росії та Сов. Союзу, Торонто, 1952, стор. 33—95). «Життя північно-кавказців після 1920-их рр. потребує окремого дослідження», пише проф. І. Іванис, заповідаючи у той спосіб наступний том свого цінного твору (стор. 136).

Докладніше обговорення згаданого глибоко-змістовного твору проф. В. Іваниса забрало б більше місця. Тому обмежимось тільки кількома завввагами про його додатні сторони і деякі недотягнення.

Твір основано на «першоджерелах»: власних спостереженнях, свідченнях сучасників і друкованих стенографічних звітах із засідань Кубанської Крайової і Надзвичайної Рад, Верховного Кругу Дону, Кубані й Тереку, «Приказах и циркулярах» Куб. Крайового Управління, статистичних збірниках. Позатим автор використав часописи з тих часів і пізніші, укр. і рос., як приміром «Архив Русской Революции», Берлін, тощо. Критично використані також численні твори укр. і рос. білоґвардійських і совєтських видатних авторів, у виданнях з XIX та XX ст., оригінали й компіляції.

Тому, що деякі з цих джерел надзвичайно рідкісні, а деякі й зовсім знищені, твір проф. В. Іваниса стає джерельним свідченням.

У доповненні до попередньо опублікованих «Спогадів» (тт. II—IV) у новому творі проф. В. Іванис тримається більшої послідовности, ясности, точного датування подій, прізвищ та назв місцевостей. Наслідком того його розповідь стає справжнім документом.

Розповідь свою та переказ тодішніх настроїв, розмов, характеристику подій, обставин, діячів (особливо з-поміж військовиків та політиків) та населення, автор сумлінно подає в лаконічний, об'єктивний, а іноді й прямолінійний спосіб, що робить його твір стисло науковим причинком.

У свій час, з приводу інших справ, проф. М. Грушевський писав, що — «Ми й досі розпоряджаємо ще дуже малим матеріялом для пізнання внутрішнього, інтимного укр. життя, захованого від урядових зазирань і від показного парадування в офіціяльній московській культурі. Тому навіть те, що знаємо, часто не розуміємо відповідно і тільки поволі нам відкривається то одне, то друге». (Див. М. Грушевський — З історії релігійної думки на Україні. 2-ге вид. Мюнхен 1962, стор. 112—113). У цьому відношенні твір проф. В. Іваниса в значній мірі відповідає побажанням, що їх висловив (на адресу передусім істориків і соціологів!) проф. М. Грушевський. У ньому В. Іванис подав обсяглий, добірний, офіційний і закулісовий, матеріял для зрозуміння доби, причин і наслідків подій, внутрішнього і зовнішнього характеру, що довели до невдачі у шляхетній боротьбі за незалежність Кубані. Тому його твір являється також і поважною історично-соціологічною розвідкою.

Через увесь твір проф. В. Іваниса червоною ниткою в'ються свідчення про українські національно-політичні прагнення й прояви серед населення Півн. Кавказу й Кубані. Вони були, на той час, більш стихійними ніж свідомими, останні слабими, тому й заглушувались проросійськими місцевими та російськими зайшлими, напливовими чинниками. Неполагодження своєчасно соціяльної проблеми «навгородніх» та нехтування укр. національного питання значно спричинились не тільки до заломання кубанської державности, але згодом до цілковитого знищення козачого стану та його носіїв!

Порівнюючи історичний процес на Півн. Кавказі, описаний у проф. В. Іваниса, з перебігом подібних тодішніх подій в Україні бачимо в їх послідовності закономірну разючу схожість. Півн. Кавказ (і Кубань у тому числі) так само як і Україна ще не були громадсько-політично і національно повністю приготовані до належного сприйняття революції та передчасного власного державного будівництва. Були ті самі обставини, діяли ті самі причини, що й дали такі самі наслідки! Тому тут і там все заломилося під ударами «відновленого» московського імперіялізму.

Твір проф. В. Іваниса написаний гарною укр. мовою не засміченою еміґраційним пресовим суржиком. Читається легко й приступно. Проте трапляються в ньому й деякі недотягнення. Із-за болючої для патріота й трагічної тематики, автор, час від часу, назагал спостережливо й безсторонньо переказуючи події, не міг стриматися від суб'єктивного втручання в їх можливий в дальшому перебіг. Звідсіля трапляються такі його зауваження: можливо (стор. 18), записали б (19), на жаль (21), слід би було (22), якби (31,58) була б (31), мали б (40), можна було (59) і т. д. З однієї сторони це свідчить про обізнаність автора з кожноразовим положенням справ, але з другої — того роду репліки (коректи) зайві такій поважній науковій

розвідці, якою є його твір. На щастя для твору таких зауважень в тексті, заднім розумом обмаль.

Монографія проф. В. Іваниса написана ним для науки прийдешнім поколінням і має багатостороннє значіння. Практично вона передусім спростовує неправди, що їх понаписували у цій справі рос. білоґвардейські і советські діячі. Позатим вона достовірно інформує кубанських і всеукраїнських політиків на майбутнє для уникнення помилок, вчинених у минулому. Теоретично — своїм змістом, з першої руки, монографія стає в пригоді історикам і соціологам у вивченню описуваної доби на Півн. Кавказі та на Кубані особливо. З огляду на цінність твору проф. В. Іваниса слід би було, в цілях ширшої інформації, перекласти його й видати також англійською мовою.

Лев Биковсъкий
Денвер, Колорадо

А. П. Смирнов, *Скифы,* Москва, 1966, стр. 200.

Відносно недавно під фірмою Академії Наук СССР (Інститут Археології) появилася праця Смірнова про скитів. Тому, що советська історична наука старається дати нове насвітлення проблеми скитів, з цікавістю приступаємо до згаданої праці Смірнова.

Зараз на початку праці автор каже, що скити — це блискучий період у ранній історії Східньої Европи. Скити, каже він дальше, не лише були посередниками в поширюванні грецької культури, але вони самі дали високу на той час культуру на широких просторах Східньої Европи та Західньої й Центральної Азії. У своєму ідеалізуванні скитів автор доходить до погляду, мовляв, без перебільшення можна сказати, що в історії цивілізації чергове місце за греками й римлянами займають скити й кельти — стор. 7 — (!). Після переповідження за Геродотом леґенд про походження скитів (Смірнов називає «леґендою» і третій переказ про етнічний катаклізм, внаслідок якого скити напали на кіммерійців) автор переходить до розділу про кочівників епохи заліза й так званої военної демократії. Опираючися на концепції Енґельса, Смірнов нав'язує до періодизації поодиноких етапів соціяльного розвитку людства та змальовує на тому тлі картину походів і грабежів скитів на терені Малої Азії в VII ст. до нашої ери як доказ їхньої мілітарної сили. Повертаючися до переповіджених за Геродотом переказів про походження скитів, автор схильний припускати, що скити вже в перед-геродотовій добі ділилися на кочівників і хліборобів (!), бо згідно з переказом про трьох синів скитського родоначальника, Тарґітаона злетіли з неба на землю «плуг і ярмо», а у другому переказі (про Геракля) є згадка про «лук і пояс» (стр. 21—22). Смірнов підкреслює, що дехто з дослідників пов'язує культуру катакомб із скитами, виявляючи тим самим концепцію, що скити перебували в Північному Причорномор'ї вже в II і в початках I тисячоліття до нашої ери (стор. 25). Така концепція на руку советським ученим, які хотіли б бачити в скитах автохтонів. Очевидно, ця концепція не йде в парі з реляцією Геродота про напад скитів на кіммерійців десь під кінець VIII століття. В свою чергу Смірнов на підставі розкопок у городищі Кіммерику на Керченському пів-

острові доходить до висновку, що археологічними пам'ятками кіммерійців можна вважати ті поселення й могили, що їх археологи відносять до катакомбної культури (стр. 36). Кіммерійці — це союз племен, що перебував на широкій території східньої Европи, а таври — це частина кіммерійців, що вдержалася у Північному Причорномор'ї (стр. 38). Згадуючи про зрубну культуру, автор не пов'язує її зі скитами. Коли не брати під увагу кераміки скитів і зрубної культури, де існують певні подібності (стр. 42), а зате мати на увазі комплекс скитських предметів і похоронний обряд — — неподібні до зрубної культури, то в скитах можна добачувати пришельців з Азії. Від 47 до 104 стор. автор старається зробити зіставлення етнографічної карти Геродотової Скитії з картою археологічних культур, починаючи від калліпідів і алазонів, так званих скитів-орачів і скитів-земледільців (тобто скитів-хліборобів), а дальше скитів-кочівників і царських скитів. Своє зіставлення етнографічної карти Геродотової Скитії з картою археологічних культур продовжує Смірнов і на схід від Танаїса (Дону) — стор. 75 і дальше, обговорюючи питання меотів, синдів і частково осілих тут скитів. Відтак переходить до питання савроматів і саків. Характеристично, що автор відкидає концепцію матріярхального ладу в савроматів, кажучи, що знахідки зброї при похороненнях савроматських жінок та стан сарматської жінки-жрекині не повинні зараз свідчити про її супремацію у родовому суспільстві. В інших, мовляв, народів стрічаємо подібні явища. На місце Геродотової реляції про етноґенезу савроматів автор висуває концепцію, що савромати постали зі змішання племен зрубної культури з племенами андронівської культури (стор. 87). Автор допускає спорідненість савроматів зі саками, які на його думку мали б походити також від носіїв андронівської культури (стор. 93). Своє зіставлення етнокарти Геродотової Скитії і сусідніх земель з картою археологічних культур закінчує Смірнов коротким оглядом про неврів, андрофагів, мелянхляйнів, будинів, гелонів та поселених напівнічно-східних просторах племен, де за словами Геродота землі були мало знані. Не находячи археологічної культури, яку можна б пов'язати з андрофагами, автор приймає дослівно Геродотову характеристику даного племени. Переходячи до історії походу Дарія на скитів, автор переповідає у скороченні оповідання Геродота, не виказуючи критичних завваг до фантастично змальованої батьком історії картини згаданого походу (стор. 104—109). На підставі деяких археологічних знахідок у Середній, а навіть Західній Европі автор старається вказати на скитські впливи в тих районах Европи, згадуючи при тому скитського царя Атея, що опанував правий беріг Дунаю в середині IV століття до нашої ери (стор. 111—112).

Описуючи наступ сарматів на скитів, Смірнов зупиняється над питанням поступового зменшення держави скитів, яка з поняття Геродотової Скитії, тобто території від Дунаю до Дону, обмежилася потім тереном долішнього Дніпра й Криму та наддунайської полоси (Добруджа), а відтак Кримом і вузькою полосою побережжя до Ольвії (стор. 114). Політична історія скитського царства в Тавриді — це останні намагання скитів зберегти бодай останки колишньої сили, але дальші події, пов'язані з наступом сарматів, добою Мітридата VI Евпатора, політики Риму й в кінці появи ґотів, нищать останки скитської політичної сили. Після обговорення зовнішних зв'язків скитів із сусідніми племенами автор зупиняється на внутрішньому скитському житті — господарстві й побуті, присвячуючи увагу їхньому скотоводству, управі ріллі, мисливству й риболовству, а також і пасічництву.

Відтак переходить до ремесла (металургія, кушнірство, зокрема технологія металургії й виробу різних предметів з металів та домашнє ремесло як виріб глиняного посуду, пряжа). З черги порушене питання торговельних зв'язків скитів з греками (керамічні й ювелірні вироби) та з малоазійським світом. Відтак автор старається реконструювати на основі відомостей з писаних античних джерел, головно Геродота, та археологічного матеріялу формування скитського суспільства і його процес диференції на шляху від родового устрою до стадії державного життя, присвячуючи відносно багато уваги питанню рабства та закінчуючи даний розділ описом царської влади. Окремий розділ присвячує автор обговоренню питання мілітарної сили скитів, отже війська, його озброєння й воєнної тактики стор. 150—161), а відтак релігії скитів (стор. 161—166). Увагу присвячено також проблемі мистецтва скитів, головно звіриного стилю (стор. 166—177). Свою працю закінчує Смірнов коротким розділом про деякі моменти скитського побуту (ноша, гігієна, косметика, спосіб приготування їжі) та при самому кінці намагається виказати сліди скитського декоративного мистецтва між іншим на мистецтво народів, що живуть на території давньої Скитії та на північ і схід від неї.

Своїм ідеалізуванням скитів, частковим соціологізуванням скитського питання й насвітленням питання скитської релігії Смірнов виявив свою залежність від офіційного курсу совєтської історіографії. Та все ж таки ми подибуємо в його праці нахил до об'єктивізму й обережности поважного дослідника у відношенні до неперевірених і науково необґрунтованих концепції. Найцікавішою частиною його праці — це намагання порівняти етнографічну карту Скитії Геродота з картою археологічних культур. У вичисленій літературі предмету є всього сім бібліографічних позицій (!) — авторів з поза терену Совєтського Союзу, включаючи дві позиції Ростовцева. Античні письменні джерела цитує він рідко. Взагалі автор виказує далеко більше знання археологічного матеріялу, чим писаних джерел. Брак індексу утруднює читачеві вишукування поодиноких проблем у книжці. Все ж таки спробу Смірнова дати певну, нехай і мініятюрну синтезу скитської проблематики треба прийняти прихильно, надіючися, що автор при перевиданні праці узглядить її методологічні й технічні недотягнення.

При самому кінці праці виявляється, чому Смірнов — згідно зрештою з визначеною лінією совєтської історичної науки — також невільний від ідеалізації скитів. Він каже на останній сторінці своєї праці: «Скифы не оставили прямых потомков, но искусство их оказало влияние на многих. Одним из наследников являемся и мы. При оценке роли скифов не следует забывать, что именно они впервые вовлекли многочисленные древние народы нашей страны в русло единого развития, приобщили их к передовым культурам того времени, о чем уже говорилось в начале этой книги» (стор. 184). Одним словом скитське питання розглядається як можливу ранньоісторичну традицію сучасної концепції «злиття народів».

Олександер Домбровський
Нью Йорк, ЗДА

Ольга Войценко, *Літопис Українського Життя в Канаді.* Доба росту й диференціяції: Роки 1930—1939. Том четвертий. Накладом Видавничої Спілки Тризуб. Вінніпеґ, 1969. Стор. VIII + 475. (6.00 дол.).

Четвертий том «Літопису Українського Життя в Канаді» об'ємом найбільший, бо моє 475 сторінок тексту і дослівно виповняє сподівання і бажання, висловлені тридцять чотири роки тому на сторінках «Українського Голосу» автором статті з нагоди 25-ліття часопису:

> Коли б так «Український Голос» зібрав відповідну суму грошей на 25-літній Ювілейний Фонд, а з того вистарчило на те, щоби заставити когось, щоби переглянув всі 2 річників «Українського Готосу», повибирав, чи понотував всі справи, всі випадки рік за роком і тоді б це видати книжкою з нагоди 25-ліття «Українського Голосу». Була б це велика робота. Енциклопедична історія українців в Канаді... («У.Г.» 4 грудня 1935).

Ольга Войценко зробила більше як автор статті мріяв — не один, а чотири томи Літопису появилися досі друком — 1464 сторінок — і п'ятий том вже в дорозі. Дійсно «велика робота», як автор статті каже.

Скільки праці треба було вкласти у зібрання такого Літопису може уявити собі тільки той, хто на спробу переглянув би 612 сторін тільки одного річника часопису, простудіював кожну сторінку і зладив резюме найважніших описів подій. Тимчасом Ольга Войценко простудіювала і зладила огляди подій не з 612, але з... 23 868 сторінок! Треба признати, праця величезних розмірів і зладжена не тільки вправним журналістом, але й досвідченим істориком.

«Український Голос» відзеркалював — і далі відзеркалює — діяльність і погляди головно одної групи українського суспільства в Канаді, хоч в описах подій старається бути об'єктивним і подавати загальну картину подій. Ольга Войценко вміло підбирає описи подій загальної ваги і не зосереджує уваги на полемічні розбіжності, які теж появлялися на шпальтах часопису. Підчеркує більш позитивні прояви, які часопис описує, наприклад, цитуючи слова проф. О. І. Бочковського, перед виїздом з Канади до Праги («У.Г.» 18. 11. 1936). «Мене тішить факт, що вони (сотки українців, яких він сутрічав в Канаді) належали до ріжних партій та угруповань. Це скріпляє й стверджує мою віру в життєтворчу силу українства в Канаді, де постає та твориться тип нового українця, розкріпаченого психічно, що виріс на широких степах вільної Канади...»

Самозрозуміло, «Український Голос» присвячує більш уваги особам і подіям, яких ідеолоґію він заступає і це до певної міри відзеркалюється теж на сторінках Літопису, базованого на писаннях «Українського Голосу», хоч Ольга Войценко дуже вміло старається вдержувати рівновагу в описах подій, бо ціль Літопису — відтворити якнайвірніший образ життя всієї української спільноти в Канаді, а не виключно тільки одної його частини.

Праця Ольги Войценко досі одинока на тому полі і здається, треба буде ще довго ждати, щоб подібні огляди преси відмінних угрупувань найшли своїх істориків і доповнили образ життя української спільноти в Канаді. Тимчасом, «Літопис Українського Життя в Канаді» на довгий час буде одним з важливіших джерел подій в Канаді для історика, соціолога і звичайного смертника. Заслуга — Ольги Войценко.

В. Ю. Кисілевський
Оттава, Канада

Людмила Коваленко. *Наша не своя земля.* Част. I—III, Вінніпеґ. В-во «Тризуб», 1964—1968.

У 1941 р. д-р Ю. Липа сформулював сучасний геополітичний зміст України. Він підкреслив, що вага України перенеслася з центру більш на південь і південний схід. Мав він на увазі простір в чотирикутнику: Харків—Одеса—Майкоп—Ростов. Озівське море в цьому просторі править за комунікаційний осередок. Воно стало, як і колись в давнині, своєрідним внутрішнім українським озером. (Див. Ю. Липа — Чорноморський простір. Атляс. Варшава 1941, стор. 12—13 і схема ч. 2).

Свої геополітичні синтези, висловлені в публіцистичному вигляді, основував Ю. Липа між іншим на моноґрафіях проф. інж. В. Іваниса: «Енергетичне господарство України і Півн. Кавказу» (Варшава 1934, 141 стор.) і «Промисловість України і Півн. Кавказу» (Варшава 1938, 155 стор.) та на інших сучасних йому українських і чужоземних розвідках з цієї царини. (Див. Б. Б. Винар — Матеріяли до історії екон. дослідів на еміґрації... Мюнхен 1965, стор. 58).

Дальші дослідники й діячі на полі *всеукраїнських справ,* ізза еміґраційних клопотів та дріб'язків, занехали, за малими винятками, дальші студії у цьому напрямі.

Тому слід вітати появу твору відомої письменниці покійної вже Людмили Коваленко (Івченко), що своїм змістом належить до згаданого комплексу *всеукраїнських проблем.* Наслідком майже шестилітньої праці авторка створила трилогію: СТЕПОВІ ОБРІЇ, 1964, 226 стор., ПРОРІСТЬ, 1966, 255 стор. та ЇЇ ОКРАДЕНУ ЗБУДИЛИ, 1968, 240 стор. В ній вона зібрала і представила основне зі своїх життєвих спостережень і відомостей про приозівську частину України, яку називала «Українською Каліфорнією» і про яку в нашій науковій і письменницькій літературі майже не писалось і не пишеться. Авторка, уродженка степів Приозів'я (Маріюпільщина) створила в мистецькому та автобіографічному вигляді джерельний історично-соціологічний твір.

Доповнюючи колишні геополітичні міркування Ю. Липи, основні головно на пересуваннях економіки України, Л. Коваленко дала зі своєї сторони «широке полотно перебігу колишньої русифікації з одного боку, і процесу збудження та зросту новітньої української національної свідомости — з другого», в цій важливій, але занедбаній досі нашим письменством і наукою, частині України.

Твір Л. Коваленко своїм змістом і настановою перегукується з «ейськими» споминами Г. Кубанської (Тернистим шляхом, Вінніпеґ 1948), «кубанськими» — В. Іваниса (Стежками життя, т. 1, Буенос Айрес 1958) та «тавричанськими» (Тьмутороканськими) — В. Проходи (Записки непокірливого..., т. 1, Торонто 1969).

Залишаючи художню оцінку твору (роману) літературознавцям слід тут зазначити, що трилогія «Наша не своя земля» Л. Коваленко своїми історично-соціологічними прикметами є проміжною між згаданими «мемуарами» причинками та «науковими» — «Студіями з ранньої історії Приозів'я» проф. М. Міллера (зош. I—XIII, Майц Кастель 1946—47), що він їх оформив згодом у основній монографії п. н. Дон и Приозовье в древности» (тт. I—III, Мюнхен 1958—1961). Всі згадані мемуарні, мистецький і наукові твори разом дають нам повну картину життя в Приозів'ї від праісторичних часів до початків XX-го ст. Участь у цих творчих зусиллях Л. Коваленкової значне.

Але в своєму тритомнику Л. Коваленко подала, як вона згадує в «Після слові», відомості про шматок життя не тільки своєї рідної Маріюпільщини, але й на чималому просторі України й поза нею та за великий уривок часу (стор. 239). Наслідком того вона стала одним із дуже небагатьох еміґрантських письменників, що зачепила й дослідила в своєму творі час визвольних змагань. До таких зачислюємо приміром попередні спроби проф. Іс. Мазепи — «Підстави нашої політики» (тт. 1-2, Новий Ульм 1946), д-ра І. Лисяка-Рудницького – Укр. революція з перспективи сороканиття» («Листи до Приятелів», чч. 1—4, за 1959 рік), та деякі інші меншого розміру й значення спроби історично-соціологічного дослідження цього періоду нашої історії. В заввагах до згаданого твору д-ра І. Лисяка-Рудницького інж. М. Хіміч в контр-статті п. з. «Укр. революція з усякої перспективи» («Нові Дні», Торонто, ч. 126/127, за 1960 р.) закинув авторові брак опертя в своїх висновках на масовому матеріялі з безпосередніх переживань і спостережень.

На недоліки у того роду розвідках проф. М. Грушевський ще у 1925 році писав у одній зі своїх публікацій, що була видана в серії видань заснованого ним Укр. Соціологічного Інституту у Відні — «Ми й досі розпоряджаємо ще дуже малим матеріялом для пізнання внутрішнього, інтимного укр. життя, захованого від урядових зазирань і від показного парадування... Через те навіть, те, що знаємо, часто не розуміємо відповідно, і тільки поволі відкривається нам то одно, то друге... (Див. його — «З історії релігійної думки на Україні», Львів 1925, стор. 102). У цьому відношенні твір Л. Коваленкової в значній мірі відповідає історично-соціологічним вимогам проф. М. Грушевського. Вона, як «участниця» часів перед та визвольних змагань і після них, повною пригорщею подає у своєму творі відповідні матеріяли для пізнання цієї доби. Подає їх опис зі всіма подробицями й настроями, так як «вони перейшли через призму її сприймання, але твердо перевірила факти, не міняла нічого на догоду її уподобанням та бажанням. Взагалі письменницьке кредо Л. Коваленко — писати чесно, не приподоблюючись ні до кого і ні до чого!» (стор. 239). У цьому й полягає цінність її свідчень для прийдешніх поколінь.

Слід пожалкувати, що твір Л. Коваленкової виходив у світ окремими книжками у значних відступах часу, впродовж майже п'яти літ! Ізза того враження від цілости її тритомника подекуди розбите й неповне. До того ще й друк на лихому папері, з численними «друкарськими чортиками», погіршує зовнішнє оформлення книг, а обгортки роботи мистця Б. Тугана втрачають при тому належний їм мистецький вигляд.

Не дивлячись на ці зовнішні недотягнення, незалежні від авторки, її тритомний твір своїм мистецьким укладом, цінним змістом, багацтвом представленого в ньому матеріялу та правдивим його описом став вартісним надбанням українського письменства. Він буде приємним не тільки для читача, але став також корисним і для дослідника, історика й соціолога у першу чергу.

Лев Биковський
Денвер, Колорадо

Бібліографічні нотатки

Володимир Кедровський, *1917 рік,* Вінніпеґ: В-во. Тризуб, 1967., 526 стор.

Спогади полковника Володимира Кедровського, колишнього члена Українського Військового Генерального Комітету і Товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради, писані не лише на основі спостережень автора, як учасника подій — але також на широкій джерельній базі. Автор пише, що старався якнайбільш об'єктивно з'ясувати події 1917 року, але заразом зазначає, що «я свідомий того, що будучи сам активним учасником тих подій, я не міг бути цілком об'єктивним» (стор. 11). Ми уважаємо, що таку настанову повинен виявити кожний мемуарист, який свідомий свого завдання і знає природу мемуарних творів. Свої спогади закінчив писати автор в 1923 році в Бадені б. Відня, отже зараз по гарячих слідах української визвольної боротьби. Цей перший том спогадів складається з трьох частин — перша охоплює початки революції до проголошення першого універсалу, друга концентрується на справі українізації української армії, проголошення 2 універсалу і розстрілу Богданівського Полку, в третій частині автор зупиняється над угодою Центральної Ради з Тимчасовим урядом і взагалі над російсько-українськими взаєминами того часу.

Спогади В. Кедровського заслуговують на обширні коментарі і обговорення. По появі другого тому постараємося це зробити на сторінках нашого журналу. Треба висловити признання видавничій спільці «Тризуб» за видання цеї цінної книги.

Л. В.

Наталія Полонська-Василенко, *Видатні жінки України,* Вінніпеґ—Мюнхен: Накладом Союзу Українок Канади, 1969. 160 стор.

Вшанування 85 ліття життя і 60 ліття наукової праці сеньйорки українських істориків, Союз Українок Канади, видав ці цінні історичні нариси присвячені видатним українським жінкам. Праця складається з 4 основних частин — жінки княжої доби (стор. 17—60), українські жінки Литовсько-польської доби (77—90), жінки доби Гетьманщини (91—103) і українські жінки XIX—XX стол. (стор. 105—146). Найбільш джерельно опрацьована перша частина нарисів. І це цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги, що шан. авторка вже раніше опублікувала свої праці про княгиню Ольгу, княгиню Романову Ганну, а також цілу низку праць присвячених українському середньовіччі. В останньому розділі своєї праці проф. Н. Полонська обговорює діяльність українського жіноцтва в науці, літературі, мистецтві, політичному і громадському житті. Здається, що твердження шан. авторки, що Олена Теліга, яка в 1930-их роках стала «твердо на українському ґрунті», а в «1941 році міцно повірила, що Гітлер несе Україні волю» і повіривши в це «вона одна з перших ринулася на Україну, не

знаючи ні місцевих умов ні небезпек, що чекали її там. І стала вона жертвою двосторонньої провокації: її розстріляло ґестапо» (стор. 123—24) вимагає перевірки. На основі опублікованих праць і спогадів матеріялів про Олену Телігу, ніяк не можна пов'язати її повернення в Україну в 1941 році з її вірою в те, що, мовляв, «Гітлер несе волю Україні» . . . Знаємо також, що пізнавши всі ці небезпеки й місцеві умови, Теліга не хотіла вертатися на Захід і осталася в Києві, щоб ділити долю киян і дальше провадити культурно-освітню працю.

Праця проф. Н. П.-Василенко видана на люксусовому папері і має численні ілюстрації. На вступі також передруковано статтю проф. О. Оглоблина про життя і діяльність Ювілятки.

Л. В.

Маркіян Шашкевич, *Азбука і Абецадло.* Передрук з унікального ориґіналу з 1836 р. Вінніпеґ: Бібліотека Шашкевичіяни, ч. 3, 1969, XVII+30.

Повне визнання належить членам «Заповідника Маркіяна Шашкевича» у Вінніпеґу, які систематично видають матеріяли «шашкевичіяни». Передрук цього важливого й цікавого твору Шашкевича треба привітати з двох причин: в першу чергу цей твір являється важливим історичним джерелом до пізнання суспільно-політичної і культурної історії Західньої України в першій пол. XIX ст., а в другу чергу цей твір до наших часів не втратив своєї актуальности. Як відомо, М. Шашкевич написав свій трактат, як відповідь о. Йосифові Гординському, який висунув в 1834 році концепцію впровадження латинської азбуки до українських літературних творів. Шашкевич джерельно довів неґативні наслідки такого почину. Про це докладно пише проф. Михайло Тершаковець в своїй супровідній статті до твору Шашкевича «Азбука і Абецадло» Маркіяна Шашкевича. З інших статтей, вміщених у тому виданні, треба відмітити дві праці д-ра Михайла Марунчака «Як прийшло до перевидання «Азбуки и Абецадла» і «Азбука і абецадло наших днів». З першої статті довідуємося, що цей твір Шашкевича появився завдяки меценатству д-ра Романа Смика, власника цього унікального видання. За це належиться йому щира подяка. В другій статті, автор наголошує актуальність певних постулятів Шашкевича в сьогоднішніх днях, зокрема пише про русифікаційний процес в Україні. Проте думки Шашкевича також дуже актуальні для української громади і її провідників у вільному світі. Маркіян Шашкевич писав про тих, які сприяли впровадженню латинської азбуки, що це були ті, які «лякаються кількагодинної праці, щоби пізнати руську азбуку», та інших, «які виходять з іншого становища, не чисто літературного» (стор. 4—5). Якщо пригадати, що деекі діячі центральних організацій наших у США ще до сьогодні не вивчили української мови — «азбуки» і на українських зібраннях послуговуються англійською — то бачимо наочно, що думки Шашкевича по сьогоднішній день не стратили своєї актуальности — там в поневоленій Україні, і тут у вільних країнах, де проживає наша громада. І тут ще раз приходиться навести слова Шашкевича, який писав, що «коли станемо вводити до слов'янських літератур чужі вислови, чужий спосіб думання, тоді в тіло, яке має душу, будемо вщіплювати чужу душу, що не приляже до народу...»

Р. Д.

Володимир Голобуцький, *Гомін, гомін по діброві.* Історичні розповіді про запорозьких козаків. Київ: В-во «Веселка», 1968. 223 стор.

Звичайно ми не реферуємо на сторінках нашого журналу історичні оповідання. Проте книжка В. Голубуцького, автора численних праць з історії козаччини, становить виняток. Справа в тому, що автор призначив свою збірку для учнів «старшого та середнього віку», а заразом в популярній і художній формі переповідає свої хиткі, а дуже часто невірні теорії і гіпотези про постання і розвиток української козаччини. Збірку оповідань уложено за хронологічним принципом від початків козаччини до гайдамаччини. Початки козаччини Голубуцький представляє на фоні гострої клясової боротьби, наголошуючи лише ролю селянства і до певної міри ремісництва в постанні козацтва. Вже в найранішому періоді автор подає, що «заможні козаки нещадно гнобили бідноту» (стор. 30). Цілий розділ присвячує Дм. Вишневецькому, якого, як і в своїй праці «Запорожское козачество», називає одним з тих, які бажали «придушити запорожців» (стор. 37). Ця послідовність в автора представити Д. Вишневецького, як «нищителя» козаків дивна і незрозуміла — історичні джерела саме дають нам зовсім іншу картину. Ця впертість Голубуцького щодо вищенаведеного питання, свідчить про його наївність і невміння або небажання користуватися історичними джерелами. Крім нас, на це також звернули увагу й інші советські історики (П. Киценко, О. Апанович і другі). Звичайно майже всі постаті козаччини виходять у автора спрощено згідно з офіційною настановою советської історіографії. Він уважає, що російський народ завжди допомагав Україні і що український народ завжди прагнув об'єднатися «з братнім російським народом...» І дуже кумедно на цьому фоні виглядають авторові описи знищення москалями Січі, придушення гайдамацького руху. Тут навіть «діялектичний підхід» не вибілить «братнього народу». Автор зовсім не розкриває ваги і впливу українських козаків на европейську політику і цим само собою зменшує вагу українського козацтва. Якщо б Голубуцький більш прислухувався до голосів «буржуазних істориків», а також до голосів деяких його колег, його історичні і літературні праці на тому лише б виграли.

Л. В.

Олена Пажур (уклала): *Українці Чехословаччини 1962—1964 рр.* Бібліографія книг, журнальних та газетних статтей. Державна Наукова Бібліотека в Пряшеві. Пряшів 1967, 30 x 21, XV + 257 стор.

В передмові укладачка цієї бібліографічної праці повідомляє, що «Початки бібліографічної реєстрації та бібліографічних інформацій про життя укр. населення в Чехословаччині в Державній Науковій Б-ці в Пряшеві датуються 1959-им роком, коли б-ка видала чотири невеличкі зошити п. н. „З життя українців в Словаччині", що були бібліографією книг та розписом укр. преси в Чехословаччині за поточний рік. Під тим самим заголовком вийшли і два дальші бібліографічні річники — за 1960 та 1961 рр».

У 1961 р. б-ка підготувала і видала реєстри до десяти річників часописів: «Дружно Вперед» (1951—1961) та «Дукля» (1953—1962), останній вийшов також у 1963 р. окремою відбиткою.* Починаючи 1965-им роком Державна Наукова Б-ка в Пряшеві робить вибір і розпис статтей з укр. газет, часописів та збірників для «Бібліоґрафіцкего Каталоґу ЧССР».

«В порівнянні з попередніми бібліографічними річниками предложена розвідка ширше і глибше охопила як публіцистичну діяльність українців Чехословаччини, так і увагу словацького й чеського друку, що він її приділяв питанням дослідження минулого та сучасного екон. й культ. розвитку укр. населення Чехословаччини».

«Більшість зареєстрованих матеріялів походить з першоджерел, почасти взята з «Бібліоґрафіцкего Каталоґу ЧССР». Праця вийшла ротаторним виданням Державної Наукової Б-ки в Кошицях, в її серії «Бібліографія Східньої Словаччини 1945—1964 рр.», том XII-ий, книга I, накладом у 400 прим. (стор. VII).

Уся праця, поза: «Від укладача», «Методичними вказівками» й «Списком скорочень» обіймає позиції чч. 1—3951 і реєструє: а) книги, збірники, брошури, бюлетені, журнальні та газетні статті, матеріяли з бюлетенів та збірників, що вийшли в Чехословаччині і укр. мовою, б) книги, збірники, журнальні та газетні статті, видані в ЧССР словацькою або чеською мовами, які своїм змістом торкаються українців Чехословаччини, в) незначну кількість матеріялів з закордонної преси — в переважній мірі рецензії та відгуки на праці українських авторів Чехословаччини». (стор. IX).

Увесь матеріял уложений в 10 таких тематичних групах, з підрозділами: I. Політичне та суспільне життя, чч. 1—775; II. Господарська побудова, економічні питання, чч. 776—940; III. Промисловість, чч. 941—1088; IV. Сільське господарство, лісівництво, чч. 1089—1435; V. Охорона здоров'я, соціяльне піклування, чч. 1436—1451; VI. Шкільна справа, освіта, чч. 1452—1847; VII. Мистецтво, народня художня самодіяльність, чч. 1848—2368; VIII. Мова, література, чч. 2369—3394; IX. Історія, чч. 3395—3713; X. Етнографія, чч. 3714—3951.

В кінці додані географічний та іменний показники.

Загалом сумлінно й добре виконана праця, корисна кожному досліддникові життя українців в Чехо-Словаччині, зокрема на Пряшівщині.

Л. Б.

---

* ПЕТРОВАЙ, Марія: Реєстр альманаху «Дукля» за 1953—1962 рр. Дододаток до альманаху «Дукля», ч. 1, 1963. Пряшів «Дукля та Державна Наукова Бібліотека, 1963, 8°, 29 стор.

Г. Г. Мезенцева, *Древньоруське місто Родень Княжа гора*. Видавництво Київського університету. Київ 1968, 183 стор., тираж 1850.

Літописний город Родень розташований на Княжій Ґорі, на правому березі Дніпра, там, де в нього впадає річка Рось, відігравав в обороні Києва перед несподіваним наскоком кочовиків важливу ролю. Знищений татарами в 1240 р. вже не відбудувався ніколи.

Серйозніші археологічні розкопи на Княжій горі започаткував у 1891 р. відомий археолог Біляшевський публікуючи висліди своїх праць у «Київській Старині». Основніші археологічні праці вела там у 1958—1965 рр. експедиція катедри археології Київського університету під проводом Г. Г. Мезенцевої, яка підсумки праць експедиції з'ясувала у цитованій монографії.

Книжка поділяється на п'ять розділів, у яких авторка на підставі давнішого і нововідкритого матеріялу подає докладніші відомості, що відносяться до таких тем: 1. топографія, укріплення і планування Родня, 2. житла, господарські та інші будови, 3. військова справа у Родні, 4. могильник

Родня. Книжка закінчена окремим розділом «Висновками», який у ядерній формі на 139—141 сторінках розповідає про побут та історичне значення Родня. Книжка прикрашена численними (42) рисунками та планами і 29-ти таблицями, на яких згрупований багатий археологічний матеріял.

М. Ж.

Василь Задояний. *«Нація в боротьбі за Україну».* У двох томах, Нью-Йорк 1968, великого журнального формату, в твердій шкуряній оправі, 22 × 28 × 3,5 сент. друковано в дві колонки, по 265 стор. кожний, зі світлинами, схемами і мапами в тексті.

Публікація обіймає матеріяли до історії української визвольної збройної боротьби, пера полк. В. Задояного, що друкувалися в часописах: «Пороги», «Дзвін», «Бюлетень СБУВ», «Дороговказ», «Тризуб», «За Державність», і ін. Це старанно зібрані статті, спогади, світлини та інші матеріяли відбиті фотостатним способом в 10 прим., гарно оправлені і призначені лише для книгозбірень і архівів-музеїв. Своїми працями полк. В. Задояний заповнив не одну прогалину в нашій військовій мемуаристиці, даючи докладний опис подій, які до цього часу не були, а якщо й були, то мало освітлені. Тому ця двотомова збірка його праць, як цілість, надзвичайно вартісна, особливо для дослідників історії української визвольної боротьби. Збірка здепонована в наступних установах: Українському Воєнно-Історичному Інституті в Торонто, Музеї-Архіві Церкви-Пам'ятника в Бавнд Бруку, Українській Вільній Академії Наук в Нью-Йорку, Публічній Бібліотеці (Словянський відділ) в Нью-Йорку і Бібліотеці ім. Симона Петлюри в Парижі.

Лпв.

П. Й. Петренко. *Один з останніх могікан.* (Пам'яті Дмитра Солов'я). Укр. Вільна Громада Америки. Нью-Йорк, Дітройт 1968, 21 × 14, 29 стор. (Доповнена відбитка з журналу «Вільна Україна», чч. 54, 55, 56).

Дня 4 листопада сповнилося 80 років з дня народження Дмитра Федоровича Солов'я (1888—1966), дійсного члена УВАН у США. На відзначення цієї річниці редакція журналу «Вільна Україна», де друкувалося багато його праць, видала цю відбитку. В ній П. Й. Петренко, на тлі своїх споминів про Дм. Солов'я подав відомости про життя, діяльність та публіцистичну й наукову творчість свого довголітнього приятеля й сусіда.

Народжений на Полтавщині (1888) Дм. Соловей мав змістовне, барвисте, але й трудне життя, яке врешті довело його, як і багатьох йому подібних укр. діячів, до еміґрації в США. Був він світоглядово з юних літ до кінця свого життя (1966) послідовником проф. М. Драгоманова. Впродовж свого життя був він педагогом, публіцистом, статистиком, економістом, а передусім істориком. Залишив по собі автобіографію в рукописі.

З брошури довідуємося докладніше про наукову діяльність Дм. Солов'я в Україні як аспіранта й співробітника Науково-Дослідчої Катедри, згодом Інституту, історії укр. культури ім. академіка Дм. Багалія в Харкові. Пізніше він працював деякий час у Центральному Статистичному Управлінні України. Працюючи науково в Україні, на підставі своїх кількалітніх дослідів в полтавських і харківських архівах Дм. Соловей доповідав, напи-

сав і видрукував низку цінних праць з економіки й історії України. Деякі з виготовлених наукових розвідок Дм. Солов'я залишились, на жаль, в архівах Історико-Філологічного Відділу ВУАН і з розгромом її доля цих рукописів невідома.

Ставши еміґрантом мусів Дм. Соловей обмежитись від 1950 року педагогічною та науково-публіцистичною працею, де видатно себе виявив.

Брошура відзначається своєю стислою і річевою розповіддю з наведенням точних бібліографічних даних про численні твори Дм. Солов'я. Оздоблена двома фотографіями й двома портретовими шкіцами на зовнішніх сторонах обгортки, на доброму папері справляє естетичне враження. Змістом своїм ювілейний твір П. Й. Петренка про пок. Дм. Солов'я є цінним вкладом в українську біографію та історію української науки.

Л. Б.

Спілка Українських Журналістів Америки, *Два З'їзди,* Нью-Йорк (1969?) 143 стор.

З приємністю відмічуємо появу цього збірника з матеріялами про працю українських журналістів в США і Канаді. Треба підкреслити, що інтенцією Управи СУЖА, видавця того збірника, було «ніщо більше, як передати майбутньому історикові жменю фактичного матеріялу про ту подію, якою були наші два З'їзди журналістів» (передмова). Ми уважаємо, що інші професійні товариства повинні взяти собі приклад з СУЖА і також зафіксувати для істориків української еміґрації у вільному світі діяльність їхніх професійних товариств. Зміст збірника виповнюють матеріяли з першого з'їзду і другого з'їзду СУЖА. В першій частині також поміщена стаття д-ра Романа Криштальського «Кілька дат з історії СУЖА», протокол з'їзду, а також доповіді, які були зачитані на першому з'їзді (В. С. Левицького, М. В. Дольницького, А. Драгана). Подібні матеріяли вміщені про 2 з'їзд СУЖА, що відбувся 5 і 6 листопада 1966 року в Торонті. Крім загального звіту видруковано також доповіді І. Кедрина і Р. Рахманого. Для українського історика надзвичайно важливо запізнатися з поглядами українських журналістів, про ролю української преси в Канаді і США, а також про завдання українських журналістів, які є тими, що оформлюють публічну опінію української громади в Америці. З малих завважень треба відмітити, що на титульній сторінці не подано дати видання, а також не зазначено відповідального редактора цього цікавого збірника.

Л. В.

Петро Ісаїв, *Меморандум митрополита Андрея Шептицького до урядів центральних держав з 15 серпня 1914.* Рим: Видання «Богословії», ч. 35, 1968, 52 стор.

Д-р П. Ісаїв в своїй цінній праці докладно аналізує меморандум митрополита Шептицького з 1914 року до Центральних держав, в якому ясно з'ясовано настанови митрополита до тимчасового упорядкування відносин на українських землях, що їх мали б здобути від Росії центральні держави. Митрополит радить, щоб військову організацію побудувати на традиціях запорозьких козаків, а також, щоб відділити українські землі від

Росії і надати їм характер «національної території, незалежної від Росії, чужої держави царів». Також Митрополит в згаданому меморіялі докладно обговорює церковні справи. Цей документ є важливий для дослідів української політичної думки напередодні світової війни і як такий заслуговує на повну аналізу. Також в дослідах діяльности митрополита Шептицького цей меморіял являється важним джерелом. Треба з признанням відмітити, що автор видав цей документ з цінними коментарями, а також побіч оригінального тексту документа, подав український переклад.

ЛРВ

Я. Дашкевич, *Украинско-Армянские связи в XVII веке.* Сборник документов. Киев: «Наукова думка», 1969. 164 стор.

Ярослав Дашкевич, відомий дослідник вірменсько-українських зв'язків підготовив збірник документів, що охоплює джерельні матеріяли до історії зносин вірмен з українцями в XVII ст. До цеї збірки редактор дав цінний вступ «Украинско-армянские отношения XVII в. и источники их изучения», в якому докладно обговорює літературу про ці взаємини і наукові проблеми історії вірменських колоній в Україні у XVII ст. В збірнику подано в перекладі на російську мову 65 документів з короткими поясненнями. Не улягає сумніву, що цей збірник документів є цінною публікацією і причиниться до кращого вивчення вірменської колонії у Львові і взагалі до насвітлення вірменсько-українських зв'язків у XVII ст. Виринають лиш два основні питання — чому Я. Дашкевич побіч перекладів не подав оригінального тексту документів? В своїй передмові він між іншим згадує про труднощі перекладу через відсутність «общеупотребительной административно-юридической (украинской или русской) терминологии» (стор. 31). Вкінці слід запитатися чому переклад документів не зроблено українською мовою? Якщо наш історик уважає, що подання документів російською мовою буде мати «всесоюзне значення» — тоді побіч російського тексту міг також подати український переклад. Вже від довшого часу зауважуємо, що деякі українські історики цінні праці друкують в українських видавництвах російською мовою.

Л. В.

Петро Стерчо, *Карпато-Українська держава.* До історії визвольної боротьби Карпатських українців у 1919—1939 роках. Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1965. 288 стор.

Праця д-ра П. Стерча складається з чотирьох основних розділів і охоплює національний рух закарпатських українців в XX стол. Праця базована на деяких джерельних матеріялах і доволі багатій історичній літературі. Також в додатку до праці подано деякі важливі документи без зазначення джерела їхнього передруку. Треба відзначити, що праця автора є першою обширнішою працею про політичну боротьбу закарпатських українців, і як така заслуговує на відзначення. Писана легко-приступним стилем. На нашу думку, автор повинен в науковій праці вистерігатися таких публіцистичних заголовків, як «Гітлер кивнув пальцем» (стор. 207), а також доповнити свою бібліографію і поширити джерельну базу своєї праці. Цінну джерельну передмову до цеї праці написав Августин Штефан, який між іншим використав мадярські джерела, що їх не знаходимо в праці автора.

Р. Д.

Історичні джерела та їх використання. Випуск четвертий. Інститут Історії Академії Наук УРСР. Архівне Управління при раді міністрів УРСР. Київ: Наукова думка, 1969. 298 стор.

Новий випуск збірника присвяченого допоміжним історичним наукам тематично охоплює архівознавство, джерелознавство, дипломатику, історичну географію, топоніміку, сфрагістику, емблематику, філіграноологію і нумізматику. Під оглядом опрацювання різнородніх тем, зміст збірника стоїть на належному науковому рівні.

В розділі «архівознавство — джерелознавство» знаходимо слідуючі праці, що заслуговують на окреме відмічення: Д. І. Мишко — «Перший Литовський Статут і його історичне значення», О. С. Компан — «Українські словники XVI—XVII ст., як історичне джерело», Я. Д. Ісаєвич — «Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI—XVIII», Г. Ю. Храбан, Про спогади Павла Младеновича», В. Я. Ґарисименко — «Українська журналістика в Одесі (80—90 роки XIX ст.)». В розділі «Дипломатика. Наукові установи» не друковані праці Л. М. Пушкарьова «Вплив форми історичного джерела на його зміст», Я. Р. Дашкевича «Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII—XVIII ст.», А. І. Генсьоровського «З коментарів до Галицько-Волинського Літопису. В дальшому розділі «Історична географія. Топоніміка» зустрічаємо статті А. Перковського «Етнічна і соціяльна структура Правобережної України у XVIII», О. Купчинського, Ф. М. Радомильської і О. Сендика. З інших інтересних статтей слід згадати О. В. Маркевича «Значення печаток міст для дослідження міської геральдики», О. Я. Мицюка «Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірмен XVI—XVII ст.» і М. Ф. Котляра «Принцип та методика складання нумізматичної карти УРСР (IX—XIX)». Без уваги на те, що автори в своїх працях часто сплачують данину марксизмові, треба підкреслити значний їхній вклад в наукове опрацювання тематики українських допоміжних історичних дисциплін, яке до недавного часу було доволі занедбане. Наше побажання, щоб це видання друкувалося на кращому папері, а не на тандитному газетному, який в короткому часі пожовтіє, а також, щоб резюме із поодиноких статтей подавалося одною із західньоевропейських мов.

Р. Д.

The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, vol. XI. No. 1—2 (31—32) 1964—1968, 304 pp.

З валиким задоволенням відзначуємо появу нового тому Анналів УВАН. Треба ствердити, що це англомовне видання здобуло собі повагу серед американського і европейського наукового світу — тому перерва у виданні Анналів була великою втратою для української науки. Цей том присвячений пам'яті Володимира Вернадського, першого президента Української Академії Наук (1918—1919). Редаґував цей випуск проф. Омелян Пріцак.

Зміст Анналів різноманітний. На окреме відзначення заслуговують спогади В. Вернадського про «Перший рік Української Академії Наук (1918—1919)», які появилися завдяки дозволу його сина Юрія Вернадського, відомого історика, і дбайливого перекладу з російської мови Ореста Субтельного, докторанта на Ґарвардському університеті. З історичних праць відмітимо працю Й. Данка про плебісцит карпато-русинів у США в справі

злучення Карпатської України з Чехословацькою республикою, працю Я. Білинського про Тунісію, Америку і Західню Німеччину — провізоричну оцінку економічної політики в 1964—1966, працю І. Коропецького про структуральні зміни в українській індустрії перед 2 світовою війною, працю Е. Кенана про «Казанське царство». Крім того в цьому томі анналів знаходимо статті О. Архімовича, С. Крашеннікова, Г. Савитської, Я. Рудницького, Л. Дикої та інших. Як ми підкреслювали, цей том характеризує різноманітність тематики. Вміщення разом статтей на біо-хемічні теми, літературознавство, економію, історію повністю себе не виправдує. Нам здається, що міщення матеріялів за тематичним принципом найкраще себе виправдує. Друге основне питання, яке насувається у зв'язку з поміщеним матеріялом — це змістовий профіль журналу в майбутньому. Чи Аннали будуть поміщувати перш за все матеріяли, які відносяться до Українознавства, чи також такі статті, які стосуються до загальної наукової проблематики? Наприклад, стаття Я. Білинського могла бути поміщена в будь-якому журналі політичних наук. Все залежатиме від тематичного профілю журналу і редакційного креда редколеґії Анналів. В кождому разі думаємо, що ці справи треба основно передумати. В журналі також поміщено кілька рецензій, некрологів і хроніку діяльности УВАН за 1963—1967 роки. Уважаємо, що українська громада в США повинна прийти з матеріяльною допомогою для вдержання Анналів.

Р. Д-к

Mladen Bošnjak, *A Study of Slavic Incunabula*, Muenchen: Kubon & Sagner, 1968. 195 + XXXII.

Младен Бошняк, видатний дослідник слов'янських інкунабул, видав в англійській мові свою нову працю присвячену дослідові ранніх слов'янських друків. Його студія охоплює чеські, хорватські, українські і чорногорські ранні друки. В основному інкунабулами визначуються ранні друки від Ґуттенберґа починаючи до 1500 року включно. Такий підхід засадничо правильний при дослідах початків західньо-европейського друкарства. Якщо ідеться про слов'янське друкарство, то на нашу думку, «період інкунабул» можна б продовжити до 1550 року і тимсамим включити туди ранні друки інших слов'янських народів. З приємністю треба відмітити, що Бошняк багато місця присвятив українським інкунабулам. Він правильно уважає Швайпольта Фіоля за «батька» українського друкарства, який в 1491 видрукував п'ять кириличних книг призначених для українського населення. Автор додумується, що друки Фіоля мали значний вплив на чорногорську друкарню і її видання в 1493—96 роках. Автор також подає декілька репродукцій з Фіоля друків. Він повторює за Кузелею, що для докладної аналізи друків Фіоля конче потрібно типологічної студії друкарського шрифту, яким послуговувався Фіоль. Ця студія була б базована на порівнальній аналізі нечисленних інкунабул Фіоля. Уважаємо, що праця Бошняка вийнятково цінна і важлива в дослідженні слов'янського друкарства і являється першою обширнішою студією про слав'янські інкунабули в англійській мові.

Л. В.

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Наші втрати

Дня 30 грудня 1969 року помер на 78 році життя *професор доктор Ярослав Пастернак,* член-основник УІТ, член Управи Товариства і член Редакційної Колеґії «Українського Історика». Покійний був одним з найвизначніших сучасних археологів і дослідників ранньої історії України. Професор Пастернак був дійсним членом НТШ і УВАН, визначним організатором українського наукового життя і професором українських високих шкіл.

30 вересня 1969 року в Міннеаполісі, Мін. помер Отець Протопресвітер *д-р Володимир Левицький,* член УІТ, історик церкви, чільний суспільний і релігійний діяч.

13 червня 1969 р. померла в Трентоні *Людмила Івченко,* член-прихильниця УІТ, видатна письменниця, журналістка і заслужена діячка.

Дня 9 червня 1969 року помер у Філядельфії редактор *Микола Пасіка,* довголітній член УІТ, визначний публіцист, громадський і політичний діяч

Вічна Їм пам'ять!

П'ятиліття УІТ

В березні 1970 року відзначуємо п'ятиліття існування нашого Товариства. Не зважаючи на те, що УІТ є молодою установою, ми зуміли розгорнути нашу діяльність і розбудувати наше Товариство. У зв'язку з цим на сторінках наших видань будуть поміщені певні матеріяли, які насвітлять цей період нашої діяльности.

Нові члени

Д-р Я. Барвінський (Канада), мґр. І. Пеленська Пасіка, проф. д-р Володимир Бандера (ЗДА), мґр. І. Дурбак (ЗДА), проф. Марія Блох (ЗДА), мґр. Ант. Івахнюк (Канада), проф. д-р Тарас Гунчак (ЗДА), проф. Іван Ґолембйовський (ЗДА), проф. Василь Іванис (Канада), д-р Роман Рейнарович (ЗДА), п. Теодор Ординець (ЗДА), д-р Андрій Турчин, проф. д-р Василь Галич (ЗДА), проф. Тарас Когут (ЗДА), проф. д-р Іван Розгін (ЗДА), проф. Остап Стромецький (ЗДА). Всі члени і кандидати в члени до УІТ зобов'язані надсилати свої біографії. Під кінець 1969 року УІТ начислює 176 членів (звичайних членів і членів прихильників.

Подвійний ювілей Голови УІТ

В грудні 1969 року відзначуємо 70-ліття з дня народження і 50-ліття наукової праці проф. д-ра Олександра Оглоблина. У зв'язку з цим наступне число нашого журналу буде присвячене Ювілятові.

В підготовленні повна бібліографія праць проф. О. Оглоблина, а також монографічний нарис про його життя і творчість.

Для відзначення знаменитої події оформився діловий комітет, в який входять слідуючі представники: проф. Наталія Полонська-Василенко (УВУ), проф. Володимир Кубійович (Історично-філос. Секція НТШ), проф. Омелян Пріцак (Гарвардський осередок українознавчих студій), проф. Володимир Янів (УВУ) проф. В. Омельченко (УВАН), д-р Олекса Вінтоняк («Дніпрова Хви-

ля»), проф. Любомир Винар (УІТ). В підготовці є окремий збірник, присвячений Ювілятові.

Нові видання УІТ

В серії «Мемуаристика» появилися спогади інж. Л. Биковського *Від Привороття до Трапезунду* (Спомини 1895—1918), 1969, стор. 134. ($ 3.00).

В серії «Українські вчені», ч. 1 появилася розвідка Л. Биковського *Михайло Олександрович Міллер* (1883—1968), стор. 16 ($ 1.00).

Заходами проф. Л. Шанковського в щоденнику «Америка» зачала появлятися сторінка УІТ. Перший випуск вийшов у вересні ц. р., а другий в грудні 1969 р. В сторінці містяться інформаційні матеріяли про діяльність УІТ.

В наступному 1970 році *Бюлетень УІТ*, за редакцією д-ра Романа Климкевида, появлятиметься квартально в збільшеному форматі.

В адміністрації «Українського Історика» можна ще набути річники нашого журналу за 1965, 1966, 1967 і 1968 роки. (Ціна $ 8.00 за річник).

В редакції *Бюлетеню УІТ* можна набути ще річники Бюлетеню за 1967 і 1968 роки. Ціна $ 3.00 від річника.

Нова передплата на «Український Історик»

У зв'язку з підвищенням оплати за друк, поштову висилку та збільшення сторінок «Укр. Іст.» річна передплата *від січня 1970 року за наш журнал виносить $ 8.00.*

Просимо наших членів приєднувати нових передплатників.

Членська вкладка

Річний внесок для членів в ЗДА і Канаді виносить $ 12.00, для членів в *інших країнах* $ 8.00. Членська вкладка включає передплату У.І. і *Бюлетеню УІТ*. Просимо наших членів в якнайскорішому часі внести чл. вкладку на 1970 рік, та сплатити залеглість за 1969 р.

З вплаченням членських внесків просимо не чекати на спеціяльні пригадки — лиш зразу надсилати. Вчасна вплата корисно відбивається на нашій видавничій діяльності, кожне опізнення спричиняє нам затримку в нашій праці.

Визначний Меценат «Українського Історика»

Вп. Пан інж. Лев Биковський, у зв'язку з розгорненням збірки на видавничий фонд нашого журналу, подарував 500 примірників своїх спогадів «Від Привороття до Трапезунду» на суму тисячу п'ятсот долярів. Ми розіслали ці примірники нашим передплатникам із просьбою вплатити $ 3.00. Це перший раз в історії УІТ ми одержали таку пожертву. Віримо, що наші передплатники вплатять цю незначну суму і тимсамим причиняться до розбудови У.І. Вельмишановному Меценатові найщиріше дякуємо за його пожертву.

Пожертви на видавничий фонд «Українського Історика»

Починаючи з біжучого числа «Українського Історика», ми вирішили містити звідомлення про пожертви на наш видавничий фонд на сторінках *Бюлетеня УІТ*. Лише більші датки будемо відмічувати на сторінках У. І., а також будемо старатися друкувати виказ пожертв на окремому листку й вкладати його до У.І. При цій нагоді просимо наших передплатників, які одержали спогади інж. Л. Биковського, прислати відповідну належність ($ 3.00). Якщо б Ви не бажали задержати цеї праці в своїй бібліотеці, просимо відступити її Вашим знайомим або повернути на адресу нашої адміністрації.

Міжнародня українська історична бібліографія

Ми вирішили видавати поточну українську історичну бібліографію. Бібліографія буде охоплювати історичні праці, друковані українською і чужими мовами (книжки, монографії і статті). Перший річний бібліографічний випуск за 1969 рік появиться при кінці 1970 року, як частина «Українського Історика», або, як окреме видання. Докладний плян бібліографії появиться в наступному числі У.І.

Різдвяна коляда

Під кінець 1969 року ми вислали членам УІТ збіркові листи з проханням перевести різдвяну збірку на видавничий фонд нашого журналу. Просимо ласкаво в якнайкоротшому часі повернути збіркові листи на адресу нашої адміністрації.

Український Соціологічний Інститут

Основуючі збори Українського Соціологічного Інституту відбулися в Нью-Йорку 5 квітня 1969 року. Інститут є науково-дослідчою установою, яка діє, як автономна частина УІТ. Згодом УСІ має оформитися, як самостійна наукова установа. Науково-дослідча праця УСІ охоплює різні аспекти суспільного життя українців, які перебувають поза Україною (демографія, суспільні і культурні процеси серед української еміґрації, проблеми асиміляції, історія поселення українських еміґрантів тощо).

Наукова Рада УСІ складається з 11 членів (поазбучно): Любомир Винар, Ярослав Герасимів, Іван Головінський, Ігор Гурин, Роман Дражньовський, Ігор Зєлик, Всеволод Ісаїв, Володимир Нагірний, Марія Савицька, Роман Скочиляс, Марта Трофименко. Президію Наукової Ради оформлено в складі: Я. Гарасимів, В. Ісаїв, В. Нагірний. Президентом УСІ обрано Атанаса Мілянича, а його заступником Маріяна Коця. Інститут плянує розгорнути видавничу діяльність і публікувати свій бюлетень і монографічні дослідження. Беручи до уваги, що в Україні соціологічні досліди є одною з найбільш занедбаних ділянок, а також у вільному світі відчувалося брак відповідної установи, в якій розроблялася б українська соціологічна проблематика, постання УСІ є зовсім оправдане і заслуговує на піддержку української громади

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США

В днях 24 і 25 травня 1969 року в Нью-Йорку відбулася сьома річна конференція істориків та суспільствознавців УВАН, присвячена дослідженням української еміґрації у США та історії американсько-українських взаємин. Головним організатором Конференції був Іван Лисяк Рудницький (Американський Університет, Вашінґтон).

Суботнішня сесія конференції (англомовна) складалася з слідуючих доповідей: Олександер Отлоблин (Гарвардський Університет) — «Відкриття», Предсідник першої сесії Пилип Е. Мозлі (Колумбійський У-т). Основна доповідь: Константин Варварів (Державний Депт., ЗДА) «America and the Ukrainian National Cause, 1917—20». Коментарі до доповіді Джана фон Гайде відпали через його відсутність.

Предсідником другої сесії був Тарас Гунчак (Рутґерс У-т). На цій сесії основну доповідь виголосив Василь Галич (Вісконсін Коледж) н. т.

«The Ukrainian Americans: Early Struggles, Personal and Institutional (1885—1915)». Коментатором був Павло Маґоссі (Прінстонський У-т).

В неділю конференція складалася з двох сесій (доповіді були зачитані українською мовою). Головою першої сесії був Омелян Пріцак (Гарвардський Університет). Основну доповідь виголосив Василь Маркусь (Лойольський Університет, Чікаґо) н. т. «Огляд праць та проблеми дослідження української еміґрації в Америці». Коментатором був Любомир Винар (Бовлінґ Ґрін Університет Штату Огайо). Головою другої сесії в неділю була Марта Богачевська-Хомяк (Мангаттанвил Коледж). Основні доповіді виголосили: Всеволод Ісаїв (Віндсорський Університет, Канада) н. т. «Українсько-американське суспільство з соціологічної точки погляду». Коментатор — Володимир Нагірний (Гантер Коледж). Другу доповідь виголосив Богдан Цимбалістий (Нью-Йорк) н. т. «На перехресті двох культур». Коментатор Володимир Одайник (Колюмбійський У-т). Цього самого дня в приміщенні УВАН відбулася ділова нарада істориків та суспільствознавців , на якій доповідали: Омелян Пріцак, Любомир Винар і Л. Рудницький. На нараді вирішено між іншим передати редакторові «Українського Історика» всі матеріяли з конференції для друку в виданнях УІТ.

ВЕЛЬМИШАНОВНІ ПЕРЕДПЛАТНИКИ «УКРАЇНСЬКОҐО ІСТОРИКА»

В першу чергу хочемо подякувати Вам за моральну і матеріяльну підтримку і допомогу нашому журналові. Заразом бажаємо Вам дальших успіхів на Вашому життєвому шляху в Новому Році. На цьому місці бажаємо підкреслити, що без Вашої ласкавої допомоги ми не були б спроможні видавати «Українського Історика» — нашого одинокого історичного журналу поза межами України.

В 1970 році ми заплянували поширити наше видання, притягнути до співпраці нових авторів, а також почати систематичне видання поточної української історичної бібліографії. Реалізація наших задумів знову ж вимагає максимального зусилля наших співробітників і читачів. Тому ще раз звертаємося до Вас з проханням допомогти нам в нашій відповідальній праці. Зокрема було б побажано, щоб Ви приєднали *бодай одного нового передплатника в 1970 році.* Це значно поширило б нашу матеріяльну базу. Також просимо наших заможніших передплатників ставати меценатами «Українського Історика» і тимсамим причинитися до росту нашого журналу.

При тій нагоді просимо наших передплатників по можливості якнайшвидше розчислитися за спогади Лева Биковського «Від Привороття до Трапезунду», які були вислані кождому нашому передплатникові з попереднім числом нашого журналу. Інж. Л. Биковський подарував нашому Товариству 500 примірників своїх спогадів з інтенцією допомогти розбудувати наш видавничий фонд. З прикрістю приходиться ствердити, що більшість наших передплатників ще до сьогодні не надіслала належности за згадану книжку (всього $ 3.00). Якщо Ви не бажаєте затримати ці спо-

гади у Вашій бібліотеці, відступіть їх Вашим знайомим. Звичайно ми не маємо спроможности виписувати нашим читачам періодичні пригадки. Ми віримо, що Ви належно оціните ініціятиву нашого мецената Л. Биковського, який із своєї скромної пенсії емерита спромігся на такий великий дар.

Також просимо Вас вирівнювати передплату за 1969 рік і вносити на 1970. *Передплата на 1970 рік виносить $ 8.00.* Просимо звернути увагу, що попереднє число У.І. (чч. 1—3, 1969) в подрібній розпродажі коштувало $ 5.00, а передплата за 1969 рік виносила всього шість долярів. Так, що наші передплатники одержать це число за надзвичайно низьку ціну. Ми робимо все, що в наших силах, щоб розбудувати наш журнал. Тому ще раз звертаємось до Вас з просьбою допомогти нам в нашій дальшій праці.

Редакційна Колегія «Українського Історика»

В адміністрації «Українського Історика» можна набути видання:

амер. $

Український Історик, числа 1—4 (рік II, 1965) 8.00

Український Історик, числа 1—4 (рік III, 1966) 8.00

Український Історик, числа 1—4 (рік IV, 1967) 8.00

Український Історик, числа 1—4 (рік V, 1968) 8.00

Український Історик, числа 1—4 (рік VI, 1969) 8.00

Любомир Винар: *Остап Грицай*. В-во Літературна Комісія «Зарево, 1960 . . . . 2.00

Любомир Винар: *Історія українського раннього друкарства*. Український Бібліографічний Інститут, Чікаґо, 1963 . . . 2.00

Любомир Винар: *Молодість Михайла Грушевського*. Українське Історичне Товариство, Нью Йорк—Мюнхен, 1967 . 1.50

Любомир Винар: *Огляд історичної літератури про початки української козаччини*. УІТ, Нью Йорк—Мюнхен, 1966 . . 1.50

Любомир Винар: *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*. УІТ, Нью Йорк—Мюнхен, *1968* . . . 1.25

Любомир Винар: *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892—1930*, УІТ, 1970 . . . . 3.50

Олександер Оглоблин: *Опанас Лобисевич (1732—1805)*. Монографія 2.00

Богдан Ф Корчмарик: *Духові впливи Киева на Московщину в добу Гетьманської України*. Нью Йорк, 1964 . . . . 4.00

Богдан Винар: *Українська промисловість*. (Записки НТШ, т. 175) 7.00

Богдан Винар: *Матеріяли до історії українських економічних дослідів на еміґрації (1919—1964)*. УІТ, 1967 . . . . 5.00

Лев Биковський: *Від Приворотя до Трапезунду, спомини (1895—1918)*. УІТ, 1969 . . . . 3.00

Замовлення і гроші просимо надсилати на адресу:

„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, U.S.A.